

ISSN 0235-3490

З 1990

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первіснообщинної доби до середньовіччя, публікації нових знахідок і результатів досліджень на території України, дискусійні, біографічні матеріали, рецензії, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых находок и результатов исследований на территории Украины, дискуссионные, биографические материалы, рецензии, хронику.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), В. І. КАДЕЕВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора), О. П. МОЦЯ, С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО, І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Адреса редакції
252025 Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

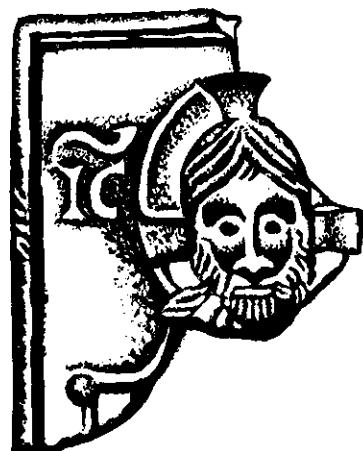
Здано до набору 04.05.90. Підп. до друку 05.09.90. Формат 70×108₁₆. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбовидб. 14,5. Обл.-вид. арк. 15,75. Тираж 2480 пр. Зам. 4818. Ціна 1 крб. 20 к.

Київська друкарня № 1,
вул. Краківська, 5...

Друкується за постановою редакційної колегії журналу
Науковий редактор канд. істор. наук Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ
Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА
Художній редактор В. П. ЛІТВІНЕНКО
Технічний редактор А. Д. ГОЛІНА
Коректор М. М. КАЦУН

АРХЕОЛОГІЯ

3 1990

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.
видається
щонавіртально
Київ   Наукова думка

ЗМІСТ

Статті

- 4 СМИРНОВ С. В. Невідкладні завдання у вивченні ранньопалеолітичної доби
14 НІКОЛОВА А. В. До співвідношення хронології та періодизації
25 КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., БУЙСЬКИХ А. В. Реконструкція споруд Центрального теменоса в Ольвії
37 БЕЛЯЄВА С. О., ПАШКЕВИЧ Г. О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я Х—XIV ст.

Публікації археологічних матеріалів

- 48 КОТОВА Н. С. Поховальний обряд Маріупольського могильника
56 ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільноти
68 ЗОЛОТАРЬОВ М. І. Про початковий етап будівництва в античному Херсонесі
76 КОРЕНЮК Ю. О. Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд київського дитинця

Пам'ять археології

- 86 ВИНОГРАДОВ Ю. Г., ЯЦЕНКО І. В. Археологічна діяльність Б. М. Гракова на Україні
92 ЧЕРНЕНКО Є. В. Про що нагадали фотографії
95 БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. В. П. Петров — учений-універсал

Дискусії

- 101** ОТРОЩЕНКО В. В., РАССАМАКІН Ю. Я. Культурна належність окремих поховань «княжомихайлівського» типу
- 107** ВІДЕЙКО М. Ю. Хронологія археологічних пам'яток мідного віку

Нові відкриття та знахідки

- 112** ЛЯШКО С. М. Крем'яні знаряддя з с. Гончарівка
- 114** МАЛЄЄВ Ю. М., ТОМЕНЧУК Б. П. Гальштатські мечі з Івано-Франківського музею
- 117** ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. Новий напис з Ольвії
- 122** СВЕШНИКОВ І. К., БРАЙЧЕВСЬКА О. А. Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького

Охорона пам'яток археології

- 130** ТЕЛЕГІН Д. Я., ТОВКАЧЕВСЬКИЙ В. А. До археологічної карти Києва та його околиць за доби неоліту
- 134** ІВАНЧЕНКО Л. І. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі

Рецензії

- 142** РАНОВ В. О. Колосов Ю. Г. Мустьєрские стоянки района Белогорска (Ответств. редактор Н. Д. Праслов).—Киев: Наукова думка, 1983.—207 с.—Илл.
- 146** БУНЯТЯН К. П. Коранашвили Г. В. Докапиталистические способы производства.—Тбилиси: Мецнериба, 1988.—240 с.
- 151** СУХОБОКОВ О. В. ПРИЙМАК В. В. Михеев В. К. Пономье в составе Хазарского каганата.—Харьков: Изд-во ХГУ при издательском объединении «Вища школа», 1985.—108 с.—38 илл.

Хроніка

- 154** ГАВРИЛЮК Н. А., ТОЩЕВ Г. М. I Граківські читання — всесоюзна конференція, присвячена пам'яті Б. М. Гракова

Журнал «Археологія» пропонує

Усім організаціям та установам публікацію реклами їх продукції за договірними цінами.

Від редакції

Редколегія журналу «Археологія» пропонує розпочати дискусію на тему: «Археологія і перебудова в галузі історичних наук». У зв'язку з цим, прохання до всіх бажаючих письмово (8—10 друкованих аркушів) висловити свої думки з переважавших нині проблем, які дадуть можливість сформувати загальну концепцію розвитку і намітити завдання окремих напрямів в археологічній науці нашої країни:

1. Археологія — допоміжна історична дисципліна, чи самостійна історична наука?
2. Що є остаточною метою археологічного дослідження?
3. Чи потрібна археології сучасна методологія? Якщо так, то якою вона повинна бути?
4. Науково-технічна революція і археологія.
5. Рівень української археології? Союзний, європейський? Якщо ні, то що заважає її розвитку?
6. Чи має українська археологія власні традиції розвитку і школи?
7. Чи піддавалась археологічна наука на Україні політичній кон'юнктурі?
8. Політичні репресії на Україні і археологія.
9. Археологія і охорона історичної спадщини.
10. Перспективи розвитку української археології.

Матеріали дискусії будуть надруковані на сторінках журналу «Археологія» у 1991 р.

Невідкладні завдання у вивченні ранньопалеолітичної доби

© С. В. Смирнов

Визначальною умовою успішного вивчення раннього палеоліту є забезпечення міждисциплінарного співробітництва палеолітознавства з іншими науковими дисциплінами, які вивчають найдавніші етапи історії людства.

Понад третина століття відділяє нас від часу виходу (1953 р.) фундаментальної монографії П. П. Єфименка «Первобытное общество»¹, що стала підсумком не лише плідної наукової діяльності її автора, а й розвитку радянського палеолітознавства за перші пореволюційні десятиліття. Названа праця поділяє шлях розвитку радянського палеолітознавства на два етапи: один — від часу встановлення Радянської влади до середини 50-х років, другий — від середини 50-х років до наших днів. Ця обставина змушує замислитись над здобутками у розвитку палеолітознавства за час, що минув після опублікування цього видатного дослідження. Осмислення їх важливе не стільки для окреслення етапів розвитку нашої науки, скільки для визначення її перспектив.

Що насамперед характеризує працю П. П. Єфименка? Основна її напрямленість — у теоретичному осмисленні матеріалів палеолітичної доби, основний зміст — в конкретизації марксистської періодизації історичного розвитку людства. Мету книги автор формулює чітко і послідовно, і саме досягненню її підпорядковано структуру монографії.

Звертаючись до читача, П. П. Єфименко вже на перших сторінках підкреслює основоположне значення чітко окреслених методологічних принципів оцінки фактів, наголошує на тому, що лише за цих умов археологічний матеріал може розкрити приховану в ньому історичну інформацію відхиляючи тезу про те, що введення його в чітко окреслену теоретичну схему є насильство над фактами. «Правильне тлумачення археологічних фактів, на яких будесяться найдавніша історія людського суспільства,— пише він,— вимагає строго наукового підходу і методологічної напрямленості, що відповідає високим вимогам марксистсько-ленінської історичної науки»². Дослідник не лише декларує всім відому тезу про те, що «лише в світлі вчення історичного матеріалізму стають зрозумілими закономірності, що лежать в основі розвитку первісного суспільства»³, а послідовно демонструє механізм застосування цих основоположних засад до аналізу надзвичайно специфічного за своїми ознаками палеолітичного матеріалу. Саме цей аспект становить для нас найбільший інтерес.

Розуміння того, що «вузловим моментом у вивченні історичного процесу є проблема періодизації найдавнішої історії, встановлення ос-

¹ Єфименко П. П. Первобытное общество.— К., 1953.— 663 с.

² Там же.— С. 3.

³ Там же.— С. 7.

новних загальноісторичних етапів, пройдених первісним суспільством в його розвитку», змушує автора книги не розпорощувати увагу на ознаки регіонального характеру (хоча про це також йдеться у книзі), а відшуковувати саме ті ознаки, які є загальними, типовими у межах тих чи інших відтинків часу. Оця направленість на пошуки загального, необхідного, отже, закономірного, пронизує книгу. В ній ми не зустрінемо повного детального описання жодного археологічного комплексу, бо цього теоретичне дослідження не вимагає; зате ми побачимо притаманні теоретичному аналізові прийоми сумарної оцінки матеріалу з акцентуванням уваги на характеристики загального значення.

Окреслюючи основні завдання палеолітознавства, П. П. Єфименко неодноразово відзначає, що вони полягають у конкретизації марксистської концепції історичного розвитку. Створенна основоположниками марксизму, лише він, «діалектико-матеріалістична концепція історії первісного суспільства має керівне основоположне значення для радянських археологів — істориків первісних епох»⁴. Лише опора на теоретичні засади історичного матеріалізму, на загальноісторичні схеми «дає можливість зрозуміти, зокрема, умови виникнення і розвитку первісного суспільства за стародавнього періоду, що нас цікавить», «висвітлити історію стародавнього суспільства, відтворити основні епохи, що утворюють її»⁵. Наведені цитати дають можливість зрозуміти, як П. П. Єфименко вирішував питання співвідношення історичної науки і археології. Будучи видатним її представником, він розумів, що археологія не всесильна, що вона, відтворюючи ті чи інші історичні події, може лише конкретизувати загальноісторичні схеми, розроблені історичним матеріалізмом, що лише при опорі на них із зачлененням даних суміжних наукових дисциплін вона одержує можливість вивчати конкретноісторичні події.

Зусилля П. П. Єфименка були направлені на пошуки якісних зрушень у розвитку тих чи інших соціальних структур. Він неодноразово підкреслював, що соціальні феномени не можуть з'явитись зненацька, що ім завжди передує процес формування, появі і подальшого розвитку первісних елементів, які згодом, на певному історичному рубежі, перетворюються у якісно нові соціальні явища. «Є все ж таки реальні підстави гадати,— писав він,— що родова організація первісного суспільства виникає не одразу в готовому вигляді разом з появою сучасної так званої розумної (*Homo sapiens*) людини в її викопних формах, а що зароджується вона ще в середині первісного стада»⁶. Весь аналіз ранньопалеолітичних пам'яток ведеться під кутом зору пошуків генетично первісних елементів соціальних форм життя.

Треба зазначити, що питання первісної історії розглядаються в книзі на підставі комплексного підходу до оцінки джерел. П. П. Єфименко не обмежує себе лише археологічними матеріалами, він розглядає їх у сукупності з фактами суміжних наукових дисциплін. Спроби оцінити археологічні комплекси на міждисциплінарному рівні, тобто з урахуванням даних і концепцій інших наук, пошуки шляхів створення теоретичних побудов синтетичного характеру як найкраще характеризують високий рівень досліджень. Завдяки цьому археологія палеоліту, очолювана П. П. Єфименком, не була ізольована від магістрального шляху розвитку науки про первісне суспільство, навпаки,— вона активно взаємодіяла з іншими науками.

Нема потреби доводити, що на той час загальнотеоретичні, методологічні засади вивчення проблем походження і ранньої історії людства ще не були так детально розроблені, як дніні. І можна лише дивуватись тій чіткості та послідовності, з якою вони використані в монографії. Зіставлення тогочасної археології палеоліту із сучасним її станом ще яскравіше підкреслює цю збалансованість емпіричних і

⁴ Там же.— С. 8.

⁵ Там же.— С. 13.

⁶ Там же.— С. 5.

теоретичних досліджень, що характеризує наукову діяльність П. П. Єфименка.

Звичайно ж, «Первобытное общество» несе на собі відбиток часу. В ній ми знайдемо і різку, в стилі того часу критику на адресу М. Я. Марра, і високі слова про значення творчих досягнень І. В. Сталіна, але все це не спроворює основного змісту книги і є лише зовнішньою ознакою часу, за якого жив і творив П. П. Єфименко.

Найдавніше минуле людства, основні віхи його розвитку змальовуються таким чином:

попередники людини — мавпи, яких можна охарактеризувати визначенням В. І. Леніна «стадо мавп, які беруть палки»;

первісне людське стадо — найбільш давня форма суспільства. Панування мисливства і збиральництва. Наявність примітивних, досить грубих знарядь. Відповідає ранньому палеолітові за археологічною періодизацією. В межах цієї фази за своїм значенням вирізняється мистецька доба як заключна стадія первісного стада, час переходу до первісної родової общини;

первісна родова община, найдавніше сформоване суспільство. У часі воно співпадає з пізнім палеолітом.

Як же окреслюється специфіка первісного людського стада і первісної родової общини на підставі археологічних джерел? «Первісне людське стадо, що характеризується крайньою нерозвиненістю знарядь праці і зародковою суспільною структурою, являє собою історичне, хоча, звичайно, ще дуже примітивне суспільне утворення. Тут, очевидно, ще зовсім не усвідомлений, але цілком реальний родинний зв'язок правив природною спайкою, «кардиальним зв'язком» окремих індивідів, що становили подібні початкові суспільні групи»⁷. Це не суспільство у власному розумінні слова. Архантропи і палеоантропи раннього палеоліту — це люди, що перебувають на етапі свого історичного становлення. Так, мовна комунікація людей раннього палеоліту визначається як зародкова, що «створювала дуже вузькі рамки» для використання понять, які, до речі, ще не набули диференційованого характеру⁸. Процес диференціації понять як один із показників становлення свідомості відбувався і в мистецький час. Відповідно до цього, пише П. П. Єфименко, неандертальці «задовольнялися ще дуже простою за свою структурою і елементами, що утворювали її, звуковою мовою», вони обходились «ще дуже примітивною мовою звуків, які могли видозмінюватись залежно від того, що вони мали означати»⁹.

Лише у пізніх неандертальців «мали зароджуватись у зародкових формах більш складні поєднання звуків для визначення понять»¹⁰. Взагалі, зазначає автор, «дуже примітивне мислення людини давнього палеоліту, побудоване на дуже вузькому колі асоціацій, мало змінитись у неандертальця концентрацією свідомості навколо обстановки його існування, де він сам виступає як реальна діюча сила»¹¹.

За П. П. Єфименком, примітивному характеру інтелектуальної діяльності ранньопалеолітичної людини повною мірою відповідає примітивна структура трудової діяльності. Для неандертальців можна лише констатувати «природний розподіл праці, що складається»¹². Сімейно-шлюбні стосунки також лише формуються, тому, на думку П. П. Єфименка, термін «шлюб» тут доводиться застосовувати цілком умовно»¹³.

У цілому ж досягнення неандертальської людини розглядається як окремі важливі кроки на шляху становлення суспільства. «Ці момен-

⁷ Там же.— С. 9.

⁸ Там же.— С. 247, 248.

⁹ Там же.— С. 246, 247.

¹⁰ Там же.— С. 247.

¹¹ Там же.— С. 248.

¹² Там же.— С. 243.

¹³ Там же.— С. 243.

ти,— підкреслює П. П. Єфименко,— мають надзвичайно важливe значення для розуміння умов, у яких складається первісне суспільство на ступені середнього палеоліту. Тут, очевидно, ще більш укріпилася внутрішня спайка первісних, ще зародкових суспільств»¹⁴.

Як бачимо, позиція П. П. Єфименка чітка і зрозуміла: ранній палеоліт — це період становлення людини і притаманній їй суспільних структур. В загальних визначеннях широко використані висновки фахівців суміжних наукових дисциплін про те, що саме в ранньому палеоліті відбувався процес формування людської свідомості. Археологічні висновки для П. П. Єфименка існують, не окремо, а як частина міждисциплінарного знання. «Можливість розглядати найдавнішу (палеолітичну) історію людського суспільства у світлі наведених історичних епох,— зазначає з цього приводу автор,— знаходить підтвердження у такому важливому факті, як еволюція фізичної природи людини»¹⁵. У такий спосіб в розглядуваній монографії реалізуються основоположні методологічні підходи до вивчення проблеми антропосоціогенезу. В сучасній філософській літературі вони набули додаткового обґрунтування.

Як же змінилося розуміння проблеми періодизації первісного суспільства в археології палеоліту протягом часу, що минув після виходу в світ «Первобытного общества»? Насамперед зазначимо, що праця такого терitorіального і часового діапазону, з постановкою таких важливих теоретичних завдань сучасне палеолітознавство не знає, хоча за період, що минув, нагромаджено величезну кількість нових археологічних джерел. Найбільш солідне сучасне видання з питань палеоліту — перший том багатотомного видання «Археология СССР». Але він носить цілком джерелознавчий характер, і це природно, оскільки видання здіснюється «з тією метою, щоб дати світовій історичній науці найбільш повне систематизоване уявлення про великий археологічний матеріал, зібраний на всій території Радянського Союзу»¹⁶. У вступі до першого тому лише зазначається, що в сучасній археології «піддано перегляду питання про первісне стадо та про материнський рід, про епохи палеоліту, які могли б відповісти цим стадіям первіснообщинного ладу»¹⁷. У висновках до тому знову-таки підкреслюється, що навколо питань про суспільний устрій за добу палеоліту і про синхронізацію палеолітичних епох з етапами розвитку первісного суспільства точиться дискусія, тому в цьому виданні розгляд вказаних питань обмежується лише окремими короткими зауваженнями. При нагаданні зазначимо, що перегляд питань періодизації було здійснено не в результаті спеціальних фундаментальних досліджень, а в процесі вирішення описово-публікаційних або конкретно-реконструктивних завдань, тобто побічно і побіжно.

В якому ж напрямку переглянуто питання про первісне стадо? Стало загальновизнаним, що ранній палеоліт — не період формування людини і суспільства, а час існування цілком сформованих соціальних структур. Для первісного стада як перехідної форми від біологічного до соціального існування в періодизації не залишилося місця. Становлення людини у ранньому палеоліті припускається лише у тому розумінні, що 'в цей час продовжувалось формування сучасної структури тіла людини. Такі констатациі, по-перше, ігнорують важливі методологічні засади теорії антропосоціогенезу — принципи цілісності та перевідності. По-друге, вони зводять походження людини і її соціальних характеристик до якогось незрозумілого і нез'ясованого з позицій історизму раптового перетворення біологічної істоти на соціальну. Не треба вдаватися до теоретичного аналізу цих концепцій, досить здорового глузду, щоб зрозуміти, що мавла не може зненацька, без проходження проміжних фаз перетворитися на суспільну людину, а біологіч-

¹⁴ Там же.— С. 241.

¹⁵ Там же.— С. 17.

¹⁶ Археология СССР.— М., 1984.— Т. 1.— 383 с.

¹⁷ Там же.— С. 5.

на життедіяльність — на соціально-трудову. Додамо, що лише палеолітознавці та частина антропологів, що прийняли їх висновки, підтримують такі мало вмотивовані позиції. Що ж стосується інших наук, які безпосередньо вивчають антропосоціогенез, то вони без сумніву констатують, що лише *Homo sapiens* пізнього палеоліту може бути визнаний цілком сформованою суспільною людиною. Наведемо лише окремі приклади. М. П. Дубінін, голова вітчизняної школи генетиків, пише: «Достовірно відомо, що суспільна форма руху матерії, наявність соціальної сутності характерна лише для виду *Homo sapiens*»¹⁸. Ю. В. Бромлей, який очолює вітчизняну школу вчених-етнографів, підкреслює: первісне стадо як перше об'єднання людей, як перехідне від біологічного об'єднання до соціального «не становило справжнього соціального організму»¹⁹. Б. Ф. Ломов, провідний радянський психолог, констатує: «становлення виду *Homo sapiens* протікало в умовах формування суспільного способу існування»²⁰.

Але справа не лише в тім, щоб упевнитись, що в питаннях історичної оцінки ранньопалеолітичної доби наше палеолітознавство опинилося на узбіччі магістрального шляху розвитку науки. Більш важливим є визначення тих факторів, які спричинились до цього, і пошуки шляхів, які можуть вивести палеолітознавство з такого стану. Спочатку недооцінка, а потім пряме ігнорування філософсько-методологічних принципів призвело до того, що виявилося втрачення почуття історизму. В наш час все частіше лунають голоси, будім головне завдання археології полягає у нагромадженні нових джерел, а розгляд їх під кутом зору тих чи інших теоретичних концепцій є нічим іншим, як насильством над фактами, намаганням підвести їх під готові схеми.

У цих претензіях слід уважно розібратися. Не повторюючи аргументів, які ми неодноразово висловлювали²¹, звернемо увагу на найголовніше. Розуміння цілісності антропосоціогенезу визначається не якістю і кількістю фактів (у тому числі археологічних), а уявленням про цілісність людини. І до тих пір, поки наука буде її відстоювати, цілісність антропосоціогенезу залишиться керівним принципом оцінки всіх фактів, що мають до нього відношення. «В теорії діалектичного матеріалізму,— підкреслює Б. Г. Ананьев,— важливе місце посідає єдність законів природи і суспільства, специфічний вияв цієї єдності в людському розвитку. І саме на підставі такого розуміння в історичному матеріалізмі вирішується проблема антропогенезу і соціогенезу в їх єдності»²². «Діалектико-матеріалістична методологія на всякому новому «витку» наукового пізнання,— доводить І. Л. Андреев,— дозволяє повернутися до дослідження антропосоціогенезу як до глибше диференційованої цілісності, ясно бачити суперечливий взаємозв'язок його різних компонентів та напрямків, взаємообумовленість екологічних і анатомо-морфологічних змін, демографічних і нейролінгвістичних процесів, генезису праці і спілкування, мислення і мови»²³. Йдеться,— продовжує він,— «про діалектичну взаємодію об'єктивних процесів зміни анатомо-фізіологічної будови індивідів, складання праці як якисно нового виду активно-діяльного пристосування до природи..., формування свідомості... та принципово недоступних тваринам механізмів комунікації і взаєморозуміння у вигляді мови»²⁴.

Як бачимо, цілісність антропосоціогенезу — не якесь другорядне питання, а фундаментальний світоглядний принцип, який безпосеред-

¹⁸ Дубінін Н. П. Что такое человек? — М., 1983.— С. 10.

¹⁹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— М., 1973.— С. 15.

²⁰ Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии.— М., 1984.— С. 345.

²¹ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (Материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— 260 с.; Происхождение человека: современная проблемная ситуация и пути ее разрешения // Проблемная ситуация в археологии.— К., 1988.— С. 85—124.

²² Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания.— М., 1977.— С. 19.

²³ Андреев И. Л. Происхождение человека и общества.— М., 1988.— С. 9.

²⁴ Там же.— С. 50.

Нью випливає з основних положень теорії розвитку. Що значить занехтувати принципом цілісності і взяти на озброення, як це рекомендується в літературі²⁵, ідею про незалежне протікання процесів антропогенезу і соціогенезу? Нарешті це означає, що соціальне виросло не на основі вищих досягнень біологічного, а на голому місці, так би мовити, з пустоти. Доводити таке — значить не мати нічого спільногого із справді науковим підходом до розв'язання проблеми.

Антропосоціогенез — це перехідний період від світу тварин до людського суспільства. Заслуга в обґрунтуванні принципу перехідності належить Ф. Енгельсу: «Визнавши походження людини з царства тварин, необхідно припустити такий перехідний стан»²⁶. На підставі використання цього принципу він вводить поняття «епоха переходу», «перехідна істота», «людина, що формується», «готова людина». Ідея перехідності вимагає чіткого розуміння того, що в перехідний період не було і не могло бути сформованих соціальних феноменів. Історичний зміст перехідного періоду полягає в тому, що саме в цей час віdbувалося становлення людини — комплексу всіх тих суспільних і біологічних ознак, які визначають її специфіку.

Сучасні позиції вітчизняних фахівців з палеоліту суперечать не лише поглядам радянської, а й світової науки. Звернімося до досвіду НДР, наука якої приділяє значну увагу вивченю вказаної проблематики, часто виступаючи ініціатором проведення широких міжнародних форумів. З 17 по 23 травня 1981 р. у Веймарі під егідою Центрального Інституту стародавньої історії і археології АН НДР було проведено міжнародну конференцію «Антропосоціогенез — біологічний і соціальний процес виникнення людства». В її роботі взяли участь представники різних наукових дисциплін (антропологи, етнографи, історики, медики, педагоги, палеонтологи, філософи, психологи) з десяти країн. 1985 р. окремим виданням видрукувано матеріали цієї конференції, які дають наочне уявлення про сучасний стан вивчення питань, що нас цікавлять.

Привертає особливу увагу те, що в роботі конференції значне місце посіли доповіді, присвячені вирішенню питань методологічного характеру. Підкреслювалось, що філософське розуміння сутності людини дає ключ до правильного розуміння сутності антропогенезу і що такий підхід спирається на традиції, закладені класиками марксизму. І. Форстер відзначав: «зв'язок природознавчого і суспільствознавчого знання в аспекті розуміння антропосоціогенезу вперше був здійснений класиками марксизму. Вони пов'язали науки свого часу про історичне утворення людського суспільства з обґрунтованими ними діалектико-матеріалістичними висновками про природу людини і людське суспільство»²⁷. Ось чому «об'єднання природознавчого і суспільствознавчого знання зі знанням марксистсько-ленінської філософії формує погляд на соціогенез людини як на складний і тривалий процес, що проходить діалектично саме як процес об'єктивний»²⁸. Р. Льотер, торкаючись взаємозв'язку філософської концепції людини з проблемою антропосоціогенезу, також відзначав, що походження людини висвітлюється на підставі розуміння її сутності. «Основоположним для цього питання принципом,— підкреслює він,— є принцип біологічно-суспільного монізму як особливе відбиття діалектико-матеріалістичного принципу матеріалістичної єдності світу... Цим визначається світоглядний орієнтувальний принцип, який характеризує марксистський підхід до проблеми людського суспільства та процесу його становлення»²⁹. Г. Уль-

²⁵ Матюхин А. Е. О проблемах становлення человека и общества // СА.— 1985.— № 3.— С. 271—285.

²⁶ Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 28.

²⁷ Foerster J. Zur Entwicklung der Theorie der Soziogenese des Menschen aus philosophischer Sicht // Menschenwertung-biotische und gesellschaftliche Entwicklungsprozesse. Schriften zur UR-und Frügeschichte.— Berlin, 1985.— N 41.— S. 43.

²⁸ Ibid.— S. 43.

²⁹ Löther R. Anthroposoziogenese und philosophische Konzeption von Menschen // Ibid.— S. 45.

ріх, розглядаючи проблему співвідношення антропогенезу та соціогенезу, висловився так: «Антропосоціогенез в осмисленні тематики нашої конференції охоплює процес виникнення і розвитку людства в його цілісності і комплексності. Він вміщує в собі виникнення і розвиток людини і людського суспільства, тобто людини як біологічної (морфологічно-фізіологічної та психологічної) і суспільної істоти. Як діалектична єдність біологічної еволюції і суспільного розвитку в основі цього процесу лежить визначення сутності людини, котра характеризує її як суспільну істоту, що утворює єдність її з суспільством... Під час антропосоціогенезу здійснюється перехід від домінуючого способу дії біологічних до домінуючого способу дії суспільних закономірностей, тобто перехід від біологічної до якісно більш високої суспільної форми руху матерії... Комплексність антропосоціогенезу вимагає широкого міждисциплінарного співробітництва і осмислення, оскільки окремі наукові дисципліни можуть охопити лише частину або аспект процесу виникнення і розвитку людства»³⁰.

Як бачимо, наведені висловлювання передають розуміння того, що сутність антропосоціогенезу визначається сутністю людини, що в діалектико-матеріалістичному розумінні він є процесом безперечно цілісним, що використання цих принципів при оцінці фактів вимагає міждисциплінарних досліджень. Інакше кажучи, в цих висловлюваннях — констатація тих вихідних положень, які наша сучасна археологія палеоліту повністю ігнорує. Намагання деяких археологів довести, що принцип цілісності і перехідності є або рецидивом примітивного еволюціонізму, або породженням теоретичних перекручень 30-х років, або ж результатом використання популярної літератури лише підкреслює неспроможність протиставити названим принципам солідно обґрунтовані погляди.

Так зване суспільство періоду антропосоціогенезу не входить до формацийної історії людства, бо є перехідним до неї історичним утворенням³¹. «Будучи продуктом антропосоціогенезу, первісна формація виступала як історично перша, як така, що вмістила в собі у «звернутому», вигляді найважливіші риси наступного розвитку людства»³². Не випадково, наприклад, у літературі НДР для ранньопалеолітичної доби використовується термін «суспільство орди» (*Hordengesellschaft*), а для пізньопалеолітичної — термін «родове суспільство» (*Gentilgesellschaft*). Додамо, що це узгоджується з тим, що в класифікації наук теорія антропосоціогенезу посідає проміжне місце, забезпечуючи зв'язок біологічних і суспільних наук. Вона розкриває перехід процесу розвитку зі ступеня природи на ступінь людини як мислячої суспільної істоти³³.

Наведені факти свідчать, що перегляд концепції первісного стада базується на ігноруванні методологічних засад, дотримання яких є обов'язковою умовою справді наукової оцінки археологічних джерел, і в цьому знайшла свій вияв загальна недооцінка методологічних досліджень в археології. Поставивши в центр своєї роботи нагромадження джерел і їх первісне оброблення, археологія палеоліту втратила інтерес до теоретичних досліджень, отже — до досліджень міждисциплінарного характеру.

Подальший прогрес у вивченні нижньопалеолітичної доби не може бути забезпечений лише за рахунок розгортання одних лише емпіричних досліджень, у тому числі і експедиційних. Необхідно повернутися лицем до теоретичного осмислення проблеми на підставі окреслених вище методологічних засад. Першочерговим у цьому плані є відмова

³⁰ Ullrich H. Anthropogenese, Soziogenese. Anthroposozogenese — terminologische und inhaltliche Aspekte // Ibid.— S. 11, 12.

³¹ Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации наук.— Новосибирск, 1987.— С. 23.

³² Андреев Л. А. Указ. соч.— С. 363.

³³ Кедров Б. М. Классификация наук. Прогноз К. Маркса о науке будущего.— М., 1985.— С. 89.

від погляду на те, що система знарядь праці і сама трудова діяльність у їх готовому вигляді виникає вже на самому початку антропосоціогенезу, тобто в початковій фазі раннього палеоліту. Як би це не суперечило усталеним в археології оцінкам, не можна надалі вважати науково доведеними схеми, в яких становленню знарядь праці і трудової діяльності не відводиться місця.

Праця і знаряддя праці — це надзвичайно складні суспільні феномени, і вони не можуть виникати зменацька, як це було прийнято в археології доби палеоліту ще з минулого століття. Навпаки, якщо ми стоїмо на діалектико-матеріалістичних позиціях, то мусимо в своїх побудовах відводити їм тривалий час історичного становлення, що загалом співпадає з формуванням всього суспільного комплексу. Лише за цих умов можна стверджувати, що змальована нами картина цілком відповідає світоглядним аспектам теорії антропогенезу.

Загальновідомо, що знаряддя праці — не просто засоби створення необхідних людині духовних та матеріальних благ; головним в їх оцінці є те, що вони правлять засобами створення соціальних відносин — у цьому полягає їх соціально-утворююча роль. Люди, обмінюючись матеріальними та духовними результатами праці, вступають між собою в соціальні відносини. Людина не може реалізувати свою соціальну сутність інакше, як застосовуючи знаряддя праці і таким чином постійно відтворюючи соціальні відносини. Праця як процес використання знарядь праці є процесом утворення соціальних зв'язків. Оскільки існування знарядь праці немислимє без існування соціальних відносин і навпаки, становлення знарядь праці і самої трудової діяльності може розглядатися як один із основних аспектів становлення суспільного буття людини, тобто антропосоціогенезу. Вказані погляди роблять зрозумілою постановку проблеми формування знарядь праці в антропогенезі і відмови від концепції, згідно якої знаряддя праці в їх закінченному вигляді як важливий соціальний феномен вже існують у початковій фазі раннього палеоліту. Таким чином, проблема становлення знарядь праці і трудової діяльності становить серцевину проблеми становлення людства; без неї вона втрачає найголовніший пізнавальний компонент. Припущення того, що знаряддя праці і трудова діяльність у сформованому вигляді з'являються на порозі антропосоціогенезу, веде не лише до порушення принципу цілісності в питаннях генезису праці, а й створює нездоланні теоретичні перешкоди для цілісного, системного осмислення процесу походження людини.

Сформулювавши проблему генезису праці в антропосоціогенезі, ми запропонували вирішувати її на підставі формування системи знарядь праці, що включає знаряддя для виготовлення знарядь і знарядь для виготовлення предметів споживання. Окреслена нами картина свідчила, що в ранньому палеоліті ще не було спеціально створених знарядь для виготовлення знарядь, а знаряддя для виготовлення предметів споживання існували в досить розвиненому вигляді. Виготовлялись останні за допомогою природних необроблених предметів, а пізніше і уламками штучного походження. В запропонованій схемі справжні знаряддя для виготовлення знарядь пов'язані з добою пізнього палеоліту. Якщо серед філософів запропонована нами схема отримала схвалальні відгуки³⁴, то археологи оцінили її негативно, причому були піддані критиці не лише окремі положення, а й сама постановка питання про генезис знарядь праці і трудової діяльності в антропосоціогенезі³⁵.

Після опублікування наших висновків пройшов певний час, нагромадилися нові спостереження, які дозволяють уточнити окремі положення запропонованої схеми. Стало зрозумілим, що багато ранньопалеолітичних знарядь для виготовлення предметів споживання викори-

³⁴ Кримський С. Б. Міждисциплінарні проблеми розвитку праці в антропогенезі // Філософська думка — 1986. — № 4. — С. 107—109; Андреев І. Л. Указ. соч. — С. 94, 110, 229.

³⁵ Матюхін А. Е. О проблемах становлення человека и общества // СА. — 1985. — № 3. — С. 271—285.

стовувались і для виготовлення інших знарядь (скажімо, палиць, дубин з дерева тощо). Йдеться про те, що деякі ранньопалеолітичні знаряддя для виготовлення предметів споживання у ході свого розвитку поступово набувають нових, генетично повторних функцій. Але все це не спростовує висновку, згідно якого справжні знаряддя для виготовлення знарядь виникають уже за переходу до пізньопалеолітичної доби. Скажімо, випрямлювачі ратищ і вістрів до списів, що виникли з пізньопалеолітичного часу, ні для чого іншого не використовувалися Різець як найбільш масова категорія пізньопалеолітичних знарядь виникає в якості інструмента для виготовлення знарядь з кістки, пізніше він використовувався і як знаряддя для виготовлення предметів споживання. Але його генетично первинна функція — бути знаряддям для виготовлення знарядь.

Слід особливо наголосити, що набуття ранньопалеолітичними знаряддями для виготовлення предметів споживання додаткових функцій і поява спеціальних знарядь для виготовлення інших знарядь у пізньопалеолітичний час — це різні здобутки, і їх не слід розглядати як досягнення одного рівня. На жаль, ці важливі нюанси не враховуються при оцінці відмін ранньопалеолітичного виробничого інвентаря від пізньопалеолітичного. Ще більшою помилкою припускається, коли не бачать принципової різниці між необробленими природними предметами, що використовувалися для виготовлення знарядь, і спеціально створеними знаряддями для знарядь.

Уточнення запропонованої нами схеми становлення системи знарядь праці дозволяють погодити нові емпіричні спостереження з вимогами світоглядних аспектів проблеми. Така історична оцінка археологічних матеріалів узгоджується також з логічним аналізом проблеми генезису праці.

Знаряддя праці покликані задоволити насамперед матеріальні потреби людини. Ось чому одним із аспектів проблеми формування праці є питання про формування її матеріальних потреб. Оскільки людина поєднує в собі природне і соціальне, матеріальні потреби людини розподіляються на дві групи: ті, що викликані природною належністю людини, і ті, що викликані її суспільною сутністю. Перший тип матеріальних потреб перейшов до людини у спадок від її тваринних попередників, другий — став результатом виникнення людства. До матеріальних потреб, даних людині від природи, відносяться передусім потреба в їжі та захисті себе і свого потомства від несприятливого впливу природи. До матеріальних потреб, які людина набула в процесі свого становлення, тобто до вищих соціальних матеріальних потреб відноситься потреба в засобах виробництва, тобто саме в тих матеріальних засобах, що обумовлюють її соціальну діяльність. Найважливіші з них — знаряддя праці для виготовлення знарядь. З цього випливає той незаперечний факт, що виникнення засобів задоволення матеріальних потреб різного типу має різний історичний вік: знаряддя для задоволення чисто природних потреб виникають раніше — вже на початку становлення людини, а знаряддя для задоволення найважливіших суто соціальних матеріальних потреб — у заключній фазі цього процесу. Іншими словами, першими виникають у вихідній фазі антропосоціогенезу знаряддя для виготовлення предметів споживання, другими, наприкінці, — знаряддя для виготовлення інших знарядь. Між цими фазами розвитку лежить процес формування знарядь для знарядь, що зрештою означає формування всієї системи знарядь праці. Як бачимо, ідея про те, що в центрі проблеми формування системи знарядь праці знаходиться формування знарядь для виготовлення інших знарядь, дуже продуктивна, вона знаходить підтвердження в археологічних джерелах. Саме з розробкою питань генезису праці пов'язана перспектива подальшого вивчення проблем походження людства. На відміну від концепції однічності засобів праці в антропосоціогенезі, вона не руйнує цілісну, побудовану на врахуванні фактів і висновків інших наук теоретичну побудову, а навпаки, — надає їй більшої логічної впорядкованості.

Безсумнівним є і те, що з плином часу, під впливом нових фактів і спостережень виникне потреба додаткових уточнень цієї схеми, тобто збагачення її змісту відповідно до нового рівня розвитку знань. Можлива поява нових конкурючих схем, але основна ідея — про те, що система знарядь праці формувалась у ході формування людини і суспільства, не може бути відкинута, бо це засвідчило б відмову від основних світоглядних принципів оцінки механізму антропосоціогенезу і відновлення соціо-біологічного і психофізіологічного дуалізму, що вже давно втратив своє значення. Суспільство формується як система, і формування засобів праці і трудової діяльності — системоутворюючий фактор цього процесу. Саме в цьому сутність висловлювання Ф. Енгельса «праця створила людину».

Час уже зрозуміти, що традиційні погляди на ранньопалеолітичні артефакти як на закінчену систему знарядь праці вже не задовільняють сучасних потреб науки, бо вони не історичні за своєю суттю. Останнім часом археологія здобула величезну кількість нових фактів, а теоретична думка вийшла на нові методологічні рубежі в їх оцінці. Не можна, ховаючись за специфіку археологічного матеріалу, і надалі ігнорувати досягнення інших наук, що вивчають історичну проблематику, і тим самим стояти осторонь магістрального шляху розвитку науки. Навпаки, необхідно забезпечити міждисциплінарну оцінку археологічних даних: посилення інтеграційних зв'язків — о'бективна вимога часу.

З точки зору цих перспективних завдань слід переглянути і переоцінити весь археологічний матеріал та визначити основні напрямки емпіричних досліджень. На всіх етапах роботи з колекціями ні на хвилину не можна забувати, що ранньопалеолітичні вироби виникли за умов дії штучного добору, тобто тієї форми пристосування до природи, яка принципово несумісна з соціально-трудовою адаптацією. А якщо це так, то можна зробити лише один висновок: ранній палеоліт — це доба, коли ще не існувало закінчених форм трудової діяльності, а лише відбувався процес її становлення як соціального феномена. Це той передхідний стан, коли штучний добір як чисто біологічна форма пристосування вже втратив своє визначальне значення, а праця ще остаточно не склалась і тому не могла ліквідувати дію штучного добору. Взаємодія цих моментів розкриває сутність діалектичних суперечностей антропосоціогенезу.

Необхідно мати на увазі, що всі ці моменти ніяк не позначаються на морфології крем'яних виробів, тому традиційний вузько типологічний підхід до їх оцінки не може забезпечити повноцінного їхнього вивчення. Лише вихід на міждисциплінарний рівень і застосування системного мислення дозволить наші формально-типологічні розробки і предметні реконструкції органічно поєднати з даними про біологічну еволюцію людини. Ранній палеоліт — єдина історична доба, в якій під впливом штучного добору відбувався процес видоутворення людини, і без всебічного осмислення цього надзвичайно специфічного і фундаментального за значенням факту вивчення ранньопалеолітичних джерел не можна забезпечити.

Таким чином, нині постає завдання відновлення і відповідно до сучасних вимог посилення міждисциплінарних зв'язків, які ми втратили останніми десятиліттями. Це дозволить відмовитися від традиційних вузько дисциплінарних, культурологічних за суттю прийомів вивчення ранньопалеолітичної доби і на підставі інтеграційних процесів забезпечити необхідне підвищення теоретичного рівня досліджень.

С. В. Смирнов

НЕОТЛОЖНЫЕ ЗАДАЧИ В ИЗУЧЕНИИ РАННЯПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ ЭПОХИ

Прогресс в изучении раннего палеолита может быть обеспечен при условии выхода палеолитоведения на междисциплинарный уровень исследования памятников. Усло-

вием междисциплинарного взаимодействия археологии палеолита с другими научными дисциплинами является соблюдение мировоззренческих аспектов теории антропосоциогенеза — принципов целостности и переходности. В частности, при оценке средств деятельности раннего палеолита нельзя не учитывать, что это единственная археологическая эпоха, в ходе которой продолжает действовать естественный отбор и осуществляется видообразование человека. Традиционный, узко культуроведческий подход к изучению раннего палеолита сегодня уже не может обеспечить прогресс в научном его постижении.

S. V. Smirnov

URGENT PROBLEMS IN STUDYING OF THE EARLY PALAEOLITHIC

Advance in the study of the early Palaeolithic may be provided if the Palaeolithic science will be brought to an intradisciplinary level of investigation of monuments. Observation of Weltanschauung aspects of the theory of anthroposociogenesis (principles of integrity and transfer) is a condition of intradisciplinary interaction of Palaeolithic archaeology with other scientific disciplines. Particularly, when estimating activity means of the early Palaeolithic it is cannot but be taken into account that this is the only archaeological epoch when natural selection continued acting thus realizing human speciation. Traditional narrow-cultural approach to the study of the early Palaeolithic is not in the line at present with advances in its scientific comprehension.

Одержано 28.02.89

До співвідношення хронології та періодизації

© А. В. Ніколова

Хронологія та періодизація — способи пізнання історичної дійсності на різних рівнях дослідження. Ототожнення цих понять звужує реконструктивні можливості археології. У статті автор спробував проаналізувати методологічні функції хронології та періодизації, їх роль та співвідношення в історичному і археологічному дослідженнях.

Питання хронології — одне з провідних в археологічному дослідженнях емпіричного рівня, оскільки лише локалізація пам'ятки на шкалі часу дає право на введення її в систему наукових фактів, використання як повноцінного археологічного джерела. Встановлення хронології для недатованих писемністю періодів історії ускладнюється тим, що різні матеріальні речі, явища та їх ознаки змінюються в часі з різною швидкістю. Якщо швидкість зміни кожної ознаки нанести на графік, то в строкатому килимі ліній дуже важко визначити чіткі межі функціонування тієї чи іншої речі або існування комплексу. Археологи намагаються подолати ці труднощі через використання різних методів хронології. В сукупності це призводить до синхронізації різноманітних речей і в кінцевому підсумку допомагає виявити певні періоди в розвитку матеріальних залишків. Так виникає археологічна періодизація, тобто кожна зміна якісних рис археологічних джерел розглядається як певний якісний етап у розвитку того чи іншого аспекту минулової дійсності. Безумовно, в цьому є певний сенс. Інколи таку класифікацію доповнюють соціологічною характеристикою періодів.

Постає питання, чи є така періодизація вичерпною? З цією метою з'ясуємо деякі моменти у визначенні понять хронології та періодизації.

1. Поняття «зовнішньої» та «внутрішньої» хронології. Хронологія як загальнонауковий метод історичного пізнання виходить з необхідності розглядати об'єкти історичного дослідження в їх розвитку. В її

межах філософи пропонують розрізняти два рівні — зовнішній та внутрішній. На першому рівні хронологія фіксує емпіричну послідовність подій та явищ минулого за часом; на другому — вивчає послідовність генетичних зв'язків та співвідношень між цими подіями, що й відбиває суть зафікованої зовнішньої послідовності, її душу¹.

Головне завдання хронології — встановити черговість історичних даних у минулому. Реалізація цього завдання на зовнішньому та внутрішньому рівнях хронології здійснюється неоднаково. У першому випадку — при встановленні емпіричної послідовності різних подій та фактів — вона насамперед дозволяє розмежувати їх у часі з точки зору їх мінливості, а також описати зовнішні прояви цієї мінливості. Та нанизування окремих фактів на вісь часу є необхідним, але недостатнім елементом історичного знання. Це лише перший крок на шляху до розуміння історичного процесу. Хронологічний перелік окремих фактів не дає можливості виявити ні головні тенденції історичного розвитку об'єктів дослідження, ні їх напрямок. І тому принцип історизму як головний принцип радянської історичної науки, що вимагає насамперед врахування істотних зв'язків та відношень між подіями і явищами минулого з точки зору їх внутрішньої закономірної суті, на цьому рівні реалізувати неможливо. Справжню історію можна встановити лише на рівні внутрішньої хронології. Це означає, що після того, як буде встановлена послідовність подій та явищ і їх тривалість у часі, треба ще зрозуміти логічний взаємозв'язок між ними, а також виявити детермінуючі фактори, що безпосередньо чи опосередковано спричинили певні події та явища у той чи інший час. Саме останнє становить суть внутрішньої хронології, її головне завдання.

Два рівні у системі хронологічного дослідження обумовлюють і два головних засоби пізнання хронології, що спрямовані на реалізацію одної мети. Кожен із засобів має свої специфічні принципи та прийоми, свій предмет дослідження, який визначає межі застосування засобу. В той же час засоби перебувають у діалектичній єдності, доповнюють та впливають один на одного. Їх (засобів) роль виконують хронологізація та періодизація історичних подій і явищ.

2. Хронологізація і періодизація. Хронологізація є початковим етапом історичного дослідження. Вона спрямована на встановлення абсолютних чи відносних часових координат даних, їх упорядкування на основі з'ясованої послідовності. У системі історичних наук питаннями хронологізації опікується така додаткова дисципліна, як історична хронологія. Головне її завдання — вимір в межах певного часового відтинку даних про події та явища минулого за існуючою системою літочислення. Інформацію про дати історична хронологія бере з різних джерел, що дають відповідні прямі або опосередковані дані. Предметом досліджень історичної хронології є будь-яка інформація, у будь-якій формі її (інформації) відображення. Спираючись на таку інформацію за допомогою різних правил та прийомів представлениі дані переводяться на дати юліанського календаря². Одиницею виміру хронологізації є конкретна дата, яка відбиває подію або явище на загальній осі часу. Кінцева мета хронологізації — розподіл матеріалу вздовж осі часу в межах, доступних вимірові інтервалів часу. Оскільки точна дата виводиться з усіх можливих джерел про подію, то основним принципом датування пропонується вважати використання максимальної кількості даних про дату події за умови їх постійного порівняння та коригування³.

Як бачимо, на рівні зовнішньої хронології перед дослідником стоять відносно прості завдання, а сама по собі хронологізація подій

¹ Добриянов В. С. Методологические проблемы теоретического и исторического познания.— М., 1968.— С. 250.

² Бикерман Э. Хронология Древнего мира.— М., 1975; Пронштейн А. П., Кияшко В. Я. Хронология.— М., 1981.

³ Заремба С. З. До питання про теорію та методику хронологічних досліджень // УІЖ.— 1974.— № 2.— С. 91.

та явищ ще не розкриває ні взаємообумовленості даних, що вивчаються, ні їх закономірного зв'язку. Історія у цьому випадку сприймається як загальний потік упорядкованих за часом різноманітних подій та фактів.

Інакше це питання вирішує періодизація. На відміну від хронологізації, періодизація насамперед прагне виявити такі послідовні часові відрізки, кожен з яких має специфічну характеристику щодо внутрішнього змісту, який обумовлює існування певних подій та явищ у виявленій послідовності. Предметом вивчення внутрішньої хронології є соціально-історичний час, засобом розмежування якого, розподілу та вимірювання за якісною різницею процесів, що відбувалися в ньому (часі), і виступає періодизація⁴.

Широкі методологічні функції періодизації визначаються тим, що з її допомогою розкривається внутрішній взаємозв'язок та взаємообумовленість різноманітних історичних фактів, пізнається логіка історичного розвитку. Оскільки періодизація вивчає внутрішні закономірності розвитку об'єктів дослідження, то вона виступає його внутрішньою хронологією, яка і забезпечує єдність послідовних генетичних етапів, кожен з яких має свою специфічну характеристику⁵. Ця характеристика конкретно відбувається у понятті «соціально-історичний час», а специфіка останнього зумовлює основні проблеми періодизації. Соціально-історичний час — це якісний час історії, час «опредмечений», відтворений у предметно-практичній та духовній діяльності людини. У цьому плані категорія «соціально-історичний час» протиставляється зовнішній хронології, що відбуває лише календарний час незалежно від його соціальної суті. Соціально-історичний час виникає разом з історією суспільства⁶. Якщо календарний час становить зовнішню, кількісну міру історичного руху, то соціально-історичний характеризує його з якісного боку. Тому значний відтинок календарного часу у соціальному плані може означати мізерний історичний відтинок шляху, який пройшло людство, і, навпаки, невеликий період календарного часу може залишитися в історії, як значний, вагомий крок. Отже, у межах об'єктивного календарного часу соціальні процеси і події можуть мати різні ритми, темп та інтенсивність⁷.

Як зазначає М. А. Барг, при конкретно-історичному дослідженні слід пам'ятати, що на відміну від лінійного хронологічного часу, соціально-історичний час є багатомірним і на кожному лінійному відрізку представлений цілим рядом різноманітних соціальних процесів. Останні співіснують, але не продовжують одне одного. Кожен з цих компонентів історичного процесу може мати власний темп, «частоту подій», таким чином, однакові хронологічні дати набувають різного значення та контексту. Однак поряд з існуванням відносно самостійних ланцюгів соціальних процесів, історичний час все-таки є системою, всі компоненти якої взаємопов'язані, тому будь-якому історичному типові суспільні відносин іманентно притаманна своя хроноструктура, що відбуває якісну специфіку цих відносин⁸.

Методологічна функція соціально-історичного часу полягає в тому, що, відбиваючи внутрішній час історії, він є соціальною формою руху.

При порівнянні категорій соціально-історичного та календарного часу увагу дослідників привертають такі аспекти. Якщо календарний час вимірює історію лише абстрактною тривалістю, тобто байдуже ставлячись до суті історії, то у межах внутрішньої хронології історія вимірюється якісно (соціально) і певною тривалістю. Якщо календарний час безперервний, то соціально-історичний — і безперервний, і пе-

⁴ Хаджиников В. Н. Некоторые методологические проблемы периодизации истории // Методологически и историографически проблемы на историката наука.— София, 1975.— Т. 1.— С. 57.

⁵ Добриянов В. С. Указ. соч.— С. 254.

⁶ Барг М. А. Категории и методы исторической науки.— М., 1984.— С. 62—67.

⁷ Там же.— С. 69.

⁸ Там же.— С. 87.

рервний (дискретний), тому його можна періодизувати. Календарний час характеризується рівномірністю та ритмічністю, він не прискорюється і не уповільнюється, тоді як історичному притаманна аритмічність. Календарний час обсолютний і незворотний за характером, тоді як історичний — відносний, має можливість повторності та циклічності⁹.

Уявлення про сутність соціально-історичного часу, його специфічні властивості багатомірності та асинхронності процесів, що одночасово в у межах календарного часу, дозволяє глибше зрозуміти закон нерівномірності історичного процесу в цілому. Кожна «лінія» цього процесу має свій ритм і темп розвитку, а зовнішня синхронність лише приховує факт існування асинхронності у внутрішній хронології. Тому «не буде перебільшенням сказати, що кожне історичне дослідження є за своєю суттю дослідженням проблеми, що як правило лишається не сформульованою і тому не усвідомленою проблемою історичного часу, тобто внутрішнього часу дійсності, що вивчається»¹⁰.

Головний методологічний принцип періодизації полягає в тому, що кожний етап розвитку об'єкта історичного дослідження, вимежуючись у процесі його періодизування, має становити цілісний організм з притаманною йому єдністю всіх складових елементів¹¹. Найповніше цей принцип відбиває марксистське вчення про суспільно-економічні формaciї. Категорія «суспільно-економічна формація» дає змогу зрозуміти історичний процес не як накопичення лише кількісних змін, а як ряд послідовних якісних сходинок, де кожна з наступних необхідно виростає з попередньої і в той самий час має свої особливі, специфічні якісні риси.

Реалізація цього принципу тісно пов'язана з вирішенням двох взаємопов'язаних питань — вибору об'єкта та критерія періодизації. Чіткий вибір об'єкта — одна з головних умов проведення періодизації. Ця вимога випливає, по-перше, з системного характеру всесвітньо-історичного процесу, де будь-який окрім взятий елемент соціальної дійсності тісно пов'язаний з іншими елементами системи і підпорядкований закономірностям її розвитку. З іншого боку, будь-який об'єкт історичного дослідження може сам розглядатися як окрема система, як певна єдність складових елементів цієї системи, що у взаємозв'язку створюють її структуру. У найзагальнішому плані внутрішня хронологія є послідовністю історичного розвитку будь-якого об'єкта дослідження, є якому виділені його якісні етапи. І якщо визнати, що кожен об'єкт історичного дослідження має системний характер, то можна переконатися, що періодизації підлягає не окремий елемент, а всі елементи системи у їх єдності. Одночасно кожен з елементів може виступати як самостійна система, самостійний об'єкт дослідження і мати свої особисті якісні етапи, оскільки він (об'єкт) може мати особисту історію, що не завжди збігається (у межах зовнішньої хронології) з історією інших об'єктів, що виступають елементами спільної системи. Цей момент саме і відбиває специфіку соціально-історичного часу, його багатомірність та аритмічність.

Системне поняття об'єкта періодизації допомагає встановити критерій періодизації. Це найскладніше питання, бо складний сам характер історичного процесу. Розрізняють три рівні виділення критеріїв періодизації: 1) філософський, що стосується загальних питань теорії пізнання і теорії розвитку; 2) методологічний, що відбиває загальні закономірності історичного пізнання та принцип історизму; 3) предметний, що визначає предметну галузь, яка є об'єктом історичного дослідження. Кожна наука виявляє власний критерій періодизації, але для наук, які різновідно вивчають суспільне життя, таким критерієм є соціально-історична формація¹².

⁹ Там же.— С. 70; Периодизация всемирной истории.— Казань, 1984.— С. 94, 95.

¹⁰ Барг М. А. Указ. соч.— С. 89.

¹¹ Илюшин В. А. Периодизация как метод исторического исследования. Методологические проблемы: Автор. дис. ... канд. филос. наук.— М., 1978.— С. 3.

¹² Добриянов В. С. Указ. соч.— С. 255.

Щоб визначити критерій періодизації, необхідно насамперед встановити структурні зв'язки між компонентами соціальної системи, що досліджується, бо саме у такий спосіб можна виявити той компонент, від розвитку та зміни якого залежать зміни всієї системи. Цей компонент і буде критерієм періодизації, оскільки він спричиняє не лише якісні зміни в структурі об'єкта періодизації в цілому, а й виявляє вирішальний вплив на всі інші елементи системи. Такий підхід дозволяє чіткіше з'ясувати та розкрити глибинні соціальні процеси, які становлять основу розвитку історичних об'єктів дослідження.

3. Хронологія та періодизація в археології. Встановивши основні поняття, якими оперують при дослідженні нашої теми у методології історичної науки, перейдемо до археологічних проблем. Археологія широко використовує поняття «хронологія» та «періодизація» при впорядкуванні матеріалу відносно часу. Разом з тим, якщо зміст першого поняття досить повно визначений, то суть другого — далеко не однозначна. Відсутність сталого визначення призводить до досить нечіткого тлумачення цього терміна.

В археології під хронологією розуміють, як правило, визначення інтервалів часу, що розділяють ті або інші археологічні дані, а також час, що віддаляє їх від сьогодення, тобто послідовне розміщення археологічних даних на осі часу¹³. Встановлюється хронологія за допомогою численних методів датування, які поділяються на історико-археологічні та природничо-наукові. Гострота проблеми датування в археології прямо пропорційна її складності. Пояснюється це рядом об'єктивних причин, насамперед тим, що археологічні джерела не несуть прямої інформації про час виготовлення речей, про те, коли вони потрапили у землю тощо. Головним джерелом археології є матеріалізовані залишки предметно-практичної та духовної діяльності людини, на підставі яких реконструюється сам процес цієї діяльності. Археологія спостерігає не самі події та явища минулого, а лише їх відголос у вигляді розрізнених матеріальних об'єктів, тому особливу роль тут відіграє процедура переведення археологічних даних в історичні факти. Для того, щоб датувати конкретну подію в археології, необхідно виявити часові межі всього кола даних. Ускладнюється датування також внаслідок того, що в більшості випадків неможливо встановити точну дату, дата в археології — це завжди лише інтервал часу, в якому появився певної події чи явища минулої дійсності може бути лише вірогідністю. Завдання археолога полягає в тому, щоб якомога точніше встановити той діапазон часу, в якому подія могла статися з найбільшою вірогідністю¹⁴.

В археології виділяються дві системи датування — абсолютне та відносне. При абсолютному датуванні встановлюються за певною системою літочислення, дані для нього археологія бере з інших наук — історичних чи природознавчих. Відносне датування характеризує часові відношення між археологічними матеріалами, не оцінюючи інтервалу часу, що розмежовує конкретні дати. Обидві системи засновані на різних правилах та прийомах отримання інформації з археологічних джерел, про їх дати. Ми не будемо їх розглядати, тому що це становить окрему тему дослідження.

У процедурному плані датування можна представити рядом послідовних етапів: датування окремих речей; комплексів речей; виявлення синхронних комплексів, що становлять один хронологічний горизонт; встановлення часової послідовності генетично пов'язаних комплексів тощо.

Так чи інакше, за допомогою методів датування з'являється можливість хронологічно упорядкувати досліджуваний матеріал, згрупувати його в межах доступних для виміру часових одиниць, які в міру

¹³ Щапова Ю. Л. Естественно-научные методы в археологии.— М., 1988.— С. 107.

¹⁴ Шукін М. Б. Об «узких» и «широких» датировках // Проблемы археологии.— Л., 1978.— Вип. 2.— С. 28.

віддалення вглиб історичного процесу мають ширші межі. Однак якби у кожному конкретному випадку нам вдалося б встановити точну дату археологічних об'єктів, цього було б не достатньо, тому що головним завданням історичної науки, зокрема й археології, є вивчення зв'язків та відношень між подіями і явищами минулого в їх послідовності. Оскільки археологічні джерела безпосередньо не дають даних для датування, то археологія змушені шукати їх шляхом вивчення еволюції форм матеріальної культури у їх послідовності, а історичний процес у його специфічному археологічному відображені постає як певна зміна форм матеріалізованих залишків та слідів минулого.

На основі встановлених хронологічних ланцюгів та в результаті систематизації даних стає можливим розкрити послідовну закономірність кількісних та якісних змін матеріалізованих залишків діяльності давніх суспільств. На цій стадії дослідження і вивчаються відношення між сталими поєднаннями певних категорій археологічних джерел та включення до них всіляких новацій, співвідношення між якими, за висновками ряду вчених, і виступають критеріями виявлення якісних етапів, стадій, фаз та періодів у розвитку окремих культурних утворень різного рівня і окремих регіонів, епох та інших археологічних категорій¹⁵.

Матеріали класифікуються методом синхронізації різноманітних археологічних комплексів, що має на меті виявлення емпіричних закономірностей в їх часовій послідовності. Оскільки результатом подібної класифікації є встановлення певних якісних ознак матеріалу, то в археології таку класифікацію прийнято розглядати як періодизацію. Це не зовсім відповідає суті поняття «періодизація» тому що, як відзначалось раніше, періодизація має відбивати внутрішню хронологію археологічних об'єктів дослідження. Археологи вважають, що класифікуючи за часом залишки предметно-практичної та духовної діяльності суспільства, поділяючи їх на періоди за зовнішніми відмінностями, ми тим самим реконструюємо й самі періоди та етапи в розвитку певного історичного процесу. Однак такий підхід дозволяє зафіксувати лише зовнішні прояви цих процесів; внутрішні зв'язки та відношення між явищами і конкретно-історичними процесами на даному рівні дослідження залишаються не розкритими, а коли справжні зв'язки між історичними фактами не розкриті, то про хронологію можна говорити лише як про сутто формальний систематизуючий принцип¹⁶.

Про те, що більшість діючих тепер періодизаційних схем археологічних культур не виходить за межі зовнішньої хронології, свідчить їх поділ на ранній, середній та пізній етапи, виключно за хронологічним принципом без урахування якісної певності та генетичного зв'язку. Те саме спостерігається при розмежуванні культурно-історичних областей (спільнот), регіонів та епох. Не можна назвати періодизаціями в суттєвому значенні цього терміна і широко відомі в археології періодизаційні схеми розвитку окремих регіонів і епох, які виділяють на підставі описання послідовних синхронізованих культурних комплексів (археологічних культур). Визначення за такими схемами етапів, щаблів, періодів досить довільне і не дає ніякої уяви ні про притаманну історичному процесові, який стояв за цими культурними явищами, нову якість, ні про діалектичний зв'язок цих явищ. Про неоднозначне використання поняття «періодизація» в археології та методології історичного пізнання, а отже і у визначенні його ролі та функцій у дослідженні, свідчить віднесення цього поняття до емпіричного рівня археологічного дослідження¹⁷.

Слід зупинитися ще на одному, на наш погляд, важливому аспект-

¹⁵ Массон В. М. Традиции и инновации в процессе культурогенеза в свете данных археологии // Преемственность и инновации в развитии древних культур.—Л., 1981.—С. 39; Массон В. М. Энеолит Средней Азии // Энеолит СССР.—М., 1982.—С. 14.

¹⁶ Добриянов В. С. Указ. соч.—С. 254.

¹⁷ Дав., наприклад, Захарук Ю. Н. Проблемные ситуации в археологии // СА.—1973.—№ 4.—С. 7.—Табл. 5.

ті. Відомо, що всі історичні процеси, в тому числі і в їх «специфічній археологічній формі», відбуваються в об'єктивному фізичному часі. Розглянуте раніше поняття «соціально-історичний час» є історичною абстракцією, яка фіксує цілеспрямовану соціально означену діяльність людини, що відповідає специфічним законам розвитку, фіксує відповідні події, процеси, ситуації у конкретних просторово-часових межах¹⁸. Тому, мабуть, неправомірна є спроба деяких археологів виділити особливий «автономний археологічний час», щоб пояснювати факти неспівпадання археологічних періодизацій з історичними, соціологічними та технологічними, вважаючи це неспівпадання результатом змін у «характері самого процесу»¹⁹. Насправді неспівпадання археологічних періодизацій з іншими пояснюється насамперед різними об'єктами дослідження, які мають свою структуру і різні закономірності. Крім того, оскільки соціально-історичний час, як вважають історики, є відображенням соціальної форми руху, то логічно визнати і наявність «археологічної форми руху матерії». Але як зазначає Ю. М. Захарук, будь-яка річ є «опредмеченим» наслідком праці, у якому зафікований досвід, знання та потреби багатьох поколінь людей. Завдяки цій єдності форми та змісту археологічні речі є джерелом пізнання ідей, що відбиті в них, і, насамперед ідеї виробництва та споживання. У цій якості археологічних речей та наслідків діяльності суспільств минулого втілені їх науково-пізнавальні можливості та можливості реконструювання історичного минулого в археології²⁰. Нерозуміння цих важливих моментів спричиняє багато методологічних блукань та безпредметних дискусій. Матеріалізовані залишки діяльності суспільств минулого не акумулюють в собі ніякого специфічного «археологічного часу», тим більше не можуть бути одиницями його виміру. Шкалою виміру і соціально-історичних, і природних явищ може бути лише об'єктивний час, у якому і розгортається історичний процес у всій їого різноманітності.

Другий аспект проблеми пов'язаний з питанням про рівень дотримання в археології загальнонаукових принципів побудови періодизації. Нинішній стан загально-археологічної періодизації досить докладно проаналізований Л. С. Клейном²¹. Вчений дійшов висновку, що археологи, намагаючись, створити універсальну «археологічну періодизацію», яка охоплювала б усі аспекти життєдіяльності давніх суспільств, не здобули успіху. Численні спроби змінити техніко-технологічний зміст періодизації «трьох віків» заплутали та ще більше ускладнили проблему. Л. С. Клейн досить вдало показав, що будь-яке еклектичне, не досить усвідомлене привнесення нового змісту у «систему трьох віків» створювало протиріччя між сутністю понять кожного з виділених етапів та їх характеристикою, що неминуче призводило до порушення головних принципів періодизації — відокремлення об'єкта періодизації та виявлення її критерію. Неоднозначне тлумачення термінів, що визначають той чи інший період археологічної періодизації аж до втрати ними початкового змісту, змішування критеріїв, що відбивають різні аспекти соціально-історичних процесів, їх накладення один на одного призводить до сваволі і плутанини в археологічній науці. Особливо це стосується проблем віднесення археологічних культур до тієї чи іншої доби та їх характеристик²². Тож не дивно, що подібний стан загальної археологічної періодизації відбувається і на конкретних дослідженнях. Практично кожен археолог, який намагаєть-

¹⁸ Ракитов А. И. Историческое познание.— М., 1982.— С. 249.

¹⁹ Бочкарев В. С., Трифонов В. М. Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ. Тезисы совещания, октябрь 1980.— Алшабад, 1980.— С. 16.

²⁰ Захарук Ю. Н. Об одной концепции археологического источниковедения // CA— 1983.— № 3.— С. 78.

²¹ Klein L. Die Konzeption des "Neolithikums", "Aheolithikums" und der "bronzezeit" in der archäologischen Wissenschaft der Gegenwart // Neolithisch Studien.— Berlin, 1972.— Н. 1.

²² Ibid.— S. 15.

ся відтворити історію розвитку якогось регіону у межах певного хронологічного періоду, мусить розробляти особисте уявлення про сутність та критерії виявлення тієї чи іншої археологічної доби або періоду²³.

Так І. Б. Васильєв, характеризуючи енеоліт стелу і лісостепу Поволжя, зазначає, що в даному регіоні цей період пов'язаний із поширенням відтворюючого господарства та його скотарської спеціалізації, перше використання металу, формування складних, невідомих раніше ритуалів, початок соціальної диференціації суспільства²⁴. Цей період дослідник поділяє на три етапи: ранній, розвинений та пізній. До кожного з них він відносить ряд синхронних археологічних культур та типів пам'яток. Виникає запитання, чому зазначеній хронологічний відтинок поділено на три, а не на два чи чотири етапи? Відповіді на нього автор не дає, І. Б. Васильєв до того ж зауважує, що між першими двома етапами суттєвих змін у культурі не відбулося, як не спостерігалося і якісних стрибків у розвитку культури, що на його думку, розвивалася більш-менш еволюційно²⁵. Послідовно описуючи характерні риси кожної з археологічних культур, що становлять емпіричні підвалини періодизації, автор досить вагомо обґруntовує лише її хронологічний аспект, абсолютно ігноруючи при цьому історичний зміст виділених ним етапів.

Ми не відкидаємо справжньої можливості якісних змін у розвитку суспільств, що стояли за культурними явищами, які досліджує І. Б. Васильєв, швидше навпаки. Сам факт докорінних змін у похованальному обряді протягом розглянутого хронологічного періоду — від випростаних групових поховань до індивідуальних підкурганних — тільки одне із свідчень складних процесів, що мали місце в даних суспільствах. Йдеться про логіко-методологічні засади формування археологічних періодизаційних схем.

Нешодавно Д. Я. Телегін запропонував нову періодизаційну схему розвитку археологічних культур України IV—III тис. до н. е.²⁶ Цей хронологічний період Д. Я. Телегін називає нео-енеолітичною добою і, таким чином, вводить нове поняття у систему археологічної періодизації. Підставою для виділення такої специфічної доби, мабуть, має бути один із проявів закону нерівномірності історичного розвитку — співіснування в єдиних хронологічних межах неолітичних та енеолітичних культур. Саме питання правомірності виділення такого періоду суперечливе. Однак Д. Я. Телегін поділяє цю добу на три періоди, кожен з яких до того ж має ще й підетапи: неолітичний, нео-енеолітичний, енеолітичний, й відносить до кожного з цих періодів певні культурні групи. На яких же засадах створюється періодизація? По-перше, як вважає автор, виділена ним доба характеризується співіснуванням неота енеолітичних культур. Перший з цих етапів слід, на нашу думку, відкинути, тому що в цей період, як зазначає сам дослідник, на Україні відомі лише неолітичні культури. По-друге, слід відкинути і третій період (ямний час), бо всі пов'язані Д. Я. Телегіним з цим періодом археологічні культури більшість археологів відносять до доби бронзи²⁷. Таким чином, згідно з висунутим Д. Я. Телегіним критерієм, нео-енеолітична доба має обійтися лише середній період, коли на Україні з'являються культури мідного віку (трипільський час, за термінологією автора)²⁸. Що ж до його підперіодів, то підстави для їх виділення не-

²³ Дів., наприклад, Збенович В. Г. До проблеми становлення енеоліту // Археологія.—1985.—Вип. 51.—С. 1—11.

²⁴ Васильєв И. Б. Энеолит Поволжья: степь и лесостепь.—Куйбышев, 1981.—С. 4.

²⁵ Там же.—С. 24.

²⁶ Телегін Д. Я. Хронология и периодизация культур нео-энолітической эпохи Південного Приволжья України и Крыма // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе (Тезисы докл. областного практического семинара) — Донецк, 1987.—С. 27.

²⁷ Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.—1978.—№ 4; Збенович В. Г. Вказ. праця.—С. 8.

²⁸ Телегін Д. Я. Указ. соч.—С. 27.

зрозумілі, можна лише сказати, що вони повністю збігаються із загальною періодизацією трипільської культури.

Трипільська культура (Трипілле-Кукутенська спільність) — одна з найкраще вивчених на Україні. Хронологічною класифікацією її пам'яток займалося багато дослідників, розвиваючи та доповнюючи класифікацію Т. С. Пассек, яка виділила в розвитку культури три періоди: ранній, середній (розвинутий) та пізній. Одна з останніх схем передбачає досить детальне членування кожного з періодів (від шести до одинадцяти сходинок) і спрямована на «визначення у межах певного етапу віку багатьох нещодавно відкритих поселень»²⁹. Суто зовнішня, хронологічна спрямованість цієї періодизації не викликає сумніву, хоч автор вважає, що запропонована схема відбиває сходинки розвитку трипільської культури як певного історичного феномена.

Інакше до проблеми періодизації Трипілля підходить В. О. Дергачов, який справедливо зазначає, що кожен із виділених Т. С. Пассек періодів за хронологічними критеріями має відбивати певні якості культурних, етнічних та соціальних процесів. Тому зміст кожного з періодів повинен містити подвійну характеристику — археологічну та історичну³⁰. Разом із В. Г. Збеновичем В. О. Дергачов вважає, що пізній етап Трипілля як період поступового відмиралня та зникнення матеріальної культури має співвідноситись з другим етапом пізнього періоду за схемою Т. С. Пассек³¹. К. К. Чёрниш обидва етапи відносить до пізнього періоду³². Аналіз археологічних публікацій, що порушують питання періодизації, можна продовжувати, хоч і так зрозуміла практика недотримання в археології загальнонаукових принципів періодизації. Недоліки більшості періодизаційних схем можна систематизувати таким чином: нечітке визначення об'єктів періодизації, а саме аспектів історичної реальності; в історичному розвитку об'єктів виділяються періоди, які по суті ними не є; не розкриваються внутрішні генетичні зв'язки між етапами, що призводить до нехтування суттєвими етапами, не провадиться цілісний аналіз складових напрямів в історії розвитку об'єкта дослідження та їх внутрішнього взаємозв'язку, що допомагає виявити головну тенденцію розвитку та на її основі виділити критерій періодизації.

Розглянуті методологічні аспекти соціально-історичного часу та його періодизації значною мірою сприяють вирішенню деяких проблем періодизації в археології та перетворенню її в справжній інструмент реконструкції соціально-історичного процесу. По-перше, це стосується розмежування понять внутрішньої та зовнішньої хронології, визначення їх специфіки. Поки що в археології не розрізняються різновіднівні поняття і під періодизацією частіше розуміють лише емпірично зафіксовані прояви хронологічної послідовності змін археологічних даних. Неправомірно названі періодизаціями ці схеми описують генезис різноманітних форм матеріальної культури, внутрішній зв'язок та взаємообумовленість яких залишаються не розкритими, а історичний процес виступає як хронологічна послідовність археологічних фактів. Таке розуміння призводить до того, що способи проведення періодизації ототожнюють з методами абсолютноного та відносного датування³². При цьому не враховується, що такі прийоми не дозволяють розкрити внутрішні закономірності соціальних процесів та їх діалектичний зв'язок, які виявляються за допомогою зовсім інших пізнавальних засобів аналізу емпіричного матеріалу.

По-друге, головний принцип періодизації в археології і чітке виділення об'єкта періодизації, виявлення в ньому структурних елементів, кожний з яких може мати свою історію, а, отже, і свою періодиза-

²⁹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережья Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 174.

³⁰ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980.— С. 6, 9.

³¹ Черныш Е. К. Указ. соч.— Табл. 9.

³² Див., наприклад, Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 9.

цію³³. З огляду на специфіку соціально-історичного часу, його асинхронності, періодизації різних структурних елементів можуть не збігатися в межах календарного часу. Тому процедурі періодизації повинне передувати чітке визначення галузі чи процесу історичної дійсності, які реконструюються за археологічними даними, тобто досліджуються.

Питання об'єкта археологічної періодизації тісно пов'язане з проблемами предмета археологічної науки в цілому, її цілями та завданнями, що поки залишаються дискусійними. Більшість археологів схильяється до думки, що мета археології — це вивчення закономірностей соціально-історичного розвитку суспільств минулого за матеріальними залишками їх діяльності³⁴. Виходячи з цього археологія як і історія пізнає ці закономірності на підставі вивчення всіх аспектів людської діяльності у їх взаємодії. Тому теоретичне осмислення системного характеру компонентів соціально-історичного процесу (кожний з яких може виступати і як частина загальної системи, і як самостійний об'єкт дослідження, мати свою структуру і в той самий час як частина цілого підпорядковуватись інтегральним законам всієї системи) має особливе методологічне значення. На самому високому формацийному рівні історичний процес розвивається за соціальними законами, які й зумовлюють певний рівень соціальних структур конкретних суспільств. Але через нерівномірність історичного розвитку та взаємовплив різноманітних факторів стадіально однорідні суспільства формують власні структури, що мають свій ритм, темп та періодичність³⁵.

Такий підхід, на нашу думку, сприятиме визначенню принципів побудови наукової періодизації в археології, яка за своєю сутністю має бути ієрархічною (система періодизації різних рівнів), а не лінійною, як більшість запропонованих тепер періодизаційних схем. Періодизація кожної із сторін діяльності суспільства минулого, розрізняючись за конкретними моментами, повинна базуватися на логіці загально-історичного процесу. Основа членування чи критерій періодизації у кожному конкретному випадку можуть бути різними, але принцип виділення критерію повинен походити з вивчення внутрішніх зв'язків між різними компонентами соціальної системи як історичної цілісності у їх генетичному та функціональному зв'язках.

По-третє, застосування поняття багатолінійності соціально-історичного часу дозволяє краще організувати емпіричний матеріал, тому що кожен науковий факт, відбиваючи різні компоненти історичного процесу в різних системах несе різне навантаження. «... Слід пам'ятати, — пише Є. К. Краснухіна, — що всі проблеми, які пов'язані з періодизацією конкретного історичного матеріалу, виникають не просто із узагальнення та осмислення історіографічних даних, а й дедуктивно випливають із загальнофілософських уявлень про специфіку соціально-історичного часу»³⁶. Процедура періодизації має виявити не лише якісні етапи у розвитку одного, нехай і провідного компонента, але й описати послідовність змін всіх інших, залежність яких від цього компонента найчастіше відбита опосередковано. Це дозволить не лише з'ясувати причини змін, що спостерігаються, простежити за процесом його динаміки, а й зрозуміти основні протиріччя розвитку того або іншого об'єкта.

Таким чином, періодизація — це відтворення закономірностей структури історичного розвитку явищ та процесів, що їх вивчає археологія. Вона — не просто засіб систематизації емпіричних даних, а й

³³ Диков Н. Н. Общие принципыialectической периодизации // ВФ.— М., 1983.— № 4.

³⁴ Генинг В. Ф. Предмет и объект археологии.— К., 1983; Башилов В. А., Лооне Э. Н. Об уровнях исследования и познавательных задачах археологии // СА.— 1986.— № 3.

³⁵ Барг М. А. Указ. соч.— С. 84—86.

³⁶ Краснухина Е. К. Проблема периодизации в конкретно-историческом исследовании // Методологические проблемы общественных наук.— Л., 1986.— Вып. 7.— С. 125.

метод, що розкриває вінтрішню зумовленість фактів та їх взаємозв'язок. Отже, основна функція періодизації в археологічному дослідженні — не констатувати, як при культурно-хронологічній класифікації, що фіксує лише зовнішню послідовність змін археологічного матеріалу, а узагальнювати, тобто розкривати внутрішні закономірності історичного процесу, який стоїть за досліджуваними явищами. У цьому плані періодизація є вищим етапом хронологічного дослідження, що безпосередньо виявляє закономірності соціально-історичного процесу в археології.

Що стосується процедурного плану системи хронологічного дослідження в археології, то можна виділити такі пізнавальні рівні. Початковим етапом дослідження є датування, де конкретна дата археологічної речі, пам'ятки, комплексу становить його структурну одиницю. Наступний рівень пов'язаний з культурно-хронологічною класифікацією матеріалу, за допомогою якої здійснюється синхронізація комплексів, виявляється їх послідовність у часі, генетична спадкоємність різних категорій археологічних джерел, з'ясовується взаємозв'язок між ними. Одиноцею цієї стадії дослідження слід вважати, можливо, хронологічний горизонт як систему синхронованих типів археологічних пам'яток. Група таких генетично пов'язаних типів становить емпіричну базу нового ступеня дослідження, якою є періодизація. Остання має розкрити внутрішні закономірності об'єкта дослідження, його внутрішню хронологію, виявити якісні етапи його розвитку та зв'язок між ними, а також загальні специфічні закономірності на кожному з виділених етапів. Що ж до категорій періодизації, то це питання потребує спеціального дослідження, оскільки досі не визначено однозначні дефініції категорій періодизації. В. С. Добріянов, наприклад, пропонує такі визначення: основним елементом періодизації як часу відносно спокійного розвитку вважати період, а час переходу від однієї якості до іншої визначати як етап або фазу³⁷.

Вказані рівні хронологічного дослідження певним чином взаємозв'язані і мають певну супідядність один з одним. Кожен з наступних передбачає попередній як обов'язковий елемент дослідження. Таким чином, всі вони перебувають у тісній залежності, і від того, наскільки об'єктивно розв'язується завдання на кожному з цих рівнів, залежить результат дослідження в цілому.

A. B. Николова

К СООТНОШЕНИЮ ХРОНОЛОГИИ И ПЕРИОДИЗАЦИИ

В процессе хронологического исследования археологами решается двуединая задача: систематизация археологических данных и выявление направленности и динамики реконструируемого конкретно-исторического процесса. Первая связана с определением эмпирической временной последовательности данных и направлена на установление внешней хронологии; вторая отражает последовательность генетических связей и отношений между явлениями и событиями прошлой действительности, т. е. направлена на выявление внутренней хронологии.

Внешняя хронология устанавливается при помощи методов абсолютного и относительного датирования. Изучение внутренней хронологии возможно через периодизацию, которая предполагает выявление ряда генетических этапов, каждый из которых имеет свою специфическую характеристику и отражает социально-историческое время. Большинство применяемых в археологии периодизационных схем не выходят за рамки внешней хронологии и представляют собой различного уровня культурно-хронологические классификации материала. Датировка, культурно-хронологическая классификация, периодизация — таковы ступени хронологического исследования в археологии.

³⁷ Добріянов В. С. Указ. соч.— С. 259.

CORRELATION OF CHRONOLOGY AND PERIODIZATION

A one-in-two problem has been solved in the process of chronological studies: systematization of archeological data and revealing of the tendency and dynamics of the particular historical process under reconstruction. The former is associated with determination of empirical time sequence of the data and is aimed at establishing external chronology; the latter reflects a succession of genetic links and relations between phenomena and events of the past, i.e. is aimed at revealing internal chronology.

External chronology is established by means of the methods of absolute and relative dating. Study of the internal chronology is possible through periodization which embraces distinction of a number of genetic stages, each having its specific characteristic and reflecting socio-historical time. The majority of periodization patterns applied in the archaeology are within the frames of external chronology and present different levels of cultural-chronological classifications of the material. So, dating and cultural-chronological classification are the stages of chronological studies in archaeology.

Одержано 06.10.89

Реконструкція споруд Центрального теменоса в Ольвії

© С. Д. Крижицький, А. В. Буйських

Одним з найяскравіших явищ античної культури є архітектура, зокрема, ордерна, вивчення якої приділяється значна увага, а кожна нова пам'ятка рано чи пізно стає об'єктом реконструкції, проте далеко не завжди достатньо аргументованої. Це і не дивно, оскільки у багатьох випадках реконструкція базується лише на кількох архітектурних деталях, а залишки фундаментів здогадно ордерних споруд відкритих *in situ*, поодинокі.

У процесі розкопок центрального підвищення Верхнього міста Ольвії (ділянка Р-19) в розвалі пізньоелліністичної оборонної стіни було відкрито ряд архітектурних деталей¹, частина яких на підставі абсолютних розмірів та стилістичних особливостей могла належати одному комплексу. Спробуємо ідентифікувати його (із врахуванням знахідок депаспортизованих архітектурних деталей доричного та іонічного ордерів в інших місцях розкопок) з конкретними спорудами елліністичного часу, залишки яких відкриті в Ольвії *in situ*.

Серед об'єктів відзначимо рештки Великої стої, що відокремлює Центральний теменос від агори, квадратну споруду (очевидно, скарбницю), розміщену на південь від головного вівтаря теменоса², храм Зевса та храм Аполлона Дельфінія. За винятком квадратної споруди, єдиною підставою для реконструкції досі були лише рештки зольно-глинняних нашарувань, відкритих *in situ*³. Ці дані, безумовно, мають

¹ Крапівіна В. В. До політичної історії Ольвії середини I ст. до н. е. // Археологія.—1988.—Вип. 63.—С. 15.—Рис. 3—5; Крижицький С. Д. Ольвія. Істориографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.—К., 1985.—С. 12, 13; Буйських А. В. Ордерные архітектурные детали из Ольвии // АДСП.—К., 1988.—С. 56 та наст.

² Не будемо тут враховувати Західну стою теменоса, яка, можливо, виконувала функції пропілеїй (див. Крижицький С. Д. Указ. соч.—с. 113) та акцентувала вхід на теменос з боку Головної поздовжньої вулиці. Її реконструкція дуже ненадійна.

³ У процесі розкопок споруд Центрального теменоса не виявлено жодної кам'яної архітектурної деталі, що дозволила б визначити ордер. Вдалося встановити лише матеріал, з якого був споруджений храм Зевса — в елліністичному шарі над його рештками знайдено дрібні оброблені камінці з місцевого світлосірого вапняку, а також велику кількість відщепів із цього ж матеріалу. Останні були підсилені

важливе значення для містобудівної ситуації, загального планувально-го рішення, нарешті, для встановлення самого факту існування храму в даному конкретному місці та в даний конкретний час. Проте наявність тільки зольно-глиняних нашарувань за відсутності стилобатів для установки колон значно звужує можливості використання зазначеного джерела для впевненої реконструкції планувального типу, об'єктів взагалі та ордерних фасадів храмів зокрема. Якоюсь (звісно незначною) мірою відсутні джерела можуть бути частково компенсовані на підставі аналізу архітектурних деталей, знайдених в інших місцях.

В Ольвії є значна колекція таких деталей⁴. Неважаючи на те, що більшість депаспортизована, відкрита за повторного використання у кладках та завалах більш пізнього часу, вдалося відібрати понад шість десятків деталей, які за своїми стилістичними ознаками та особливостями профілювання можуть бути віднесені до елліністичного часу (кінець IV—II ст. до н. е.).

Слід застерегти, що йдеться тільки про деталі доричного та іонічного ордерів, котрі набули домінуючого поширення в Ольвії. Деталі корінфського ордера, крім кількох фрагментованих капітелей, оскільки він схожий за пропорціями з іонійським, виділити із загальної маси досить важко.

Ряд архітектурних деталей — бази, фусти, капітелі, фрагменти фризів — знайдено під час розкопок минулих років, у тому числі ще Б. В. Фармаковським. Як правило, вони не мають надійної прив'язки та датування відносно шару.

Особливо слід відзначити велику кількість деталей, знайдених у розвалі оборонної стіни пізньоелліністичного часу, розташованої на центральному підвищенні Верхнього міста⁵. Відкриті в цьому ж розвалі постаменти з посвятами Зевсу Елевтерію, Зевсу Олімпійському, Аполлону Дельфінію, всім богам, сумарно датовані за палеографічними даними від другої половини III по другу половину II ст. до н. е.⁶, дозволяють припустити найбільш вірогідне походження тих та інших з району Центрального теменоса⁷. Ца стає більш реальним і через те, що більшість монументальних споруд Центрального теменоса припинили існування в середині II ст. до н. е.⁸ Саме звідси і могли добирати будівельний матеріал, у тому числі архітектурні деталі та постаменти для укріплення однієї з куртин за крайньої небезпеки.

Архітектурні деталі, що наводяться, дають уявлення практично про всі складові ордера, включаючи бази, барабани колон, капітелі та набір зламів антаблемента (архітрави, фризи, карнізи) аж до кам'яних чи теракотових сим з водометами. Слід проте відзначити, що далеко не завжди можна визначити, до якого ордера відносилися барабани колон, оскільки більшість їх — гладкоствольні. Чітко можуть бути ідентифіковані лише барабани, що мають канелюри. Подібне явище, хоч і не часто зустрічається на той час у Греції, в принципі відоме для культових споруд обох ордерів і цілком може пояснюватися більш провінційним характером архітектури північнопричорномор-

зовні до фундаментного ряду і фіксували, тим самим, лінію його проходження (*Карасев А. Н. Монументальные памятники Ольвийского теменоса // Ольвия. Тemenos и агора.—М.—Л., 1964.—С. 122.*). У зв'язку з цим підкреслимо, що більшість архітектурних деталей, знайдених в Ольвії, витесані з аналогічного місцевого вапняку. Мармурові деталі поодинокі. Вони відносилися до іонічного (*Крыжицкий С. Д. Указ. соч.—С. 7*) чи корінфського (*Сорокина Н. П. Мраморная капитель из Ольвии // КАМ.—М., 1976.—С. 259 та наст.*) ордерів. Імпортні мармурові деталі, крім того, використовувалися в декорі вівтарів (*Скуднова В. М. Из неизданных материалов Ольвии VI—V вв. до н. э. // СА.—1959.—№ 29, 30; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.—Л., 1985.—С. 79.—Рис. 68.—С. 80.—Рис. 69.*).

⁴ *Буйских А. В. Указ. соч.—С. 51 та наст.*

⁵ *Крапівіна В. В. Вказ. праця.—С. 15.—Рис. 3—5.*

⁶ *Русєєва А. С., Крапівіна В. В. Новые вотивные надписи из Ольвии // Проблемы античной культуры. Тез. докл. Крымской научной конф.—Симферополь, 1988.—Ч. III.—С. 269.*

⁷ *Крыжицкий С. Д. Указ. соч.—С. 111; Крапівіна В. В. Вказ. праця.—С. 15.*

⁸ *Карасев А. Н. Указ. соч.—С. 46, 47.*

ських міст, недостатніми виробничими можливостями останніх. Крім того, в Ольвії такий характер обробки поверхні колон, а також нетипова форма канелюр могли зумовлюватися і специфікою місцевого будівельного матеріалу, передусім, крихкістю⁹.

У цілому розглянута вибірка є досить представницькою, у всяком разі може бути використана при вирішенні питань про можливі розміри та ордер тих чи інших споруд. У даному випадку спробуємо проаналізувати можливість співставлення знайдених у різних місцях Ольвії архітектурних деталей, датування яких не виходить за межі елліністичного часу, з відкритими залишками зольно-глинняних нашарувань ордерних споруд Центрального теменоса та агори.

Аналіз реконструкції намічено здійснити шляхом співставлення результатів: пропорційних аналізів архітектурних деталей та планувальних елементів, що збереглися в натурі *in situ*; контрольних розрахунків міцності несучих частин антаблементів з метою визначення допустимих прольотів інтерколумнів та можливості існування фронтонів. Подібна комплексна методика, у всякому разі щодо ольвійських пам'яток, використовується вперше. Здійснені реконструкції ордерних фасадів базуються або на аналізі відкритих архітектурних деталей¹⁰, або на підставі залишків планувальних елементів, відкритих *in situ*¹¹, але без співставлення вказаних аналізів навіть у доступних випадках¹². Винятком при цьому є тільки реконструкція пантікапейського так званого пританейону, виконана О. О. Вороновим¹³. За наявності великої кількості даних подібний аналіз є непотрібним. Зовсім не наводяться і будь-які розрахунки міцності характеристик, хоч у ряді випадків вони можуть вказати на наявність чи відсутність можливості використання того чи іншого архітрава у фронтонному портику. Лише іноді зустрічаються згадки про розрахунки міцності для деяких деталей¹⁴. Проте будь-який аналіз допустимих меж, міцності, прольоту тощо не наводиться.

Перед тим, як перейти до аналізу ордерів, коротко зупинимося на проблемі функціонального призначення двох основних споруд теменоса. Щодо храму Зевса, то добра збереженість зольно-глинняних нашарувань та специфічна форма плану дозволяють досить надійно встановити категорію будівлі. Це була ордерна споруда антового чи простильного типу, місце знаходження якої на теменосі та відносна величина у порівнянні з іншими спорудами теменоса роблять досить обґрунтованим його визначення як храму¹⁵.

Інша справа з храмом (?) Аполлона Дельфінія. Тут виникає сумнів у визначенні не тільки типу, але й категорії споруди. Нагадаємо, що О. М. Карасьов вбачає тут щестиколонний периптер, від якого відкрито (якби це було дійсно так) не більше $\frac{1}{5} - \frac{1}{7}$ його вірогідної довжини¹⁶. Однак проти визначення споруди як храму свідчить на самперед нерівномірність прольотів вірогідних східного та західного бокових портиків, різниця між якими становить, судячи з опублікованих залишків зольно-глинняних нашарувань¹⁷, $0,8 - 0,9$ м (рис. 1), що зовсім ігнорується автором планувальної реконструкції. По-друге, в результаті такого підходу поздовжні стіни целли розміщаються аси-

⁹ Буйских А. В. Указ. соч.—С. 53.

¹⁰ Пичікян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния.—М., 1984.—С. 210—212.—Рис. 77, 79; Пичікян И. Р. Культовая архитектура европейского и азиятского Боспора // Античная культура Северного Причерноморья.—К., 1984.—С. 88—105.

¹¹ Карасев А. Н. Указ. соч.—С. 45.—Рис. 13.

¹² Сокольский Н. И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска.—М., 1976.—128 с.

¹³ Воронов А. А. Античное общественное здание III—II вв. до н. э. в Керчи. Проблемы реконструкции // Архитектура СССР.—1975.—№ 3.—С. 51—55.

¹⁴ Пичікян И. Р. К методике реконструкций античных ордерных фасадов по архитектурным фрагментам // КСИА АН СССР.—1978.—№ 152.—С. 74.

¹⁵ Карасев А. Н. Указ. соч.—С. 113 та наст.

¹⁶ Там же.—Рис. 18.

¹⁷ Там же.—Рис. 16, 17.

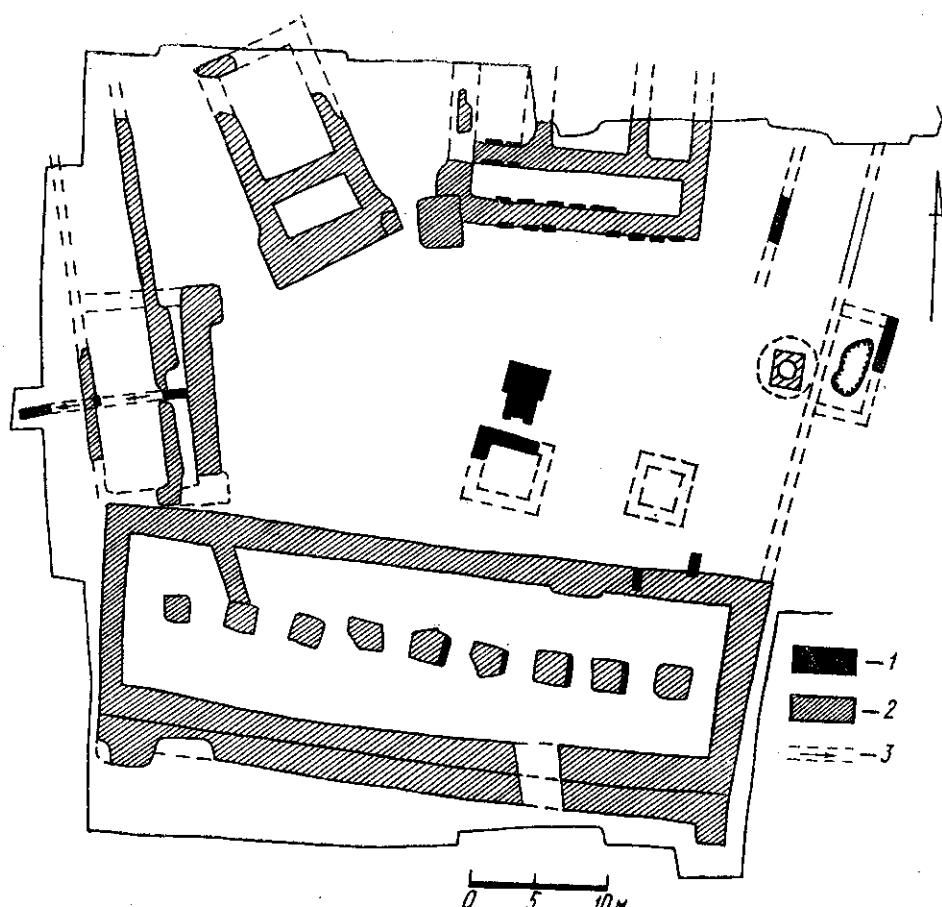

Рис. 1. План будівельного комплексу Центрального теменоса в Ольвії елліністичного часу (за О. М. Карасьовим). Умовні позначення: 1 — кам'яні кладки, що збереглися; 2 — зольно-глиняні нашарування; 3 — водостік.

метрично відносно головної поздовжньої осі та колон центрального портика як при шестиколонному, так і при п'ятиколонному варіантах. Прийом відсутності співвідношення поздовжніх стін целли зі створом колон відомий у грецьких храмах (наприклад, храм Аполлона в Басах, храм в Сегесті, храм Афіни в Тегеї та ін.¹⁸). Однак при цьому у всіх випадках збереглася симетрія відносно головної поздовжньої осі. По-третє, якщо це периптер, то незрозуміло, навіщо зольно-глиняні нашарування південної стіни наоса (тобто задньої стіни південного — головного — портика) доведені до бокових колонад. Це логічно у тому випадку, коли були б доведені до колонади південного портика нашарування і поздовжніх стін наосу. До того ж, у тій частині, що збереглася, пропорції та структура плану зовсім не типові для храму. Якщо погодитися з реконструкцією О. М. Карасьова, целла виходить надто вузькою відносно поперечних прольотів птерона, відсутній пронаос. Викладені ознаки зовсім не характерні для храмів звичайних «klassичних» схем. Вбачати ж у даному випадку (враховуючи створені за південним портиком три приміщення) об'єднання в одному і тому ж храмі тріади богів у нас немає підстав. Крім того, необхідно відзначити цікаву конструктивну особливість: у спорудах, що найвірогідніше мали портик вздовж головного фасаду, міцність підвальних у цих місцях була подвоєною. Застосування цього ж прийому слід було б чекати і на головному (південному) фасаді храму Аполлона, якби його акцен-

¹⁸ Всеобщая история архитектуры // Архитектура древней Греции.— Т. II.— М., 1949.— Рис. 163, 171, 226.

тував портик. Проте підвалини південного, а також східного та західного фасадів цієї споруди мають однакову товщину. Нетиповим для Греції такий храм був би і в архітектурному аспекті. Разом з цим притаманність розглянутих вище особливостей (нерівномірність прольотів, бокових приміщень тощо) цілком можлива для споруди якогось іншого призначення з портиком вздовж головного фасаду. Більш того, зольно-глиняні нашарування задньої сторони портика досить переконливо свідчать на користь розміщення там по всій довжині стіни.

Таким чином, якщо відносно храму Зевса може йтися про реконструкцію будівлі в цілому, то відносно храму (?) Аполлона — лише портика споруди, призначення та планувальний тип якого незрозумілі.

Переходячи до реконструкції ордерів, відразу зазначимо, що більшість ольвійських архітектурних деталей, щодо яких можна вести пропорційні розрахунки, відносяться до доричного ордера — це метопно-тригліфні фризи та капітелі. Серед деталей іонічного ордера з метою визначення висот можуть бути використані тільки бази колон. Виходячи з цього, намітимо висотні габарити насамперед для доричного ордера.

З метою встановлення оптимальних інтервалів можливих висот доричного ордера визначимо максимальні межі цих висот, виходячи із загальної тенденції збільшення висоти ордерів від класики до еллінізму. Такими межами, з одного боку, є пропорції так званих канонічних храмів першої половини V ст. до н. е. та взагалі ранніх (за винятком архаїчних), з другого — рекомендації Вітрувія, що значною мірою відбивали пізньоелліністичні тенденції. Для контролю отриманих величин і відповідно до методики, прийнятій останнім часом¹⁹, наведемо дані пропорційних співвідношень для найбільш близьких за часом та габаритами храмів Греції.

З пропорційного співвідношення частин ордера храмів V — першої половини IV ст. до н. е. видно, що висота колон становить від $4 - 4\frac{1}{2}$ до 5 нижніх діаметрів фуста колони (табл. 1). Ця величина «канонічна» для споруд високої класики²⁰. Відношення висоти антаблемента до висоти колони коливається у межах $1:2\frac{2}{3} - 1:3\frac{2}{3}$; висота фриза дорівнює висоті архітрава. У період пізньої класики пропорції в доричному ордері стають полегшеними, що відбилося і на антаблементах. На противагу цьому Вітрувій пропонує для доричного ордера такі співвідношення у модулях: діаметр колон — 2 модулі за її висоти 14 модулів (у тому числі висота капітелі — 1 модуль), висота архітрава — 1 модуль (ширина відповідає верхньому діаметру фуста), висота фриза — $1\frac{1}{2}$ модуля (ширина тригліфа — 1 модуль), висота карниза — $\frac{1}{2}$ модуля (*Vitruv.*, IV, III, 4—6). Що стосується співвідношень верхнього та нижнього діаметрів фустів, то Вітрувій рекомендує такі їх відношення, виходячи з висоти колон: у колони висотою до 15 футів ($\approx 4,5$ м) верхній діаметр становить $\frac{5}{6}$ нижнього, за висоти колони в інтервалі 15—20 футів ($\approx 4,5 - 6$ м) верхній діаметр дорівнює $\frac{11}{13}$ нижнього, а за висоти 20—30 футів ($\approx 6 - 9$ м) — $\frac{6}{7}$ (*Vitruv.*, III, III, 12; IV, III, 4). Іншими словами, у прийнятій нами системі пропорційних співвідношень це становить: висота фуста — 7 нижніх його діаметрів, висота антаблемента до висоти колони — $4\frac{2}{3}$, висота фриза стає у півтора рази вищою від висоти архітрава.

В елліністичних храмах висота колон не перевищувала $6\frac{1}{5} - 7$ нижніх діаметрів фуста, а висота антаблемента співвідносилася з ви-

¹⁹ Воронов А. А. Указ. соч.— С. 51—55; Пичкян И. Р. К методике ... — С. 74.

²⁰ Всеобщая история архитектуры.— М., 1958.— С. 119.— Рис. 28.

Табл. 1. Пропорційні співвідношення елементів ордера храмів класичного часу

Місце-знаходження	Час спорудження (до н. е.)	Найменування споруди	$\frac{h_k}{D}$	$\frac{h_{\text{кар}}}{h_a}$	$\frac{h_{\phi}}{h_{\text{арх}}}$
Олімпія	460—450 рр.	Храм Зевса	5	$2\frac{2}{3}$	1
Посей-донія	II четверть V ст.	другий храм Гері	4,2—4,3	$\frac{2}{3}$	1
Афіни	447—432 рр.	Парфенон	5,5	3	1
Афіни	437—432 рр.	Пропілеї (східний портик)	5,48	3,12	1
Афіни	440—430 рр.	храм Гефеста	5	3	1
Тегея	I пол. IV ст.	храм Афіни Алеї	6	4	1
мис Су-ній	близько 425 р.	храм Посейдона	6	3,1	1
Сегеста	близько 430 р.	храм	$4\frac{2}{3}$	$3\frac{2}{3}$	1
Басси	близько 420 р.	храм Аполлона	4,5	3	1

* D — нижній діаметр колони; h_a — висота антаблемента; $h_{\text{арх}}$ — висота архітрава; $h_{\text{кар}}$ — висота карніза; h_{ϕ} — висота фриза; h_k — висота колони.

сотою колони у діапазоні 1:3 до 1:4 $\frac{1}{5}$. Фриз стаєвищим відносно архітрава — висота його становить $1\frac{1}{3} : 1\frac{1}{5}$ висоти останнього (табл. 2).

За наведеними даними пропорційні співвідношення елліністичних будівель доричного ордера у своїх загальних висотних пропорціях близькі до вказаних Вітрувієм, у зв'язку з чим можуть правити досить надійними аналогіями.

Проаналізуємо деталі доричного ордера, знайдені в Ольвії. Серед них до елліністичного часу відносяться: 9 капітелей з діаметром ший-

Табл. 2. Пропорційні співвідношення елементів ордера храмів елліністичного часу *

Місце-знаходження	Час спорудження (до н. е.)	Найменування споруди	$\frac{h_k}{D}$	$\frac{h_{\text{кар}}}{h_a}$	$\frac{h_{\phi}}{h_{\text{арх}}}$
Немея	330 р.	храм Зевса	$6\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
Дельфи	кінець IV ст.	скарбниця киренців	$6\frac{1}{2}$	$3\frac{2}{3}$	$1\frac{1}{4}$
Пергам	III ст.	храм Афіни Нікефори	7	$4\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
о-в Самофракія	серед. III ст.	храм Кабирів	7	4	$1\frac{1}{5}$
Елевсін	180 р.	храм Артеміди	6	3	1
о-в Делос	II половина II ст.	храм Ісіди	7	4	$1\frac{1}{3}$
Пріена	III ст.	Північна стоя на ринку	$7\frac{1}{5}$	$3\frac{2}{5}$	$1\frac{1}{5}$

* D — нижній діаметр колони, h_a — висота антаблемента; $h_{\text{арх}}$ — висота архітрава; $h_{\text{кар}}$ — висота карніза; h_{ϕ} — висота фриза; h_k — висота колони.

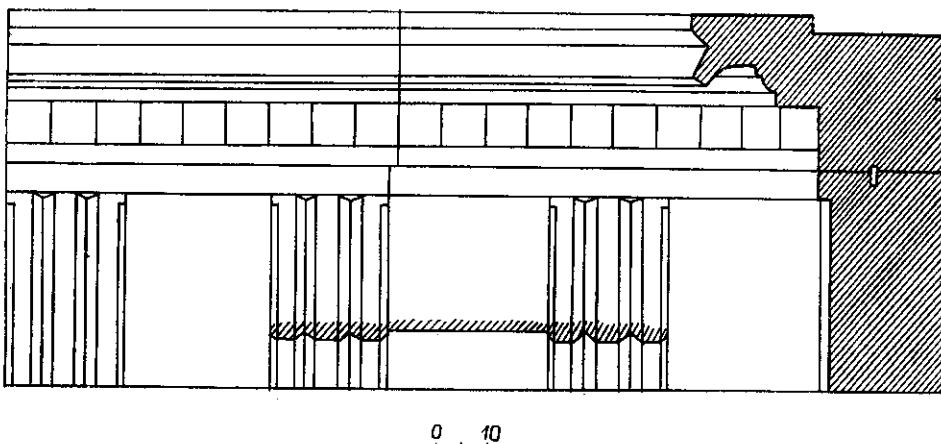

Рис. 2. Фрагмент дорико-іонічного антаблемента (реконструкція авторів).

ки $30 \div 38$, $46,5 \div 47,5$, 51 та 60 см; 9 фризів з тригліфами та метопами; 2 верхні частини карнізів²¹. Барабанів відомо понад два десятки. Вони різноманітних діаметрів в основному від $0,5$ до $0,6$ м, два з яких діаметром 55 та $56,5$ см, виходячи з наявності 19 та 20 пласких у перетині канелюр, відносилися до доричного ордера.

Окрім того, із загадуваного вже розвалу оборонної стіни пізньоелліністичного часу, відкритого на ділянці Р-19, походять 7 карнізних плит із дентикулами однакового профілю²². За пропорціями, матеріалом та характером обробки вони цілком ідентичні фризам²³ і могли належати до одного портика. Серед них три різняться більшою (на $4 \div 6$ см) товщиною за рахунок того, що дентикули не доходять до нижньої площини карнізної плити. Можливо, і більша висота цієї полички, від фасаду якої виступають дентикули, компенсувалася в тих карнізних плитах, де її немає, підвищеною висотою поличок, що увінчували фриз. У зв'язку з цим підкresлимо, що за розмірами дентикул, характером та набором зламів, матеріалом та обробкою ці три плити ідентичні іншим чотирьом. Слід відзначити, що навіть між практично ідентичними карнізами спостерігається розбіжність у розмірах зламів на $\pm 1 \div 3$ см. Інакше кажучи, подібні незначні відхилення були результатом неохайноті каменярів або необхідностю компенсувати неточності у розмірах частин антаблементів, що містилися нижче.

Подібний прийом поєднання доричного ордера з іонійським сухарним карнізом в елліністичний час не рідкість. Він зустрічається, зокрема, у другому ярусі колонади бібліотеки у культовому комплексі Афіни в Пергамі, в мілетському булевтерії. Найбільш яскравий приклад — Північна стоя на агорі в Пріені²⁴. На користь такого співіснування свідчить відкриття в Ольвії доричних архітектурних деталей елліністичного часу, що пропорційно підходять загадуваним фризам та карнізам, у порівнянні більшій кількості, ніж іонійських (рис. 2).

Таким чином, виходячи з наявних деталей, маємо можливість реконструювати висоту ордера (колони та антаблемента) на підставі: діаметрів двох барабанів колон; верхніх діаметрів фустів колон за капітелями; висоти та ширини тригліфно-метопних фризів²⁵.

²¹ Б. В. Фармаковським відкрито також 2 архітрави з теніями та регулами без гутт, що залишилися неопублікованими, а потім були втрачені (фотографії без масштабної лінійки, в результаті чого використання деталей для реконструкції неможливе, зберігаються у фотоархіві ЛВІА АН СРСР, № II8843, II8990).

²² Буйских А. В. Указ. соч.—Рис. 8, 9.

²³ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.—С. 111.

²⁴ Coulton J. The Architectural Development of the Greek Stoa.—Oxford, 1976.—Fig. 16.

²⁵ Карнізи внаслідок відсутності стійких пропорційних співвідношень з іншими частинами ордерів і особливо з урахуванням реальної можливості дорико-іонійського варіанта брати для розрахунків недоцільно.

Табл. 3. Розрахунок висот доричного ордера згідно з ольвійськими капітелями*

Верхній <i>d</i>	Нижній <i>d</i>	<i>h_k</i>	<i>h_a</i>	<i>h_{арх}</i>	<i>h_f</i>	<i>h_{кар}</i>
Згідно з даними Вітрувія						
47**	56	392	84	28	42	14
51	61	427	91	30	46	15
60	72	504	108	36	54	18
Згідно з аналогіями елліністичних деталей						
47	56—58	377—392 (364—406)	93—126 (87—135)	32—41 (30—43)	38—55 (35—59)	24—31 (22—32)
51	61—63	396—409 (396—441)	97—132 (94—147)	33—43 (32—48)	40—57 (38—64)	25—32 (24—36)
60	72—75	487—504 (468—525)	120—162 (111—175)	41—53 (38—57)	49—71 (46—76)	31—40 (28—43)

* В дужках позначено крайні межі. Без дужок — величини, що перекриваються двома парами меж. Висота карниза із симою коливається в інтервалі $1 \frac{1}{2}$ висоти архітрава, але частіше становить приблизно 0,75. Цю пропорційну залежність для доричного ордера ми приймаємо в таблиці (*h_k* — висота колони; *h_a* — висота антаблемента; *h_{арх}* — висота архітрава; *h_f* — висота фриза; *h_{кар}* — висота карниза).

** Десяти округлено до цілих.

Найнадійнішим у даному випадку слід вважати проведення розрахунків за капітелями та фризами²⁶, оскільки вони дають порівняно більш постійні співвідношення з іншими частинами ордера, ніж інші деталі.

Розрахунок висот ордера за ольвійськими капітелями, проведений відповідно рекомендації Вітрувія та аналогії з елліністичними пам'ятками (табл. 3) свідчить, що з трьох капітелей у пропорційному відношенні могли співпадати з ольвійськими фризами тільки дві, діаметром 47 та 51 см. У цьому випадку інтервал можливої висоти колони за Вітрувієм міг становити $392 \div 427$ см, а відносно аналогії — $377 \div 409$ см. Як бачимо, рекомендації Вітрувія у даному випадку більші до верхньої межі.

Незалежний розрахунок висот ордера за ольвійськими фризами (табл. 4), проведений також відповідно до даних Вітрувія та аналогії, дає загальний інтервал $330 \div 437$ та 420 см (за Вітрувієм). Це дозволяє зробити висновок про те, що і капітелі, і фризи могли відноситися до одного і того ж самого портика. Слід підкреслити, що розрахунок висоти карнизов (на підставі висоти ольвійських фризів) відповідно аналогії (табл. 4) дав цифри, близькі до розмірів карнизов, знайдених в Ольвії: $25 \div 28$ см (порівняй: $25 \div 32$ см в натурі)²⁷.

Розкиданість меж викликана тим, що для більшої об'єктивності ми виходили із найбільш несприятливих поєднань меж різних параметрів. Насправді це могло мати місце, але не часто. Таким чином, уявляється можливим для реконструкції виділити середні величини, які знаходяться досить близько до рекомендацій Вітрувія і припускають використання поряд з ольвійськими фризами двох капітелей із близькими діаметрами (47 та 51 см). Виходячи із сказаного, умовно приймаємо висоту колон за 390 см, архітрава — 36, фриза — 45, карниза без си-

²⁶ У даному випадку барабани колон можуть використовуватися тільки для додаткового контролю, оскільки їх місцезнаходження по висоті колони невідоме. Висота колони тут може бути розрахована, виходячи із двох крайніх місцеположень барабана з діаметром 56,5 см. При місцезнаходженні барабана внизу фуста висота колони — $56,5 \times (6,5 \div 7) = 367 \div 395$ см. Якщо барабан містився поверх фуста, визначимо нижній діаметр, що коливався у межах 68—71 см, а потім — висоту колони ($442 \div 497$ см).

²⁷ Буйских А. В. Указ. соч.—Рис. 8, 9. Висота карнизов вказана без сим, у той час як розрахунок проводився щодо карнизов з симами. Але слід враховувати, що ольвійські карнизи, відносно яких проводився розрахунок, іонічного, а не доричного ордера. Відповідно, за рахунок сим ольвійські карнизи могли мати висоту приблизно на третину більшу.

Табл. 4. Розрахунок висоти доричного ордера згідно з ольвійськими фризами *

Деталь	h_{Φ}	l_t	Нижній d	h_k	h_a	$h_{\text{арх}}$	$h_{\text{кар}}$
Згідно з даними Вітрувія							
№ 730—733 (0-81, Р-19)	45 (44—45)	22 (21—23)	60	420	90	30	15
Згідно з аналогіями елліністичних деталей							
	45	22	51—62 (45—71)	330—437 (312—462)	104—110	34—37	25—28

* h_{Φ} — висота фриза; l_t — ширина тригліфа; нижній d — нижній діаметр колони; h_k — висота колони; h_a — висота антаблемента; $h_{\text{арх}}$ — висота архітрава; $h_{\text{кар}}$ — висота карниза.

ми — 32, сими — 13 см ²⁸. У зв'язку з цим підкреслимо, що значна варіабельність пропорцій грецької архітектури елліністичного часу робить подібну реконструкцію у межах відомих пропорцій цілком припустимою.

Визначивши висотні габарити ордера, спробуємо встановити найбільш вірогідну величину інтерколумнії. Як відомо, інтерколумній в осіх мав бути кратним кроку тригліфів. Виходячи з цього, в нашому випадку інтерколумній в осіх при кроці тригліфів $0,52 \div 0,55$ м міг становити $1,04 \div 1,10$, або $1,56 \div 1,65$, або $2,08 \div 2,20$ або $2,6 \div 2,75$ м тощо (тобто в одному інтерколумнії могло розміщуватися 2, 3, 4, 5 і більше метоп). Враховуючи невеликі абсолютні розміри архітектурних деталей і, як результат цього, недостатню ширину інтерколумнії в чистоті за двох метоп у прольоті, можливість кроку $1,04 \div 1,10$ м слід виключити. Останнє можна віднести і до варіанта з числом метоп понад п'ять, що не зустрічається в об'ємних колонних портиках, виконаних у камені. Таким чином, вірогідні лише інтерколумнії, що в осіх дорівнюють: $1,56 \div 1,65$, $2,08 \div 2,20$ або $2,60 \div 2,75$ м.

З метою визначення оптимального розміру інтерколумнії перевіримо приблизну несучу здібність вапнякового архітрава ²⁹, висоту якого ми визначили вище (рівну 34—37 см — табл. 4). Розрахунок проведено за двох величин навантаження: а) виходячи із пропозиції, що розглядувані деталі містилися у портику із фронтоном, тобто вздовж головного фасаду храму чи скарбниці; б) виходячи із безфронтонного варіанта, тобто для стой чи бокових портиків. У залежності від цього значно змінюється і рівномірно-розподільне навантаження в центральному інтерколумнії головного фасаду — від 1669 кг на погонний метр у безфронтонному варіанті до 3762 кг у фронтонному ³⁰. Звідси за розмірами архітрава $0,37 \times 0,50$ м ³¹ максимально припустимі прольоти для безфронтонного портика становлять 1,28 м (за нормативного опору на розрив, рівного 3 кг/см) та 1,81 м (за нормативного опору, збільшеного у два рази) ³². Відповідно для фронтонного портика максимально припустимий проліт міг дорівнювати 0,85 чи 1,21 м. Таким чином, без-

²⁸ Відносно пропорційного співвідношення в ордері Північної стоя мілетського ринку.

²⁹ Оскільки кожна окрема плита фриза з комплексу ольвійських знахідок не переважає інтерколумнії, несучим елементом міг бути тільки архітрав.

³⁰ При розрахунках нами використано дані про вагу, опір тощо із довідника: Чеботарев В. Д. Спутник строителя. Справочная книга для техников и производителей работ. Гражданские сооружения.— Ташкент — Самарканд, 1932.— 252 с.

³¹ Висоту архітрава обчислено вище. Його ширина могла бути не меншою верхнього діаметра фуста колони, у нашому випадку рівного 0,47 м.

³² У згадуваному довіднику для вапняків опір на розтяг дано з 20-кратним запасом міцності (с. 46). Як відомо, давні будівельники у більшості випадків забезпечували набагато більші запаси міцності. Очевидно, цілком реально припустити (у всяком разі, в контрольних розрахунках, маючи на увазі визначення гранично допустимих величин) можливість тільки десятикратного запасу міцності.

фронтонний портик найбільш імовірний за кроку інтерколумнія $1,56 \div 1,65$ м. Варіант кроку $2,08 \div 2,20$ м, хоч і менш вірогідно, але можливий, враховуючи, що розрахунковий проліт завдяки існуванню капітелей був меншим. Набагато менш реальний крок $2,60 \div 2,75$ м, оскільки у цьому випадку архітрав мав би тільки п'ятиразовий запас міцності (за нього розрахунковий проліт буде становити $2,56$ м). Фронтонний портик міг мати інтерколумній не більше $1,56 \div 1,65$ м, та й це — ризикуючи знизити запас міцності приблизно у шість разів. Слід підкреслити, що крок інтерколумнії, рівний $1,56 \div 1,65$ м, за згадуваного вище діаметру колон становить систіль, що для зазначеного часу не типово.

З метою розв'язання питання про вірогідну прив'язку розглядуваних деталей, намітимо можливі інтерколумнії, виходячи із планування залишків споруд теменоса, що збереглися *in situ*. Це залишки зольно-глинняних нашарувань храму Зевса, храму (?) Аполлона, про який йшлося вище, дві квадратні у плані будівлі (скарбниці?), а також Велика стоя, що відкривалася на агору.

Почнемо з об'єкта, що найкраще зберігся — храму Зевса, планувальна реконструкція якого найбільш реальна. Ширина його головного фасаду (тобто портика із фронтоном) дорівнює, відповідно до реконструкції О. М. Карасьова, $7,8$ м. У цьому випадку як за антового двоколонного вирішення фасаду, так і за чотириколонного простильного, крок інтерколумнія дорівнюватиме не менше $2,4$ м. Тобто за цих обставин описані деталі не могли мати відношення до вказаного портика. Слід проте зазначити, що портик головного фасаду в храмі міг бути п'ятиколонним. На користь останнього свідчать знахідки в Ольвії трьох екземплярів ливарних форм для підвісок у вигляді п'ятиколонного фронтонного портика³³. Якщо припустити можливість існування в ольвійському храмі Зевса п'ятиколонного портика, знайдені деталі за своєю міцністю могли б йому належати. Проте в цьому випадку крок інтерколумнія, обчислений відповідно до плану храма ($1,85$ м) не співпадає із кроком інтерколумнія, визначеним щодо фриза ($1,56 \div 1,65$ чи $2,08 \div 2,20$). Інакше кажучи, комплекс розглядуваних деталей не міг належати храму Зевса і в п'ятиколонному варіанті.

Не відповідає він і південному портику споруди, трактованої О. М. Карасьовим як храм Аполлона. Довжина цього портика в осіх 16 м, чому кратний тільки один з можливих обчислених нами кроків інтерколумнія в осіх — $1,56 \div 1,65$ м. У цьому випадку утворюється 11-ти колонний портик, що виключає храмове призначення будівлі. Таке густе розташування колон маловірогідне (інтерколумній в чистоті $1,0 \div 1,1$ м) і для портика будь-якого іншого призначення.

Відповідно до можливих інтерколумніїв комплекс розглядуваних деталей міг відноситися або до квадратної будови (скарбниці?), що розміщувалася південніше головного вітваря Центрального теменоса, або до Великої стоя, що відкривалася в бік агори. Скарбниця (?) мала розміри у плані 5×5 м³⁴, що із врахуванням розміщення наріжних тригліфів дає крок інтерколумнія в осіх, рівний $1,57 \div 1,59$ м, тобто у межах величин, визначених нами вище ($1,56 \div 1,65$) (рис. 3). У Великій стоя інтерколумній в осіх по центральному ряду колон становив $4,16$ м³⁵ і, відповідно, в південному портику (в якому за досить правильною реконструкцією О. М. Карасьова колони було розставлено вдвічі густіше) інтерколумній дорівнював $2,08$ м. Остання величина цілком співпадає з нижньою межею кроку інтерколумнія, обчисленого нами за архітектурними деталями ($2,08 \div 2,20$) (табл. 4).

Таким чином, тригліфно-метопні фризи та карнізи з дентикулами, з усіх відомих споруд, що підлягають планувальній реконструкції могли

³³ Лейпунська Н. О. Ливарні форми з Ольвії // Археологія.—1984.—Вип. 45.—С. 68—74; Назаров В. В. Архітектурные сооружения на монетах Боспора // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.—К., 1986.—С. 160.—Рис. 2.

³⁴ Леви Е. И. Указ. соч.—С. 81.

³⁵ Карасев А. Н. Указ. соч.—Рис. 13.

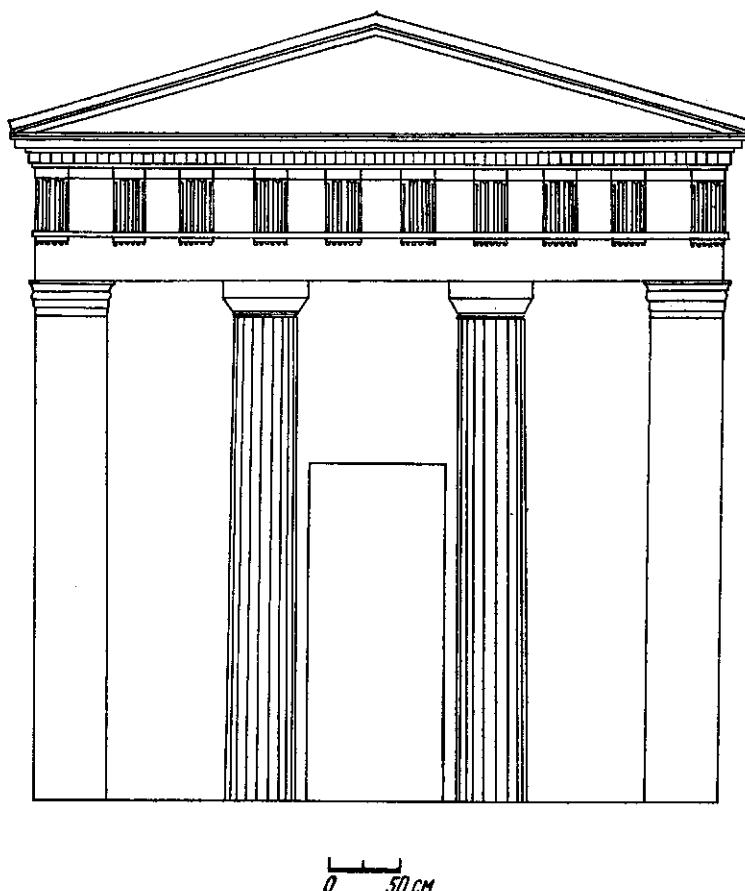

Рис. 3. Варіант реконструкції фасаду скарбниці (?) на Центральному теменосі (реконструкція авторів).

належати або скарбниці (?) Центрального теменоса, або зовнішньому портику Великої стоя агори. Більш вірогідною здається перша гіпотеза. На її користь свідчать три обставини: досить великий розмір інтерколумія Великої стоя, що перебільшує оптимальну величину кроку колон для даної групи архітектурних деталей; відносно невелика кількість знайдених у розвалі оборонної стіни згаданих ордерних деталей (якби для ремонту цієї стіни використовувалися фрагменти Великої стоя, таких деталей слід було б чекати набагато більше) ³⁶.

У всяком разі можна вважати встановленим з великою долею вірогідності, що описаний комплекс архітектурних ордерних деталей відносився не до храмів Центрального теменоса. Змішані дорико-іонічні форми антаблемента, що мають прямі аналогії в елліністичній архітектурі Пергама, Мілета, Прієни, свідчать про значний вплив малоазійської архітектурної школи. Спадковість традицій малоазійського будівництва в архітектурі Ольвії була дуже сильною, починаючи ще з пізньоархаїчного часу. Проведений аналіз доводить доречність подальших досліджень за прийнятою методикою. Співставлення аналітично осмислених архітектурних деталей і реконструкція на їх підставі ордерів із залишками стилобатів знайдених *in situ*, дозволить у майбутньому робити більш надійні реконструкції об'ємів ордерних споруд.

³⁶ Як відзначалося раніше (Крижницький С. Д. Указ. соч.— С. 111) ордерні деталі для ремонту пізньоелліністичної оборонної стіни, могли бути взяті, найповніше, з Центрального теменоса, більшість споруд якого перестали існувати не пізніше II ст. до н. е.

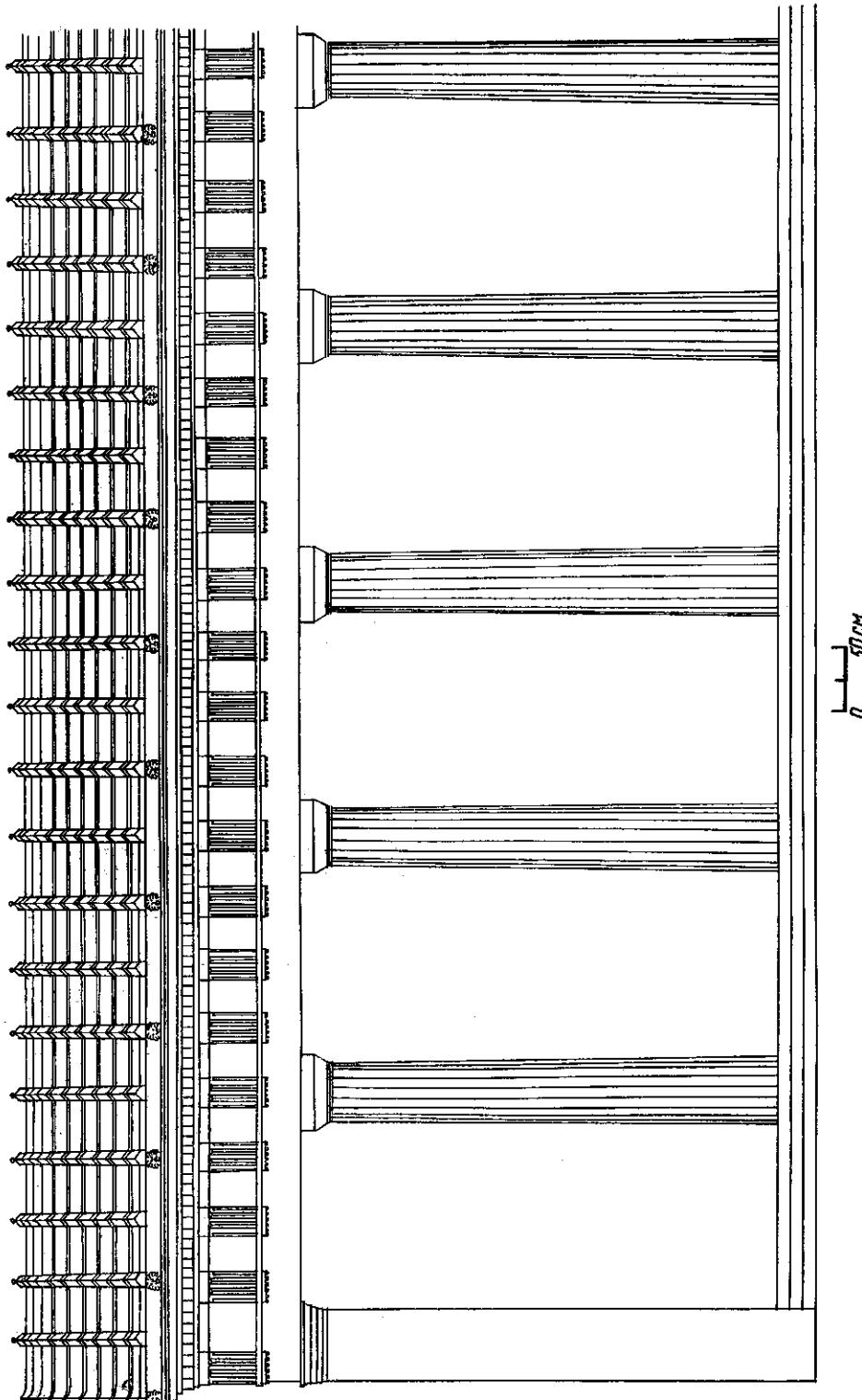

Рис. 4. Варіант реконструкції фасаду Великої стої агори (реконструкція авторів).

РЕКОНСТРУКЦИЯ СООРУЖЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТЕМЕНОСА В ОЛЬВИИ

Статья посвящена попытке реконструкции ордерных сооружений Ольвии на основе примененной впервые комплексной методики. Последняя заключается в пропорциональном анализе ордерных деталей, а также сохранившихся в натуре остатков стиолбатов и контрольных расчетах прочности несущих деталей. В результате установлено, что комплекс архитектурных деталей, состоящих из триглифно-метопных фризов и карнизов с дентикулами относился не к храмам Центрального теменоса, как считалось ранее, а, вероятнее всего, к сокровищнице (?) на теменосе или внешнему портику Большой стоны агоры. Даётся новая интерпретация функциональной принадлежности и планировочной реконструкции сооружения, трактованного ранее в качестве храма Аполлона Дельфиния.

S. D. Kryzhitsky; A. V. Buiskikh.

RECONSTRUCTION OF EDIFICES IN CENTRAL TEMENOS IN OLbia

The paper is devoted to the attempts to reconstruct the order edifices in Olbia on the basis of the complex procedure applied for the first time. This procedure consists in a proportional analysis of the order details, remains of stylobates preserved in their original form as well as in control calculations of strength of supporting parts. As a result it is established that a complex of architectural details consisting of triglyph-metope friezes and cornices with denticles was referred not to temples of the Central temenos, as it was assumed previously but, most probably, to the treasury (?) on the temenos or to the outer portico of the Great stoa of agora. A new interpretation is given to the functional attribution and layout reconstruction of the edifice interpreted previously as the temple of Apollo Delphinium.

Одержано 01.12.89

Зернове господарство Середнього Подніпров'я Х-XIV ст.

© С. О. Беляєва, Г. О. Пашкевич

На основі вивчення писемних і археологічних джерел досліджується мікрозональний розподіл культур і хронологічні фази розвитку зернового господарства Середнього Подніпров'я.

Протягом тривалого часу питання ролі хліборобства в Середньому Подніпров'ї, як і на всій території давньоруської держави, було гостро дискусійним: одні дослідники визнавали його головною галуззю господарства (М. М. Карамзін, С. М. Соловйов, І. Д. Беляев та ін.), інші доводили примітивність (С. Ф. Платонов), а деякі повністю заперечували його панівну роль у житті Давньої Русі (В. О. Ключевський, М. О. Рожков, М. В. Довнар-Запольський)¹.

За радянського часу Б. Д. Греков та П. М. Третьяков² започаткували ґрунтovne дослідження давньоруського землеробства. На підста-

¹ Карамзин Н. М. История государства Российского— СПб., 1882.— Т. I.— 172 с.; Соловьев С. М. История Российской с древнейших времен.— М., 1959.— 911 с.; 1960.— Кн. 2.— 82 с.; Беляев И. Д. Крестьяне на Руси.— М., 1903.— 306 с.; Платонов С. Ф. Лекции по Русской истории.— СПб., 1913.— 743 с.; Ключевский В. О. Курс русской истории.— М., 1904.— Ч. I.— 456 с.; Рожков Н. А. Город и деревня в русской истории.— Птг., 1918.— 128 с.; Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства.— СПб., 1911.— 366 с.

² Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— 568 с.; Третьяков П. Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе // ИГАИМК.— 1932.— Т. XIV.— Вып. 1.— 39 с.

ві комплексного вивчення писемних та археологічних джерел, ними були представлені незаперечні докази його провідної ролі в господарстві давньоруської держави.

Подальшу розробку ці питання знайшли у працях А. В. Кир'янова, В. П. Левашової, Г. Е. Кочина, О. В. Чернецова, Ю. О. Краснова та ін.³ Особливе значення мали праці В. Й. Довженка, присвячені вивченю території Середнього Подніпров'я, зокрема монографія, у якій досліджувалось землеробство Давньої Русі⁴.

Останнім часом привертають увагу цікаві спостереження, викладені у статтях В. О. Петрашенко та А. О. Козловського, результати палеоботанічних досліджень З. В. Янушевич та Г. О. Пашкевич, а також висновки у деяких узагальнюючих монографіях з археології та історії⁵.

Лишаеться проте нез'ясованим велике коло питань, що стосуються регіональної специфіки, основних тенденцій розвитку зернового господарства Середнього Подніпров'я X—XIV ст., впливу соціально-економічних та екологічних факторів на його структуру.

Джерелознавча база досліджень представлена різноманітними писемними пам'ятками, археологічними та палеоботанічними матеріалами. Перші вже ретельно проаналізовані у працях Б. Д. Грекова, В. В. Мавродіна, В. Й. Довженка, Б. О. Рибакова. Зупинимося лише на тих із них, що мають безпосереднє відношення до поставленої проблеми.

Про розвиток хліборобства, як головної галузі сільського господарства на Русі, свідчить уже мова літопису, вся термінологія якого представлена землеробськими поняттями. Похідними від них є соціально-економічні категорії, наприклад, форми натуральної ренти: «дань з плуга», «дань з рала». Цікаві також літописні свідчення про природні явища — вони дають фахівцям можливість реконструювати палеокліматичні умови того часу. Однак у більшості випадків літописи не вказують на регіональну специфіку господарювання, розвиток соціально-економічних відносин, феодальної експлуатації. Значною мірою це компенсують юридичні документи, насамперед «Руська правда». Так, у статті 41 («Покон вірний»), що неодноразово привертала увагу дослідників, стверджується про «обіліє» хліба, який міг вживати вірник за власною потребою. Він мав право брати собі на час збирання «віри» нормовану кількість усіх продуктів,крім хліба та інших зернових.

Б. Д. Греков наводить інший приклад хлібного достатку: максимальне обмеження в їжі писемні джерела засвідчують, як перехід на хліб та воду, і, навпаки, «обіліє» — це насамперед достаток хліба⁶.

Якщо найдавніше законодавство ще не регламентувало споживан-

³ Левашова В. П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.—М., 1956.—С. 19—105; Кирьянов А. В. История земледелия в Новгородской земле X—XV вв. // МИА.—1959.—№ 65.—С. 306—362; Кочин Г. Е. Сельское хозяйство Руси в период образования Русского централизованного государства конца XIII—нач. XVI вв.—М., 1965.—464 с.; Чернцов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА АН СССР.—1976.—Вып. 146.—С. 32—36; Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.—М., 1987.—235 с.

⁴ Довженок В. И. Землеробство Древней Руси.—К., 1961.—267 с.

⁵ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям.—Кишинев, 1976.—214 с.; Козловский А. О. Господарська діяльність осілого населення X—XIII ст. у Південному Подніпров'ї // Археологія.—1982.—Вип. 37.—С. 59—72; Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О. Землеробство та скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст. // Археологія.—1982.—№ 41.—С. 46—63; Пашкевич Г. А. Находки культурных растений из раскопок летописного Юрьева // Древнерусский город.—К., 1984.—С. 94—96; Довженок В. И. Пам'ятки сільського господарства // Археологія Української РСР.—К., 1975.—Т. III.—С. 316—330; Довженок В. И. Давньоруське село // Історія Української РСР.—К., 1977.—Т. I.—Кн. 1.—С. 293—296; Довженок В. И., Беляева С. А. Сельское хозяйство // Археология Украинской ССР.—К., 1986.—С. 461—470; Чернцов А. В., Кузя А. В., Кирьянова Н. А. Земледелие и промыслы // Древняя Русь. Город, замок, село.—М., 1985.—С. 219—242.

⁶ Греков Б. Д. Указ. соч.—С. 45.

ня хліба вірником, то у «Пространной правде» вже визначена його норма — «7 хлібів на тиждень, пшона 7 уборків»⁷. Деякі статті цього документа (43, 44) передбачають штраф за крадіжку жита з гумна чи ями, який урівнюється з сумаю штрафу за крадіжку худоби з хліва або кліті — 3 гривни 30 кун. Це свідчить насамперед про дальший розвиток феодальних відносин і, ймовірно, про товарну значущість хліба. Статті законодавства XII—XIII ст. вказують також на зростання з початку XII ст. вартості орних ділянок. Про це говорить і розмір судових та присяжних мит у позовах про бортні та орні ділянки — 27 кун, тоді як за інші провини стягували лише 4 куни. Винятком було мито у справах за вбивство — 30 кун (статті 107, 109)⁸. Введення відповідних статей у законодавство, а також збільшення кількості позовів за орні та бортні ділянки є відображенням боротьби за розширення та перерозподіл феодальної власності на землю, характерної для доби феодальної роздробленості.

Важливі дані про зернове господарство та його регіональну специфіку знаходимо у текстах східних авторів. Так, праця Ібн-Даста (блізько 30-х років X ст.) містить таке свідчення: «Більше всього вони (слов'яни — С. Б., Г. П.) сіють проса. Під час живи вони беруть просяні зерна у ковшину...»⁹. На думку Б. О. Рибакова тут йдеться про землю вятичів¹⁰.

Інший арабський автор Абу-Хамід-Гарнаті (його свідчення припадають на середину XII ст.) шлях від оксько-деснянського басейну до Києва характеризував як землю слов'ян, що «багата пшеницею та ячменем»¹¹, а у Києві він бачив «чудовий круглий хліб, якого вистачає сильному чоловікові». Вартість такого хліба — куна (18 старих білячих шкур з печаткою), що дорівнювало, за свідченням Гарнаті, срібному дігрому¹². Вартість хліба, крім того, як засвідчено літописом, залежала від урожаю і значно зростала в роки недороду.

Об'єктивними передумовами розвитку зернового господарства є стан фізико-географічних (кліматичних, ґрутових, ландшафтних) характеристик району. Більшість території Середнього Подніпров'я в наш час належить до лісостепової зони, за винятком її північної частини, що лежить у південні сосново-широколистяних лісів. Однак, треба враховувати, що лісостеп за доби Давньої Русі відрізнявся від сучасного значною залісеністю. Незважаючи на сильний вплив антропогенного фактора Лісостепове Подніпров'я (особливо його південна частина) було зоною інтенсивного хліборобського господарства, починаючи з доби неоліту і до середньовіччя, хоч орний клин і не був постійним. До часів Київської Русі багато лісів було знищено, цей процес продовжувався і за давньоруської доби. Кліматичні фактори, підпорядковані ритму природних процесів, також впливали на зміну ландшафту. Реконструкція кліматичних умов Європи кінця I — початку II тисячоліть свідчить про те, що вони неодноразово змінювалися¹³. Середина I тисячоліття збігається з фазою зволоження й поширення широколистяної рослинності. Про це свідчать і залишки дібров у вигляді межових дубів, згадуваних у писемних джерелах. Виходячи з середнього віку дуба можна говорити про наявність дібров при наймні в середині I ти-

⁷ Памятники русского права.— М., 1952.— Вып. 1.— С. 80.

⁸ Там же.— С. 109.

⁹ Сказание мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века).— СПб., 1870.— С. 265.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Київська Русь.— М., 1982.— С. 342—358.

¹¹ Путешествие Абу-Хамида аль-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.).— М., 1971.— 135 с.

¹² Там же.— С. 35, 36.

¹³ Швець Г. І. Водність Дніпра.— К., 1960.— 182 с.; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1963.— 306 с.; Раундер Ю. Л. Климат и урожайность зерновых культур.— М., 1981.— С. 108—109; Турманова В. И. Развитие ландшафтов Восточной Европы как показатель ритмических изменений природы в прошлом // Ритмика природных явлений.— Л., 1976.— С. 127, 128; Турманова В. И. Пути восстановления природных условий последнего тысячелетия и основные результаты // Ритмы гляциальных процессов.— М., 1979.— С. 24—55 та ін.

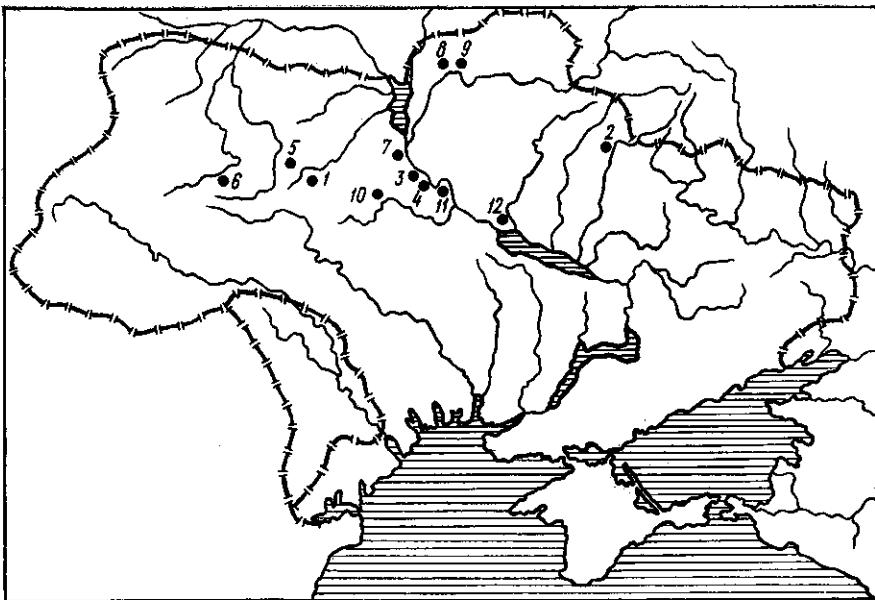

Рисунок. Схема розміщення досліджених пам'яток: 1 — Райки, 2 — Новотроїцьке, 3 — Іван, 4 — Григорівка, 5 — Колодяжин, 6 — Городище, 7 — Київ, 8 — Чернігів, 9 — Березанка, 10 — Юр'їв, 11 — Чучин, 12 — Воїнь.

сячоліття. Відносне звoложение характерне для X ст., у XI—XII ст. зростає посушливість, але вже з кінця XII — у XIII ст. стає відчутною тенденція до звoложения. Значно погіршуються кліматичні умови: суворі зими, велика кількість атмосферних опадів у XIV—XV ст. Слід враховувати також спiввiдношення зimovих та весняно-лiтнiх опадiв протягом року.

Еволюцiю орного фонду можна простежити за картографiєю поселень. Для X—XI ст. характерний в основному прирiчковий тип поселень для лiсової та лiсостепової зон, мисовий i дюнний — для болотистих мiсцевостей пiвнiчної частини територiї. Таке розташування поселень свiдчить, що у господарському обiгу були родючi алювiальнi грунти та заплавнi луки прирiчкових долин, тобто масиви староорнiх земель, розташованих вздовж рiчок¹⁴. У XII—XIII ст. ще переважає прирiчковий тип заселення, однак, спостерiгається активне розселення у басейнах малих рiчок, яке захоплює i вододiли¹⁵. До господарського обiгу включаються все бiльшi земельнi масиви, освоюються новi дiлянки рiзних за якiстю грунтiв, що безперечно зумовило i змiни в агротехнiцi. Розширенню орного фонdu сприяло також iнтенсивне просування давньоруського населення на пiвдень. Врештi-решт воно заселило великий простiр Лiсостепового Поднiпров'я, що протягнувся на пiвдень вздовж Днiпра та його притокiв aж до гирла.

Для палеоботанiчного дослiдження нами використанi матерiали з фондiв Інституту археологiї АН УРСР, Ермiтажу, а також зiбранi останнiм часом Г. О. Пашкевич пiд час польових робiт. Загалом проаналiзовано матерiал з 12 населених пунктiв, що належать до рiзних ландшафтних та клiматичних зон Середнього Поднiпров'я i представляють основнi типи поселень Давньої Русi: велики (Київ, Чернiгiв) та малi мiста (Юр'їв, Воiнь, Чучин), вiйськовi феодальнi поселення, феодальнi садиби та фортецi — городища поблизу сiл Городище Хмельницької областi, Райки Житомирської областi, Новотроїцьке Сумської областi *, городища, вiдомi з лiтопису — Іван та Колодяжин, поселен-

¹⁴ Кузя А. В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 98, 99.

¹⁵ Там же.— С. 102.

* Матерiали переданi З. В. Янушевич.

Таблиця 1. Видовий склад культурних рослин доби Київської Русі VIII—IX ст. (%)

Видовий склад		Григо-рівка	Новотроїцьке
Пшениця двозернянка	<i>Triticum dicoccum</i>	8,6	8,8
Пшениця спельта	<i>T. spelta</i>	—	52,3
Пшениця м'яка	<i>T. aestivum</i>	8,6	1,4
Пшениця тверда	<i>T. durum</i>	—	9,3
Ячмінь пільчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	10,5	2,5
Ячмінь голозерний	<i>H. vulgare var. coeleste</i>	—	9,5
Жито посівне	<i>Secale cereale</i>	10,5	14,8
Овес посівний	<i>Avena sativa</i>	5,7	1,0
Просо посівне	<i>Panicum miliaceum</i>	22,5	0,4
Сочевиця	<i>Lens culinaris</i>	0,9	—
Льон прядильний	<i>Linum usitatissimum</i>	32,7	—

ня поблизу с. Григорівка Черкаської області та Березанка Чернігівської (рис. 1). У порівняльному плані розглядаються також дані з Любеча. Зауважимо, що соціально-типологічна інтерпретація населених пунктів залишається переважно дискусійною. Соціальне обличчя багатьох поселень змінювалося протягом давньоруського часу під впливом незавершеного соціального процесу¹⁶. Хронологічний діапазон згаданих пам'яток охоплює X—XIV ст., але інтервал часу кожної пам'ятки конкретно визначений. У порівняльному аспекті розглядаються матеріали VIII—IX ст. (багатошарове поселення поблизу с. Григорівка та городище поблизу с. Новотроїцьке) (табл. 1).

Матеріал збирався в зернових або господарських ямах. Застосовувалося промивання вмісту культурного шару, заповнення жител, печей. Зерно вивчалося за комплексом морфологічних ознак: вимірювалися три основні параметри зернівки (довжина, товщина та ширина), на підставі яких визначалися середні показники для кожного виду конкретної пам'ятки. Встановлено середнє квадратичне відхилення і таким чином зафіксовано ступінь варіювання ознак. На основі цих показників підтверджена належність зернівки (насіння) до того чи іншого виду або різновидності, розраховано кількісне співвідношення зернівок та насіння різних видів на пам'ятках, на підставі яких встановлено переважання того чи іншого виду.

Серед пам'яток західної частини території особливу увагу привертає велика колекція обвуглених зернівок та насіння культурних рослин з городища поблизу с. Райки Житомирської області, розкопаного у 1929—1935 рр. Т. М. Мовчанівським. Крім різноманітного зерна тут знайдено велику кількість залишків обвулого хліба, борошна, каші. У звітах та статтях Т. М. Мовчанівського перераховано знахідки зернівок жита, пшениці двох гатунків, суржику, проса, сорго, маку, гороху, льону, конопель, ячменю, кользи та насіння огірків, кісточки вишень, черешень, слив, лісовий горіх¹⁷. Ці дані друкувалися також у монографіях В. К. Гончарова та В. І. Довженка. На початку 70-х років проведено палеоботанічне дослідження невеликої частини колекції З. В. Янушевич. Як свідчать сучасні визначення, склад обвуленого зерна відрізняється від попередніх повідомлень. Частина колекції, можливо, була втрачена, у деяких пакунках містилося насіння зовсім інших рослин, ніж зазначалося на етикетках. Деяко іншим був і розподіл за кількістю місцевонаходжень (за даними В. К. Гончарова вони становили: для пшениці — 60, жита — 46, ячменю — 10, гороху — 5)¹⁸.

¹⁶ Кузя А. В. Социально-историческая типология древнерусских укрепленных поселений IX—середины XIII вв. // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тыс. н. э.—Воронеж, 1983.—С. 21—42.

¹⁷ Мовчанівський Т. М. Райковецьке городище XI—XIII ст. // Наукові записки ПІМК УАН.—К., 1935.—Кн. 5—6.—С. 126; Науковий архів Т. М. Мовчанівського // НА ІА АН УРСР.—Ф. 11.—С. 135.

¹⁸ Гончаров В. К. Райковецьке городище.—К., 1950.—С. 149; Довженок В. І. Землеробство ...—С. 129—141; Янушевич З. В. Культурные растения ...—С. 86.

Таблиця 2. Видовий склад культурних рослин Київської Русі X—XIV ст.

Видовий склад	Назва пам'ятки										
	Київ	Чернігів	Чугуїн	Воїнъ	Іван	Григо-рівка	Бере-занка	Райки	Городище	Колодя-жин	Юрів
Пшениця однозернянка	<i>Triticum monococcum</i>	x	—	—	x	—	—	—	x	—	—
Пшениця двозернянка	<i>T. dicoccum</i>	x	x	—	x	x	x	—	x	—	x
Пшениця м'яка	<i>T. aestivum</i>	x	x	—	xx	x	x	x	x	—	xx
Пшениця карликова	<i>T. compactum</i>	x	—	—	x	—	—	x	x	—	xx
Пшениця карлико-во/м'яка	<i>T. aestivo/compactum</i>	x	—	—	xx	—	—	x	x	—	—
Пшениця тверда/м'яка	<i>T. durum/aestivum</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	xx	—
Пшениця тверда	<i>T. durum</i>	x	x	—	x	—	x	x	x	—	x
Ячмінь плівчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	x	—	—	x	xx	xx	x	xx	—	—
Жито посівне	<i>Secale cereale</i>	xx	xx	x	x	xx	xx	xx	xx	x	—
Овес посівний	<i>Avena sativa</i>	x	—	xx	—	x	x	x	x	x	x
Просо посівне	<i>Panicum miliaceum</i>	x	x	—	xx	xx	x	x	xx	x	xx
Горох посівний	<i>Pisum sativum</i>	x	x	—	xx	xx	x	—	x	x	x
Сочевиця	<i>Lens culinaris</i>	—	x	—	—	x	—	—	—	—	x
Льон прядильний	<i>Linum usitatissimum</i>	—	—	xx	—	—	—	—	x	—	x
Коноплі посівні	<i>Cannabis sativa</i>	—	x	xx	—	—	—	xx	—	x	x

Список встановлених нами при палеоботанічному аналізі культурних рослин такий: пшениця голозерна-карликова та м'яка з їх проміжною формою — пшеницею карликово-м'якою, пшениця тверда, ячмінь плівчастий, жито, овес, просо, коноплі, горох. Визначено вагу зерна у місцезнаходженнях та розподіл його за кількістю (табл. 2). Серед зернових перше місце посідає просо, друге — жито, третє — ячмінь плівчастий. За кількістю місцезнаходжень усіх культурних рослин третє місце належить коноплям. Як правило, всі проби засмічені невеликою домішкою інших культур, насінням або зернівками бур'янів. Найбільш засмічене просо.

Цікаві дані отримано для іншої західної пам'ятки — городища поблизу с. Городище Хмельницької області, розкопаного у 1957—1964 роках М. К. Қаргером. Результати досліджень узагальнено та допрацювано Г. А. Песковою¹⁹. Пам'ятка датується XI—XIII ст. Обвуглена зерно зберігається в Ермітажі. Тут було відібрано 14 проб для палеоботанічного аналізу. Встановлено наявність пшениці, жита, гороху, ячменю, льону, проса. За співвідношенням переважає жито. Зернівки пшениці в основному належать до голозерних видів — карликової та м'якої. Виявлено також тверду пшеницю. Плівчасті пшениці (одно-, двозернянка) зафіксовані в дуже значній кількості. Ячмінь належить до плівчастого багаторядного, пляшкоподібної форми. У масових знахідках були також зернівки проса, надто засміченого насінням та зернівками бур'янів. В ячмені зустрічаються зернівки вівса, а також насіння льону.

Серед західних пам'яток більше до згаданих — городище Колодяжин, розташоване на р. Случ (Житомирська область). Методом палеоботанічного аналізу вдалося уточнити склад культурних рослин, знайдених під час розкопок 1948—1950 рр. під керівництвом В. І. Довженка. У колекції Колодяжина найбільше жита — 22 проби загальним об'ємом 5495 мл*. Загалом проби чисті, без домішок інших культурних рослин чи бур'янів. Друге місце за кількістю проб належить гороху (11 проб об'ємом 770 мл). Зернівки пшениці знайдено у 9 пробах об'ємом 635,5 мл. Тричі зафіксовано також просо (245 г) та один раз

¹⁹ Пескова А. А. Древнерусский город Изяславль XII—XIII вв. (по материалам города у с. Городище близ Шепетовки): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—Л. 1988.—18 с.

* Жито переважає також на південному городищі поблизу м. Новоград-Волинський Житомирської області у шарі XIII ст. Тут знайдено близько 1000 мл жита (розкопки 1988 року Б. А. Звіздецького). Одниницями вимірю для незначних знахідок взято мілілітри (мл), а для більших — грами (г) і кілограми (кг).

овес (20 г). Серед технічних культур переважають коноплі (4 проби об'ємом 481 мл). У двох пробах є насіння маку. Незначні домішки до основних культур представлені ячменем плівчастим та льоном.

Серед південних пам'яток Правобережжя цікаві матеріали одержані у Пороссі при розкопках міста Юр'єва (сучасне м. Біла Церква Київської області). На городищі Замкова гора під час роботи експедиції під керівництвом Р. С. Орлова у 1978, 1980—1981 рр. у комплексах поварні та в житлі поруч із уламками жорен знайдено обвуглене зерно²⁰. Загальна вага знахідки 850 г. Переважають зернівки голозерної пшениці двох видів — карликової та м'якої. Виявлено кілька зернівок твердої пшениці. Плівчасті види в дуже невеликій кількості представлені двозернянкою. Виявлено також кілька зернівок жита, вівса, проса, гороху, чечевиці, льону та рижію у супроводі насіння бур'янів. У комплексі поварні рослинні рештки трапилися разом з деталями дерев'яної конструкції та фрагментами візантійської тканини XII—XIII ст. Поруч з будівлею поварні виявлено велику кількість жорен та уламків посуду, що використовувалися, можливо, для зберігання зерна. Тут же знайдено залишки полови проса. Отже, основними зерновими культурами тут були голозерні пшениці та просо.

Нами вивчено також склад рослин з пам'яток, що простяглися вздовж правого берега Дніпра. Це місто Чучин, фортеця Іван та поселення поблизу с. Григорівка.

Розкопки городища Іван на східній околиці смт. Ржищів Київської області проведенні експедиціями у 1960—1968 рр. під керівництвом В. К. Гончарова, а на початку 80-х років — П. П. Толочка. Пам'ятка датується XI—XIII ст. Матеріали городища свідчать, що серед інших зернових культур переважала пшениця: насамперед голозерна — карликова та м'яка, у невеликій кількості плівчаста — одно- та двозернянка. Численні знахідки гороху, рідше зустрічаються жито, овес, ячмінь плівчастий.

Місто Чучин відоме з літопису 1110 р. Пам'ятка досліджувалася у 1960—1962 рр. В. Й. Довженком. Тут знайдено обвуглене зерно пшеници, жита, конопель. Нами встановлено, що для Чучина характерна велика кількість вівса, льону, конопель. Виявлено насіння різноманітних бур'янів, серед яких особливий інтерес становлять бур'яни, що супроводжували посіви льону.

Поселення поблизу с. Григорівка Черкаської області, що досліджується з 1985 р. В. О. Петрашенко²¹, має кілька стратиграфічних горизонтів, що охоплюють діапазон часу — від IV до XIII—XIV ст. Це дає можливість простежити розвиток зернового господарства протягом тривалого часу. На ранньому етапі культурні рослини представлені пшеницею голозерною м'якою, плівчастим ячменем, вівсом, незначними знахідками жита та проса.

У горизонті VIII—X ст. знайдено пшеницю двозернянку та пшеницю м'яку (порівну), плівчастий ячмінь та жито (теж порівну).

У горизонті XI—XIII ст. переважає жито, багато насіння льону, ячменю плівчастого та пшениці (двозернянка та м'яка), є також горох та сочевиця.

Залишки зернових та бобових культур виявлено й під час розкопок Києва, але, на жаль, вони майже не аналізувалися. Перше посилання на знахідки обвугленого зерна зустрічається у працях М. К. Каргер²². Частина колекцій зберігається у фондах Державного історичного музею УРСР. 1986 р. зерно було передано для палеоботанічного аналізу. Встановлено, що основу знахідки складає жито з невеликими

²⁰ Пашкевич Г. А. Находки культурных растений ... — С. 94—96.

²¹ Петрашенко В. А. О древнерусских поселениях Каневского Поднепровья в свете новых исследований // Задачи Советской археологии в свете новых решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов Всесоюзной конференции.— Сузdal', 1987.— М., 1987.— С. 198.

²² Каргер М. К. Древний Киев.— М., 1958.— С. 498, 506; Каргер М. К. Землянка — мастерская киевского художника XIII в. // КСИИМК.— 1945.— Вып. 11.— С. 8.

домішками ячменю, вівса, а також численними домішками зернівок та насіння бур'янів, які засмічують посіви ярових та озимих культур.

Додаткове свідчення про зернове господарство околиць Києва дають знахідки на Китайському городищі, розкопки якого здійснювалися І. І. Мовчаном. Тут виявлено грудку пшоняної каші та обуглене зерно: пшеницю плівчасту (одно- та двозернянка), пшеницю голозерну (м'яка, карликова та тверда), ячмінь плівчастий, жито. Визначено також насіння бузини чорної, бур'янів, що зустрічаються у посівах ярових та озимих.

Багато залишків зернових культур знайдено у Чернігові на ділянці валу, розкопаного експедицією Чернігівського історичного музею під керівництвом В. П. Коваленка. У всіх відібраних для аналізу зразках переважає жито. Зустрічаються поодинокі зернівки пшениці м'якої та твердої, проса, насіння гороху та сочевиці, зернівки бур'янів звичайних для посівів озимого жита. В одному із зразків знайдено необмолочене жито.

Залишки зернових культур відкрито також під час розкопок поселення поблизу с. Березанка Чернігівської області (Х—XIII ст.) під керівництвом О. М. Веремійчик. У будові № 13 серед залишків жаровні виявлено обуглене зерно. Аналіз відібраних 260 г суміші визначив, що основну масу її становлять різні види пшениць: переважає двозернянка і спельта, значно менше карликової та м'якої. На другому місці залишки жита, далі — ячменю плівчастого.

У порівняльно-хронологічному плані для пам'яток північно-східної частини Лівобережжя цікаві дані з Новотроїцького городища поблизу с. Ново-Троїцьке Сумської області, датованого VIII—Х ст. Його розкопки здійснювалися у 1952—1954 рр. під керівництвом І. І. Ляпушкіна. Як свідчить аналіз залишків рослин, зроблений З. В. Янушевич, у житлах простежується різне співвідношення культур з переважанням пшениці. Так, у житлі № 23 знайдено суміш, де переважають зернівки пшениці, багато ячменю та жита. Визначено пшеницю кількох видів: двозернянку та спельту — плівчасті, м'яку та тверду — голозерні. У житлі № 11 виявлено зернівки пшениць 4-х видів: з плівчастих пшениць — двозернянка та спельта, з голозерних — м'яка та тверда.

У матеріалах давньоруського Любеча Х—XIV ст. переважає жито, на другому місці — овес, на третьому — ячмінь, на четвертому — пшениця. Значна кількість припадає також на коноплі²³.

Серед найпівденніших знахідок Лівобережжя, проаналізованих нами — матеріали з городища Воїнь (Х—XIII ст.). Це прикордонне місто було розташоване на правому березі р. Сули у межах Переяславського князівства (розкопки 1956—1959 рр. під керівництвом В. І. Довженка). Палеоботанічний аналіз дозволив доповнити та уточнити попередні дані. Рослинні рештки виявлено у 10 пунктах.

Пшеницю знайдено у двох пунктах. В основному це голозерна пшениця, карликова та м'яка. Домішки інших культур — жито, просо — незначні. Одна проба вагою 1550 г. повністю представлена насінням гороху.

Результати палеоботанічних досліджень дають змогу реконструювати мікрозональний розподіл зернових культур у Х—XIV ст. і простежити основні тенденції розвитку зернового господарства. Разом з тим зауважимо, що встановити абсолютну перевагу тієї чи іншої рослини у посівах дуже важко, оскільки збереженість зернівок та насіння, наявність їх у колекціях обумовлена багатьма факторами об'єктивного і суб'єктивного плану (фрагментарність матеріалу, його збереженість у культурних шарах, ступінь дослідженості пам'ятки та визначення матеріалів палеоботаніками). Тому основним критерієм для визначеності того чи іншого рослинного виду в асортименті була частота знахідок та їх обсяг у конкретній мікрозоні (табл. 2).

²³ Рыбаков Б. А. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г. // НА ИА АН УССР.— 1959/206.— С. 69.

Порівняльний аналіз довів, що найпоширенішими культурами у Середньому Подніпров'ї були пшениця та жито. Вони знайдені на всіх пам'ятках. Переважання жита та пшениці пов'язане із загальною кліматичною специфікою і характеризує окремі хронологічні фази. Якщо у VIII—IX ст. серед пам'яток Середнього Подніпров'я переважає пшениця, то у X—XIV ст. простежується інше співвідношення. За мікрозональним розподілом у західній частині Середнього Подніпров'я (Городище, Колодяжин, Райки) пшениця та жито поширені майже рівномірно з деяким переважанням останнього у Райках та Колодяжині. Городище розташоване на межі Полісся та Лісостепу, на переході підзолистих ґрунтів до чорноземів. Колодяжин та Райки належать до Лісостепу, де починаються вже малогумусні чорноземи. Крім того, як показали останні дослідження, для Райків характерні значні знахідки проса. Багато проса зафіковано й на інших пам'ятках, розташованих на півдні: це Юр'їв у Пороссі на Правобережжі та Войнь на Лівобережжі. Можливо, поширення проса певним чином пов'язане з етнічною ознакою. Другою культурою на півдні є пшениця.

Пам'ятки Дніпровської оборонної лінії (Іван, Чучин, Григорівське поселення) розташовані у зоні опідзолених та темносірих чорноземів. Тут спостерігається різне співвідношення зернових культур на синхронному етапі XII—XIII ст. На городищі Іван встановлена така послідовність поширення зернових: пшениця, просо і горох. На Григорівському поселенні — пшениця, жито та ячмінь плівчастий. За культурним складом ці пам'ятки близчі до південних, хоч на останніх виявлено також і багато проса. Особливе місце належить Чучину, де найбільші знахідки вівса, льону та конопель, на нашу думку, зумовлені насамперед соціально-історичною специфікою Чучина, як фортеці, військово-ремісничим характером господарчої структури поселення. Відомо також, що за остеологічними матеріалами тут багато кісток коней, що пояснює масові знахідки вівса. Для виробництва тканин та одягу, в тому числі верхнього, пеньки, рибальських сітей були потрібні саме льон та коноплі.

На Лівобережжі жито та пшениця також були найважливішими культурами, хоч тут дещо переважає жито, особливо у шарах XII—XIV ст.

Звернемося до динаміки видів. У Середньому Подніпров'ї пшениця зустрічається у такому видовому складі: пшениці плівчасті — одно-, двозернянка та спельта і пшениці голозерні — м'яка, карликова, карликова-м'яка, тверда. За хронологічним, територіальним та пропорційним співвідношенням поширення цих видів було різним. Плівчасті пшениці висівались в регіоні з доби неоліту й до Київської Русі²⁴. Пшениця двозернянка зустрічається у багатьох пам'ятках ще у VIII—X ст. Сіяли двозернянку невимолоченими колосками на невелику глибину, ґрунт обробляли розпушувальними знаряддями. Друга плівчаста пшениця — спельта — у масовій кількості знайдена також у більш ранніх культурних шарах, зокрема у матеріалах Березанки та Ново-тройцького городища VIII—X ст. На інших давньоруських пам'ятках X—XIII ст. спельта або відсутня, або виявлена поодиноко. Тривале існування плівчастим пшеницям в асортименті зернових культур забезпечили невибагливість до ґрунтів, посухостійкість, зимостійкість, здатність знищувати бур'яни, що було дуже важливим при посівах по перелогах. Неглибока оранка з розпушуванням скиби достатня для плівчастих пшениць, відповідала структурам староораних земель, лесових масивів, які входили до орного фонду первісності, рівнів технічних засобів їх обробки. Зернівки плівчастих пшениць використовувалися для виготовлення крупи і давали невеликий вихід борошна. Разом з тим вони були дуже трудомісткими через необхідність очищення зернівок від плівок. Плівчасті пшениці відомі насамперед як ярові куль-

²⁴ Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 46—62.

тури, і лише пшениця двозернянка іноді використовувалася як озима²⁵. Таким чином, плівчасті пшениці не могли використовуватися на постійних полях з чергуванням озимих та ярових посівів, і були неперспективними для якісно нового розвитку хліборобства за умов феодального суспільства, що вимагали виробництва необхідного додаткового продукту. Шлях до цього лежав через освоєння голозерних пшениць. У культурних шарах давньоруських пам'яток VIII—X ст. вони зустрічаються у невеликих кількостях. Значення їх зростає на рубежі XI—XII ст. Можливо саме XII ст. відбувся перехід до вирощування головним чином голозерних пшениць, бо в шарах XII і особливо XIII ст. вони вже зустрічаються масово. Велике значення для підвищення продуктивності зернового господарства мали біологічні особливості голозерних пшениць: більший вихід борошна, менш трудомістка обробка врожаю, значно ширший діапазон використання в ярих та озимих посівах. Необхідна для голозерних пшениць глибока оранка забезпечувалася переходом від знарядь, що розпорошують ґрунт, до знарядь, які обертають скибу. Цей перехід дослідники вважають найважливішою подією в еволюції орних знарядь²⁶. Такими знаряддями були великі лемехи, симетричні, а потім асиметричні.

Таким чином, прогресивні зміни в техніці та видовому складі пшениць забезпечили можливість освоєння нових земель, у тому числі і важких чорноземів.

Перехід до глибокої оранки зумовив поширення іншої важливої зернової культури — жита. Воно відоме у Східній Європі вже в ранньоскіфський час, набуло розповсюдження у племен київської культури, зустрічається також і на ранньослов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е., здебільшого у північних районах з достатньою зволоженістю ґрунтів. У шарах Новотроїцького городища VIII—X ст. жита значно більше, ніж на південних пам'ятках. Найважливішими передумовами поширення жита як основної зернової культури були його цінні біологічні властивості (невибагливість до ґрунтів, морозостійкість, короткий період вегетації), завдяки чому воно використовувалося в основному у районах з помірно-континентальним кліматом і підзолистими, піщаними та болотяними ґрунтами. Велике значення мала властивість жита очищати ґрунт від бур'янів: восени і навесні озиме жито сильно кущилося, швидко утворюючи щільний покрив, під яким гинули бур'яни. Кількість західок жита на археологічних пам'ятках значно збільшується у шарах XII—XIII ст. і далі у XIV—XV ст. Поширення жита у ці часи стало можливим і завдяки комплексу природних та історичних факторів: кліматичним змінам, поширенню орного фонду, у тому числі на підзолистих та болотистих ґрунтах, у процесі розселення, прогресивним змінам у системі хліборобства і появи технічних засобів, що принципово відрізнялися від попередніх. Все це зумовило переважання жита у складі зернових культур лісової зони і просування його у Лісостеп, за винятком його південних районів.

Урожайність зернових культур на території Середнього Подніпров'я за доби Київської Русі становила 6—6,5, тобто 7,5—8 ц з гектара. Як свідчать джерела, вона майже не змінилася до першої половини XIX ст.²⁷. Збереглися в основному і всі інші елементи системи зернового господарства Давньої Русі: видовий склад культур, принцип обробітки ґрунту, насамперед, глибока оранка з обертанням скиби, незважаючи на деяку трансформацію і вдосконалення технічного характеру, а також система сівозміні. Спостерігається і екстенсивне прирощування орного фонду за рахунок освоєння нових земель. Але надалі конструктивні особливості плуга, що забезпечували перевертання скиби, призвели до негативних наслідків у практиці хліборобства:

²⁵ Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи.— Л., 1971.— 752 с.

²⁶ Чернецов А. В. О периодизации ... — С. 75, 76.

²⁷ Довженок В. И. Землеробство Древней Руси ... — С. 187—189; Раундер Ю. Л. Климат и урожайность ... — С. 44.

вивітрування ґрунтів, зменшення їх родючості, ерозії, формування ярів та балок²⁸.

Таким чином, саме в давньоруський період (особливо у XII—XIII ст.) сформувався передовий комплекс зернового господарства, який сягнув найвищого рівня хліборобства за доби феодалізму.

С. А. Беляева, Г. А. Пашкевич

ЗЕРНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ X—XIV ВВ.

В изучении земледелия Древней Руси важное место принадлежит реконструкции зернового хозяйства. Исследование письменных и археологических источников с территории Среднего Поднепровья позволило установить микрозональное распределение зерновых культур, выявить основные тенденции и хронологические фазы развития этой области хозяйственной системы. В X—XIV вв. наибольшее распространение получают пшеница и рожь: в X—XI вв. преобладает пшеница, с XII—XIII вв. наблюдается значительное расширение посевов ржи, особенно в северной части территории. До XII в. на некоторых памятниках преобладают еще пленчатые пшеницы, а затем наблюдается переход к массовому возделыванию голозерных пшениц как наиболее перспективных для обеспечения севооборота и производства необходимого прибавочного продукта. Внедрение новой техники — переход от рыхлящих орудий к обращающим пласт, к глубокой вспашке — создало условия для широкого распространения ржи и голозерных высокурожайных пшениц. В древнерусский период, особенно в XII — начале XIII в. в Среднем Поднепровье сформировался комплекс зернового хозяйства, который по уровню был наивысшим в эпоху феодализма.

S. A. Belyaeva, G. A. Pashkevich

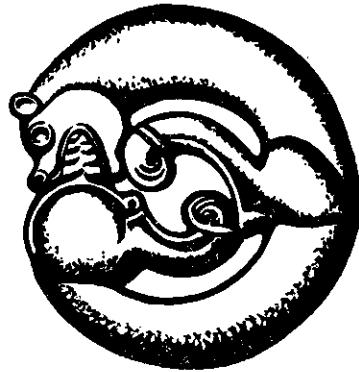
GRAIN FARMING OF THE MIDDLE DNIEPER AREA IN THE 10TH-14TH CENT. A.C.

Reconstruction of the grain farming plays a significant role in studying of the Old Rus agriculture. Analysis of the written and archaeological sources from the territory of the Middle Dnieper Area permits establishing microzonal distribution of grain cultures, revealing basic tendencies and chronological phases in development of this sphere of economical system. In the 10th-14th cent. wheat and rye were widespread, in the 10th-11th cent. wheat prevailed, since the 12th-13th cent. a considerable expansion of rye crops was observed, especially in the northern part of the territory. Before the 12th century hulled wheat still prevailed in certain monuments and then there was a transition to the mass cultivation of the naked wheat as the most promising in provision of the crop rotation and production of the necessary surplus products. Introduction of the new technology — transition from loosening instruments to those for flat plowing, to deep plowing — created conditions for wide distribution of rye and naked high-crop wheat. A complex of grain farming formed in the Old Rus period, especially in the 12th and early 13th centuries was the highest in the feudal epoch.

Одержано 05.06.88

²⁸ Докучаев В. В. Русский чернозем. Избр. труды в 3-х томах.— М., 1948.— Т. 1.— 480 с.; Природа Украинской ССР. Почвы.— К., 1986.— С. 119.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Поховальний обряд Маріупольського могильника

© Н. С. Котова

На підставі стратиграфічних спостережень М. О. Макаренка пропонується періодизація Маріупольського могильника.

1930 р. М. О. Макаренко досліджував Маріупольський могильник, що дав назву маріупольській культурно-історичній області, виділеній у степовій та лісостеповій зонах Східної Європи. Аналіз поховального обряду в цій області дає підставу вважати могильник еталонним, а отже, потребує чіткого уявлення про розвиток поховального обряду на пам'ятці, що створювалася протягом тривалого періоду¹.

За стратиграфією, інвентарем та положенням кістяків М. О. Макаренко виділив дві різночасові групи поховань: основну (ранню), яка налічує 119 поховань, і пізню, до якої увійшли поховання 21, 24, трупоспалення, а також поховання з мідними браслетами. Більшість кістяків трапилась на забарвлений у червоний колір смузі довжиною 28 м, що чітко вирізнялася на фоні світло-жовтої глини. Ширина смуги з урахуванням виступів, де знаходились голови або ноги найбільших небіжчиків, в середньому становила 2 м. За глибиною залягання М. О. Макаренко виділив 4 яруси поховань, розділених тонкими прошарками ґрунту. Поховані лежали випростаними на спині, головою на захід або схід з деякими відхиленнями. Кисті злегка зігнутих рук у більшості випадків були складені на тазі. Голова й ноги підняті на 10—15 см вище по відношенню до тазу, що надавало кістяку злегка ввігнутого вигляду. Багато поховань пофарбовано вохрою. На думку М. О. Макаренка, могильник створювався шляхом пізніших підзахоронень в окремих ямах, поряд з ранніми, помітними завдяки забарвленню ґрунту².

На початку 50-х років до аналізу Маріупольського могильника вдався О. Д. Столляр, виклавши результати в кандидатській дисертації «Маріупольський могильник як історичне джерело», а також у статті з аналогічною назвою. Дослідник виділив три складові частини могильника — північну, центральну та південну,— взявши за підставу злами контурів забарвленої лінії й групування померлих у скучення³. Відсутність ям, незайманість частини кістяків, їх увігнутий профіль навели вченого на сумнів щодо твердження про різночасове утворення некрополя з індивідуальних могил (як вважав М. О. Макаренко). О. Д. Столляр висловив припущення, що в основі некрополя була траншея, порожнина якої послідовно заповнювалася похованнями, причому наступні клалися на попередні⁴. Він вважав, що тут місце лише не-

¹ Макаренко М. О. Маріупольський могильник.— К., 1933.— 148 с.

² Там же.— С. 13, 14.

³ Столляр А. Д. Мариупольский могильник как исторический источник // СА.— 1955.— XXIII.— С. 17.

⁴ Там же.— С. 24.

великий зсув кістяків убік в горизонтальній площині для зручності пізніших захоронень. Прошарки між похованнями, розташованими вище і нижче, їх порядовість, добра збереженість і незмішаність плям заповнення різного кольору і складу, на його думку, свідчать про те, що дефектність значної частини поховань Маріупольського могильника не можна віднести на рахунок перерізання одних поховань іншими. О. Д. Столляр назвав лише два винятки перерізання: скорченим похованням 24 витягнутого 98 і зруйнування похованням 74, що вміщувало інвентар пізнішого часу, попередніх кістяків (69—72). Вказані моменти підтверджували основні стратиграфічні критерії абсолютної глибини поховання і його відносного положення серед суміжних з ним могил⁵.

За допомогою кореляційно-стратиграфічних таблиць О. Д. Столляр встановив еволюційно-хронологічні лінії розвитку предметів похованального інвентаря. Виходячи з твердження, що набір речей у послідовно здійснених похованнях закономірно відбуває еволюційну лінію розвитку інвентаря, він згрупував поховання в культурно-хронологічні комплекси. В основу методики дослідник поклав такі принципи: основною хронологічною ознакою стала вже визначена ним послідовність категорій інвентаря, всередині них — чергування типів і форм; стратиграфічне положення яруса у певній частині могильника; спостереження за матеріалом виробів; якісний і кількісний розвиток похованального інвентаря⁶. В результаті було виділено 7 культурно-хронологічних етапів, кожен з яких відбуває, із значним запізненням і нерівномірно, етап побутування культури.

Незважаючи на чітку картину розвитку Маріупольського могильника, подану в дисертації О. Д. Столяра, з нею важко погодитись. Передусім її заперечують спостереження М. О. Макаренка, зроблені під час розкопок. І хоч у ряді випадків О. Д. Столляр його цитує, все ж відкидає можливість такого простого пояснення розвитку цієї складної пам'ятки⁷. З метою реконструкції розвитку похованального обряду за щоденником М. О. Макаренка нами проведено аналіз основної частини могильника. За головний стратиграфічний і хронологічний критерій взято послідовне здійснення поховань, тоді як О. Д. Столляр використовує для цього глибину поховань і характеристику інвентаря.

Аналіз могильника ускладнюють ряд недоліків публікації матеріалів М. О. Макаренка. Частина щоденникових записів опублікована не зовсім повно, з помилками, у тому числі — загальний план могильника, на якому довільне розташування частини поховань суперечить їх описів. Якщо О. Д. Столляр вважав *найдостовірнішим для аналізу могильника загальний план*, то ряд фактів свідчить на користь записів у щоденнику. Розглянемо деякі з них. На плані поховання 22 розташоване під 8, хоч у щоденнику воно вказане поруч із 46, з іншого боку до нього прилягає поховання 23, яке на плані розміщене значно південніше. Поховання 99 і 100 за планом розташовані у центрі, хоч повинні бути на півдні, поряд з 98. Кістяки поховань 90—96 нанесено на план у північній частині могильника, проте у щоденнику є кілька вказівок щодо їх розташування у певному місці центральної частини, між кістяками 87 і 39, над кістяком 97⁸. Ми довірилися записам щоденника й у випадку з похованням 122, про яке вказано, що воно прилягає до 112-го і лежить під скupченням кісток 118—121. На плані ж скupчення кісток і поховання 122 містяться на значній відстані одно від одного й від кістяка 112, причому в тексті немає вказівок на таке їх розташування⁹. На рис. 1 пропонується схематичний розріз могильника із змінами в планіграфії поховань, реконструйований за щоденником М. О. Макаренка.

⁵ Там же.— С. 24, 25.

⁶ Там же.— С. 25—29.

⁷ Там же.— С. 23.

⁸ Макаренко М. О. Вкзз. праця.— С. 70, 71, 103—105.

⁹ Там же.— С. 110.

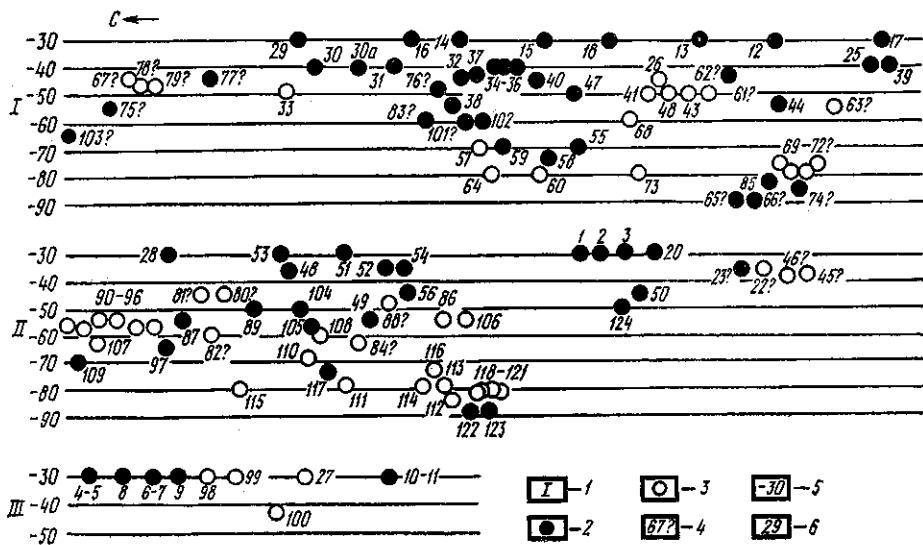

Рис. 1. Схематичний розріз Маріупольського могильника: I — північний, II — центральний, III — південний. У мовні знаки: 1 — ділянки могильника, 2 — пофарбовані поховання, 3 — не пофарбовані поховання, 4 — поховання, глибина яких визначена приблизно, 5 — глибина поховання від умовного рівня, використаного М. О. Макаренком, 6 — номер поховання.

Згідно щоденника могильник вміщував 119 витягнутих поховань, 4 з яких були парними (50, 75, 85, 109). Це були поховання дорослих з дітьми, позначалися вони одним номером. До загальної кількості поховань слід також віднести залишки трупоспалення поблизу поховання 50 і кістки зруйнованих кістяків поблизу поховань 12, 17, 37, 56, 59, 86. Тазові кістки, знайдені між похованнями 8 і 6—7, а також череп і ліктьова кістка на кістяку 6—7, ймовірно, належать до поховання 9, від якого збереглися лише ліктьова та променева кістки. В цілому головна частина могильника вміщувала приблизно 130 трупопокладень і трупоспалення. З них 11 поховань були дитячими, 37 не супроводжувалися інвентарем.

Крім зазначених зруйнованих кістяків можна навести цілий ряд прикладів порушення ранніх поховань пізнішими: 37-е зруйноване 32-м, 90—96-е — порушене 97-м, 80 — 81 — 87-м, 69 — 72 — 74-м і т. д. Цікаво, що випадки руйнування верхніми кістяками нижчих трапляються рідко (116-е зруйнувало 113-е, 53-е зруйнувало 48-е) або сусідніми (32-е порушило 37-е). У більшості ж випадків спостерігається закономірність, встановлена М. О. Макаренком, про руйнування ранніх поховань наступними, коли ранні кістяки згрівалися вбік або викидалися, і тоді пізніших небіжчиків ховали нижче¹⁰. При розгляді випадків руйнування кістяків помітне переважання серед порушених незабарвлених кістяків (90—96, 80—81, 26, 41 і т. д.). Тільки в одному випадку незабарвлений кістяк 116 порушив кістяк 113, що лежав нижче, і в заповненні якого були шматочки вохри. Усі зрушенні незабарвлених скелетів пов'язані з похованнями забарвлених. Більшість зруйнованих поховань залягає на глибині 40—60 см від умовного рівня, введеного М. О. Макаренком, або 11—130 см від зовнішньої поверхні. На цьому ж рівні розташовано й кілька незайманіх незабарвлених кістяків (82, 86, 106 та інші). У свою чергу незаймані кістяки лежали поверх незабарвлених на глибині 70—95 см від умовного рівня. Останні збереглися найкраще. Впущені поряд з ними забарвлені кістяки або не досягали їх, або були виявлені з боку. При цьому часто порушувалися лише верхні незабарвлени поховання (57, 64 незабарвлени — 59 забарвлене, 58 забарвлене — 60 незабарвлене та ін.).

¹⁰ Там же.— С. 11.

Табл. 1. Розподіл поховань Маріупольського могильника за хронологічними групами*

Хронологічна група	Кількість поховань	Перелік поховань	Поховання віднесені умовно
I	20	57, 60, 64, 69—73, 107, 110—114, 116, 118—121	115
II	31	22, 26, 27, 33, 41—43, 45, 46, 62, 63, 78—82, 90—96, 99, 100, 106	67, 88, 98
III	15	55, 58, 59, 65, 66, 74, 85, 85а, 97, 103, 109, 109а, 117, 122, 123	
IV	14	38, 44, 49, 75, 75а, 83, 87, 89, 101, 102, 104, 105, 124, трупоспалення	
V	23	9, 23, 25, 30, 30а, 31, 32, 34—37, 39, 40, 47, 48, 50, 50а, 52, 54, 56, 61, 76, 77, 89	
VI	19	1—3, 4—5, 6—7, 8, 10, 11, 12—18, 20, 28, 29, 51, 53	
Невизначені поховання		12а, 17а, 19, 37а, 49, 59а, 84, 86а, 108	

* Поховання з буквою «а» і поховання 19 у колонці «невизначені поховання» — зруйновані кістяки.

Слід зазначити, що М. О. Макаренко не згадує випадків порушення ранніх забарвлених кістяків пізніми забарвленими при похованні їх на більшій глибині. Якщо порушення й були, вони викликані або сусіднім похованням на тій самій глибині, або верхнім — при копанні ями (наприклад, 37 і 32, 53 і 48).

Отже, всі наведені факти не дають підстав для того, щоб погодитися із реконструкцією процесу створення могильника, запропонованою О. Д. Столяром. У могильнику повністю зруйновані 24% кістяків. Фактично всі порушення пов'язані з глибшими наступними похованнями, що не відповідає припущенням О. Д. Столяра про послідовне заповнення траншеї. Увігнутий профіль кістяків також не може бути доказом існування траншеї, оскільки схожі поховання відомі з ряду могильників Надпоріжжя, де вони здійснювалися в індивідуальних ямах, що мали заглиблення посередині (могильники Чаплинський, Нікольський, на ст. Собачки). У багатьох могильниках Надпоріжжя, як і у Маріупольському, не простежені сліди ям. Що ж до рівних меж забарвленої лінії, то вони характерні для північної і центральної частин пам'ятки і є результатом численних поховань, розташованих у ряд. У південній нерівній частині через незначну кількість забарвлених поховань ці межі не вирівняні. Наведені факти схиляють до висновку про правомірність припущення М. О. Макаренка, що Маріупольський могильник утворений послідовними похованнями в окремих ямах¹¹.

Аналіз послідовності поховань на всій площі могильника довів, що найранішими є незабарвлені поховання на глибині 90—70 см від умовного рівня. Їх перекривають також незабарвлені кістяки на глибині 40—60 см: небіжчиків, яким вони належали, очевидно, ховали намагаючись не порушити попередні. Наступний етап розвитку похованального обряду пов'язаний з появою забарвлених кістяків, знову похованіх досить глибоко (90—65 см). При цьому руйнувалися верхні, а інколи й нижні, незабарвлені поховання. Потім починається, простежений О. Д. Столяром процес поступового скупчення поховань, коли наступні розміщувалися безпосередньо над або поруч з попередніми, не перерізуючи і не порушуючи їх.

Визначена закономірність скупчення поховань простежується на всій площі могильника, що дозволяє визнати синхронними поховання в межах таких груп: I — глибокі незабарвлені поховання; II — верхній ярус незабарвлених поховань; III — найглибші забарвлені поховання; IV — проміжні між ними і 1—2 ярусом (за М. О. Макаренком і О. Д. Столяром); V — забарвлені поховання 2-го ярусу; VI — забарвлені поховання 1-го ярусу. Зупинимося детальніше на кожній з наведених груп (табл. 1).

¹¹ Там же.— С. 11.

Незабарвлені поховання I групи є найранішими. Вони лежать у шарі жовтої глини на глибині 70—90 см. До них належало поховання 113 з окремими шматочками вохри у заповненні, перекрите незабарвленим кістяком 116. Перша група об'єднує 20 поховань і одне (115) віднесено до неї як ймовірне. Із 20 кістяків певною мірою були зруйновані 11, один зітлів. Усі скелети, за винятком 122, мали стандартне, витягнуте на спині, положення, трохи зігнуті руки і кисті, покладені на таз. Кістяк поховання 112 у середній частині був зігнутий на південь, руки витягнуто вздовж. Орієнтування визначено у 10 скелетів: 8 з них були орієнтовані на захід, 2 — на схід. Лише 6 поховань супроводжувалися небагатим інвентарем: залишки необрблених черепашок *unio*, зуби оленя, кістяні кругле та ромбічне намисто (рис. 2, 21,

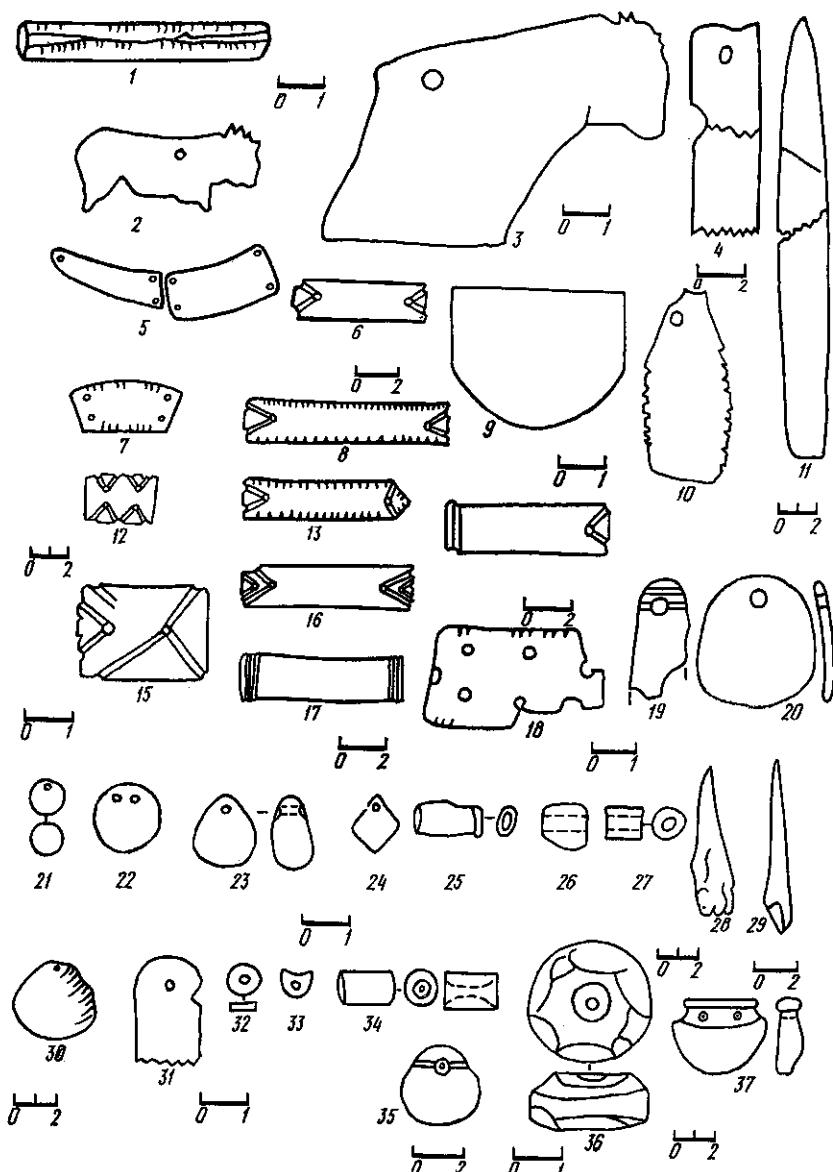

Рис. 2. Інвентар Маріупольського могильника: 1—4, 9—11, 20—29 — кістка; 5—8, 12—19 — ікла капана; 30—33 — перламутр; 34—37 — камінь (1, 3 — п. 8; 2, 23 — п. 10); 4 — п. 16; 5, 27, 34 — п. 30а; 6 — п. 77; 7 — п. 20; 8, 13, 17, 19, 33 — п. 55; 9 — п. 50; 10 — п. 34—36; 11 — п. 83; 12 — п. 43; 14, 20 — п. 54; 15 — п. 25; 16 — п. 61; 18 — п. 100; 21 — п. 56; 22 — п. 74; 24 — п. 64; 25 — п. 46; 26 — п. 46; 28 — п. 12; 29 — п. 82; 30, 36 — п. 90—96; 31, 35 — п. 75; 32 — п. 103; 37 — п. 109.

Табл. 2. Розподіл інвентаря в похованнях Маріупольського могильника

Предмети інвентаря	Хронологічні групи					
	I	II	III	IV	V	VI
Зуби: оленя вовка (собаки)	3/50	1/5	5/33	2/18	—	— 2/13
лисиці	—	2/11	—	1/9	1/6	—
борсуга	—	1/5	—	1/9	1/6	—
бобра	—	2/11	—	1/9	—	—
невизначені тварини	—	—	—	—	1/6	—
вирізуба	—	—	2/17	1/9	—	1/6
Необрблена черепашка <i>unio</i>	2/33	4/21	2/17	—	1/6	3/19
Морська черепашка з отвором	—	3/16	—	2/18	1/6	3/19
Перламутрові намистини:						
кружки	—	6/32	7/50	9/82	8/47	7/44
у формі півмісяця	—	—	2/17	3/27	2/12	2/13
Кістяні намистини: круглі	1/16	7/37	6/50	6/55	6/35	6/38
грушоподібні	—	—	—	1/9	—	—
ромбічні	1/6	—	—	—	—	—
циліндричні	—	1/5	—	1/9	2/12	2/13
Ікла вепря з отворами	1/16	2/11	2/17	2/18	4/24	1/6
Пластиники:						
типу <i>B</i> неорнаментована	1/6	5/26	2/17	3/27	4/24	5/31
типу <i>B</i> орнаментована	—	—	1/8	—	—	2/13
типу <i>A—B</i> неорнаментована	—	1/5	—	1/9	—	—
типу <i>A</i> неорнаментована	—	1/5	1/8	3/27	6/35	4/25
типу <i>A</i> орнаментована	—	—	2/17	5/45	4/24	4/25
типу <i>A—G</i> неорнаментована	—	—	1/8	—	1/6	—
типу <i>G</i> неорнаментована	—	—	1/8	—	1/6	2/13
Уламок гешира	—	—	—	—	—	1/6
Геширові намистини:						
циліндричні	—	—	—	—	2/12	3/19
пласкі	—	1/5	—	—	—	—
Підвіски:						
кам'яна	—	1/5	1/8	1/9	—	—
перламутрова	—	—	—	1/9	—	—
Кістяна підвіска-пластинка	—	—	1/8	2/18	3/18	4/25
Кістяне вістря	—	2/11	1/8	22/18	—	9/13
Прикраса з ікла вепря	—	1/5	1/8	—	—	—
Кістяні дудочки	—	—	—	—	—	1/6
Кістяні фігурки	—	—	—	1/9	—	1/6
Булава	—	—	—	—	1/6	1/6

22, 24), ікла кабана з отворами, пластина з ікла кабана типу *B** (рис. 2, 5), уламки ретушованих і неретушованих крем'яних пластин (табл. 2).

До II хронологічної групи належить 31 незабарвлене поховання на глибині 40—60 см від умовного рівня, які перекривали поховання I групи. З них зруйновано 18, зітліло 3. Погана збереженість не дала зможи встановити переважне положення рук, можна зазначити лише, що воно урізноманітнилось. Кістяки 79 і 106 вигнуті так, як поховання 112. Орієнтування визначене у 18, 3 з них орієнтовані головою на схід, решта — на захід. У порівнянні з I групою кількість безінвентарних поховань зменшилась удвічі. Інвентарем супроводжувались 19 поховань. Його набір доповнено зубами борсуга, вовка або собаки, лисиці (?), морськими черепашками з отворами (рис. 2, 30), перламутровими намистинами у вигляді кружалець (рис. 2, 32), циліндричними та фігурними кістяними намистинами (рис. 2, 25—27), пласкими намистинами з геширу, кістяними вістрями (рис. 2, 28, 29), неорнаментованими пластинами з іклів кабана типу *A—B* (рис. 2, 12) і *A* (рис. 2, 6), прикрасою з ікла кабана і підвіскою із чорного каменю (рис. 2, 36) (табл. 2).

III хронологічна група складається з 15 забарвлених поховань на глибині 65—90 см від умовного рівня. В процесі їх поховання зруйну-

* У праці використано типологію пластин з ікла кабана, запропоновану О. Д. Столяром.

вались кістяки II, а іноді й I груп. Більшість кістяків досить добре збереглася. Кисті рук у 7-ми покладено на таз, у похованні 109 дорослий лівою рукою обімає дитину, у двох кістяків одна зігнута рука лежала на тулубі, кисть другої — на тазі, лівиця одного витягнута вздовж тіла, кисть правиці лежала на тазі. Різняться своїм положенням кістяки 55 (сидячий) і 74-й, верхня частина останнього схиlena на лівий бік. Західне орієнтування мали 7 поховань, східне — 8. Інвентарем супроводжувались 12 поховань, він помітно урізноманітнюється. З'явилися перламутрові намистини із вирізаним сегментом (рис. 2, 23), кістяна грушоподібна намистина (рис. 2, 23), пластина з ікла кабана типу Г (рис. 2, 17) і А—Г, орнаментовані пластини типу А і Б (рис. 2, 7, 8, 13), кам'яні підвіски (рис. 2, 37), кістяні пластини-підвіски (рис. 2, 20). У заповненні двох поховань знайдено зуби риби.

IV хронологічна група включає 13 забарвлених кістяків і одне трупоспалення. Вони поховані пізніше, ніж глибокі забарвлені кістяки, але раніше від кістяків 2-го ярусу (за М. О. Макаренком), тобто на глибині 45—65 см. Трупоспалення поблизу поховання 50 віднесено до цієї групи, оскільки у глиняному прошарку між похованням 50 (IV хронологічна група) і похованням 50 (V група) окремих перепалених кісток не виявлено. Положення рук визначено у 9 скелетів: у 6 кисті покладено на таз, у двох руки витягнуті вздовж кістяка, у одного правиця витягнута вздовж тіла, кисть злегка зігнутої лівиці лежала на тазі. 6 кістяків орієнтовано на схід, 7 — на захід. Інвентарем супроводжувались 11 поховань. Новими предметами інвентаря були зуби бобра, кристал гірського кришталю, перламутрові підвіски (рис. 2, 31) фігурка бика з дитячого поховання 101 (рис. 2, 2).

У V хронологічну групу об'єднуються 23 забарвлених поховання на глибині 35—50 см. У 6 небіжчиків кисті складено на тазі, у одного руки витягнуті вздовж тулуба, в іншого — права кисть лежала на тазі, ліва вище таза. 13 поховань орієнтовано головою на захід, 7 — на схід. У наборі інвентаря з'явилися циліндричні геширові намистини (рис. 2, 34). Поховання 31 супроводжувалось хрестоподібною булавою, що лежала між стегновими кістками. Біля зруйнованого поховання 9 знайдено уламок кераміки.

VI хронологічна група представлена 19 забарвленими похованнями. Положення рук визначено у 10 кістяків, у 8 кисті покладено на таз, в одного руки були витягнуті вздовж тіла, у кістяка 14 ліва рука покладена на таз, права — зігнута на грудях. Привертають увагу незвичайні положення поховань 13 і 53: кістяк 13 лежав на правому плечі, ліва рука була зігнута на грудях; злегка зігнуті ноги похованого 53 впали колінами направо. Орієнтування визначено у 18 похованнях: 11 — на захід, 7 — на схід. Поховальний інвентар VI групи найрізноманітніший і супроводжував 16 поховань (табл. 2). У похованні 8 знайдено хрестоподібну булаву, кістяні — дудочки, фігурку і циліндричну намистину (рис. 2, 1, 3). Такий набір речей досить незвичайний для могильника. Біля кістяка 17 лежав уламок кераміки.

Із 131 поховання не вдалося визначити хронологічне положення двох цілих кістяків, інформація про які у щоденнику М. О. Макаренка відсутня.

Коротко зупинимося на крем'яних та кам'яних виробах, виявлених у могильнику. Вони характеризуються поступовою якісною досконалістю та кількісним збільшенням. У могильнику знайдено вироби із високоякісного коричневого і сіроблакитного кременю. Протягом використання могильника у крем'яному інвентарі переважали пластини і вироби з них (табл. 2). Найпоширенішими були пластини середніх розмірів, серед яких виразну серію становлять ретушовані із загостреними, рідше із скребкоподібними кінцями. Часто ретушовані пластини мали скребкоподібні віймки. У похованнях I групи трапилася одна велика крем'яна пластина і кілька уламків середніх за розміром, у II хронологічній групі — мікропластинка, скребки на пластинах і відщепах, відщепи. Із поховань III групи новими були нуклеус із трупоспа-

лёння, а в наборі інвентаря V групи — сокири з кременю і порфіриту, проколка. У похованні 23 виявлено мікролітичне знаряддя, назване М. О. Макаренком долотом. Поховання VI групи характеризуються численними знахідками великих і середніх крем'яних пластин, скребків. Поховання 17 супроводжував цікавий набір з 18 мікролітичних виробів і фрагментів своєрідної форми.

Розглянувши послідовність поховань та їх хронологічні групи, можна уявити зростання могильника в цілому. Перші поховання здійснювалися не на обмеженій центральній ділянці між кістяками 106 і 28, як вважав О. Д. Столляр, а на відстані довжиною 12 м, межами якої були поховання 121 і 57 (рис. 1). На другому етапі могильник набув остаточних своїх розмірів, залучаючи і південну частину, яку більшість дослідників вважали найпізнішою¹². Надалі південна частина могильника тимчасово не використовувалася і була знову зужиткована на завершальному етапі. Безперервність поховань спостерігається в центральній і північній частинах пам'ятки, особливо в центральній, що обумовило саме тут найбільшу кількість зруйнованих кістяків.

Матеріали Маріупольського могильника уможливлюють характеризувати динаміку похованального обряду однієї з культурних груп пізньонеолітичного населення Приазов'я. Поховання шести хронологічних груп могильника відповідає шести етапам його функціонування. Але з огляду на розвиток похованальних традицій найважливішим є виділення двох періодів. До першого належать I і II хронологічні групи, до другого — III—VI. Саме на III етапі фіксуються найбільші зміни у похованальному обряді: забарвлення кістяків вохрою і традиція порушення попередніх поховань; урізноманітнюються положення кістяків; з'являються нові предмети побуту. Похованальний обряд раннього періоду культури представлено I і II хронологічними групами могильника: незабарвлени поховання в індивідуальних ямах, що утворюють ряд без порушень кістяків у процесі поховання (витягнуто на спині, кістки злегка зігнуті рук — на тазі). Близько 50% поховань супроводжувалися інвентарем. Це черепашки *upio*, морські черепашки з отворами (рис. 2, 30), зуби оленя, борсука, вовка (?), лисиці (?), кістяні округлі циліндричні, фігурні і ромбічні намистини (рис. 2, 21, 22, 24—27), перламутрові намистини у вигляді кружалець (рис. 2, 32), пласкі округлі намистини із геширу, ікла кабана з отворами, неорнаментовані пластини з іклів кабана типу A, A—B, B (рис. 2, 5, 6, 12), прикраси з іклів кабана, кам'яна підвіска (рис. 2, 36), кістяні вістря і крем'яні вироби. На початку раннього періоду серед інвентаря переважали черепашки *upio* та зуби оленя (табл. 2). Наприкінці більшість поховань супроводжувалася округлими перламутровими і кістяними намистинами, а також пластинами з іклів кабана.

Другий період у розвитку похованального обряду культури представлено забарвленими похованнями III—VI хронологічних груп Маріупольського могильника в індивідуальних ямах, що утворюють ряд, але вже з порушеннями у процесі поховання. Положення рук небіжчиків стає різноманітнішим, хоч, як і раніше, переважає положення із злегка зігнутими руками з кистями, покладеними на таз. З'являються відхилення від стандартної пози кістяка — одне поховання сидяче, інше, найпізніше — трохи скорчене. Виявлено сліди використання вогню у похованальному ритуалі: вугілля дуба з поховання 122 і трупоспалення поблизу поховання 50. Значно збільшується кількість інвентарних поховань (79%). Серед інвентаря рідше зустрічаються черепашки *upio* і зуби оленя, останні на завершальному етапі існування могильника зникають. Стають поширеними зуби риб, перламутрові намистини із вирізаним сегментом (рис. 2, 33), кістяні грушоподібні і циліндричні намистини (рис. 2, 23, 26, 27), підвіски з перламутру (рис. 2, 31),

¹² Даниленко В. Н. Неоліт території Української ССР // НА ІА АН УССР.—Ф. 12.—№ 317.—С. 634; Столляр А. Д. Указ. соч.—С. 18.

мармуру (рис. 2, 35), порфіриту (рис. 2, 37), пластини з ікла кабана типу А—Г, Г (рис. 2, 14, 17), орнаментовані пластиинки типу А—Б, кістяні пластиини-підвіски (рис. 2, 4, 9—11, 19, 20), фігурки, дудочки, кам'яні сокири, хрестоподібні булави. Як і раніше в інвентарі переважають перламутрові і кістяні намистини, пластиини з іклів кабана. Для початку II-го періоду характерна найбільша різноманітність індивідуальних наборів, які часто повторювалися у похованнях різного часу. Наприкінці існування могильника (VI хронологічна група) кількість інвентарних поховань зростає до 84%, але, разом з тим, стає однотипнішим набір предметів кожного окремого поховання.

N. S. Kotova

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД МАРИУПОЛЬСКОГО МОГИЛЬНИКА

В статье анализируется развитие погребального обряда неолитической части Мариупольского могильника, исследованного в 1930 г. Н. Е. Макаренко. Используя наблюдения Н. Е. Макаренко, автор обосновывает образование могильника в результате многократных захоронений в индивидуальных ямах, часто прорезавших и разрушавших предшествующие погребения. Дневниковые данные Н. Е. Макаренко позволили пересмотреть периодизацию памятника, предложенную А. Д. Столяром. Выделены VI групп функционирования памятника и 2 периода развития погребального обряда населения, оставившего могильник. Автор предлагает характеристику их погребального ритуала и инвентаря.

N. S. Kotova

BURIAL CEREMONY OF THE MARIUPOL SEPULCHRE

The paper presents the analysis of the burial ceremony development as traced on the neolithic part of the Mariupol sepulchre studied by N. E. Makarenko in 1930. Using N. E. Makarenko's observations the author substantiates formation of the sepulchre as a result of multiple burials in the individual pits which often digged and destroyed the preceding burials. Data from N. E. Makarenko's diaries have permitted revising periodization of the monument suggested by A. D. Stolyar. VI groups of the monument functioning and 2 periods of the burial ceremony development in inhabitants who left the sepulchre are distinguished. The author suggests characteristic of their burial ritual and stock.

Одержано 10.06.87

Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури ката콤бної спільноті

© С. Ж. Пустовалов

У статті розглядаються рідкісні (в середньому менше 1%) поховання катакомбної спільноти. Представлено типологію багатокамерних поховань (четири типи).

Доводиться думка, що багатокамерні комплекси в соціальному плані в похованнями представників найвищого прошарку «ката콤бного» суспільства.

Загальним типом похованальної споруди катакомбної культурно-історичної спільноти є катакомба, яка складається з вхідної ями (шахти, колодязя) та підземної камери, де похований небіжчик. Камеру відгороджено від шахти перетинкою-заслоном. Відомі заслони з глини, де-

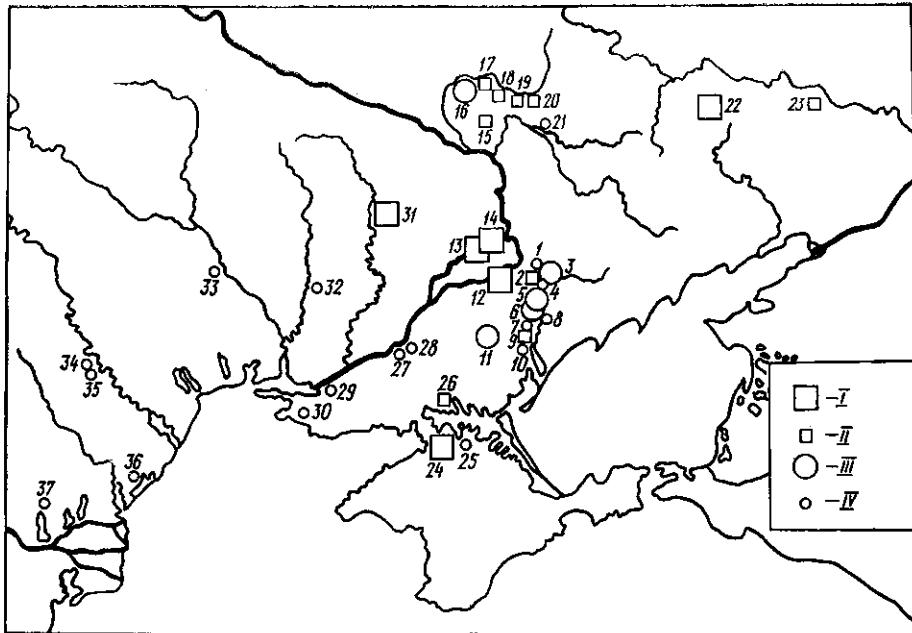

Рис. 1. Карта-схема поширення багатокамерних поховань: 1 — Барвинівка, к. 7, пох. 16; 2 — Жовтневе, к. 12, пох. 2; 3 — Заможне, к. 5, пох. 4—5; 4 — Виноградне, к. 15, пох. 1—2; 5 — Виноградне, к. 3, пох. 36; 6 — Виноградне, к. 33, пох. 4; 7 — Троїцке, к. 3, пох. 9; 8 — Аккерман, к. 3, пох. 36; 9 — Ново-Миколаївка, к. 5, пох. 15—15a; 10 — Юр'ївка, к. 6, пох. 5; 11 — Білорецьке, к. 1, пох. 12; 12 — Дніпрорудний, к. 8, пох. 2; 13 — Верхньо-Тарасівська, к. 9, пох. 12; 14 — Мар'ївка, к. 11, пох. 27; 15 — Олександровка, кург. гр. I, к. 13, пох. 6; 16 — Минівка, кург. гр. XVII, к. 1, пох. 6—6a; 17 — Мінцева, кург. гр. XX, к. 3, пох. 16; 18 — Пролетарське, кург. гр. XXX, к. 1, пох. 15; 19 — Терни, кург. гр. I, к. 4, пох. 16; 20 — Чорноглазове, кург. гр. II, к. 3, пох. 8; 21 — Благодатне, кург. гр. IV, к. 13, пох. 14—15; 22 — Голубовський, к. 1, пох. 1; 23 — Миколаївка, к. 6, пох. 1; 24 — Богачівка, к. 10, пох. 2—8; 25 — Целінне, к. 1, пох. 6, 7; 26 — Сергіївка, к. 1, пох. 14; 27 — Любимівка, к. 36, пох. 11; 28 — Чернянка, к. 5, пох. 10, 11; 29 — Привільне, к. 1, пох. 5—5a; 30 — Новочорномор'є, к. 4, пох. 20—21; 31 — Кривий Ріг, к. Лук'янівка, пох. 3—7; 32 — Майорівка, к. 1, пох. 7—8; 33 — Виноградний сад, к. 7, пох. 9—13; 34 — Гура-Бикулуй, к. 5, пох. 11—12; 35 — Гура-Бикулуй, к. 5, пох. 14, 15; 36 — Трапівка, к. 1, пох. 18; 37 — Тарасівка, к. 1, пох. 18. У межах зони: I — донецького та азоводніпровського типів; I — об'єм дорівнює, або більший 16,5 м³; II — об'єм менший 16,5 м³; III — об'єм дорівнює, або більший 8,5 м³; IV — об'єм менший 8,5 м³.

рева, каменю, циновки, а також комбіновані. Така конструкція притаманна значній частині північнопричорноморських катакомб, хоч по деяку зустрічаються й більш складні поховальні споруди: дві шахти в одну камеру або одна шахта та дві камери. У більшості випадків багатокамерні поховання, ймовірно, були одночасними, тобто обидві камери споруджувалися відразу. Якщо навіть припустити добудову другої камери, малоймовірно, що вона була випадковою.

У статті досліджуються багатокамерні поховання, відкриті під час новобудовних польових робіт¹. У середньому вони становлять близько 1% розкопаних поховань, хоч на окремих територіях кількісний розподіл багатокамерних катакомб значно варіює — від 0,2% у периферійних регіонах до 1,7% у Запорізькій області і близько 4% на р. Молочній.

Автором досліджено понад 4000 катакомбних поховань. Для написання даної статті використано близько 40 багатокамерних (рис. 1). Однак третина з них не введена до наукового обігу, дані про деякі фрагментарні. Тому висновки базуються на матеріалах 23 катакомб із районів Приазов'я, Північного Криму, Нижнього Подніпров'я, Північ-

¹ Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп). — Кишинев, 1986.— 220 с.; Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1986.— С. 4—36; Марина З. П., Ромашко В. А. Работы в Западном Донбассе // АО 1986.— М., 1987.— С. 366, 367; Самойленко Л. Г. Раскопки у пос. Голубовский Попаснянского района Ворошиловградской области // АО 1984.— М., 1986.— С. 304; Болтрук Ю. В. Раскопки курганов на Мелитопольщине // АО 1985.— М., 1987.— С. 306, 307; Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я. Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области // АО 1985.— М., 1987.— С. 385, 386.

но-Західного Причорномор'я та Сіверського Дінця. Наведемо коротку їх характеристику.

1. С. Барвинівка Василівського р-ну Запорізької обл., курган 7, поховання 16. З вхідної ями під кутом одна до одної виведено дві камери. В більшій з них випростано на спині лежав кістяк підлітка. Шахта овальна, камери овально-квасолеподібні².

2. С. Жовтневе Токмацького р-ну Запорізької обл., курган 12, поховання 2. Із прямокутної шахти під кутом одна до одної виведені дві овальні камери. В одній із них містилися два скелети дорослих людей (один — достеменно чоловічий). Обидва лежали скорчено на боку³.

3. С. Заможне Токмацького р-ну Запорізької обл., курган 5, поховання 4—5. Із округлої шахти під кутом одна до другої виходять дві овально-напівовалальні камери. У шахті знайдено колесо, що правило заслоном. Небіжчиків троє: чоловік 30—40 років та двоє дітей; всі випростані на спині⁴.

4. С. Виноградне Токмацького р-ну Запорізької обл., курган 15, поховання 1—2. Із овальної шахти послідовно виходять дві камери. Дальня розташована у торцевій стінці близької. У дальній камері містилися рештки двох розчленованих небіжчиків: жінки 25—30 років та дитини 8—12 років⁵.

5. С. Виноградне, курган 3, поховання 36. Із округлої шахти послідовно виведені дві квасолеподібні камери. Дальня виходила із торцевої стінки близької, вхід до неї був закритий глиною. В дальній камері поховано двох дорослих небіжчиків, один з них — чоловік похилого віку. Ймовірно, поховання супроводжувалося досипанням кургану. На жаль, насип знищений при спорудженні святилища катакомбного часу⁶.

6. С. Виноградне, курган 33, поховання 4. Із просторої округлої шахти виходить камера, з довгої стінки якої виведено другу. Обидві камери овально-квасолеподібні. Входи закладені глиною. У другій камері поховано чоловіка 30—40 років та жінку 40—50 років. У стелі першої камери пробито отвір, який можна вважати другою шахтою або світовим колодязем⁷.

7. С. Троїцьке Михайлівського р-ну Запорізької обл., курган 3, поховання 9. Із округлої шахти під прямим кутом одна до одної виведено дві камери квасолеподібної форми. В одній з них поховано двох чоловіків і жінку, в другій — жінку та дитину. Одні небіжчики лежали випростано на спині, інші скорчено (двоє чоловіків та жінка — одна камера; жінка та дитина — друга камера)⁸.

8. Радгосп Аккермень (1—1952) Мелітопольського р-ну Запорізької обл., курган 3, поховання 1. Згідно публікації, могила мала широкий і великий дромос. Новітні дослідження засвідчують, що це була окрема камера, з якої відходила друга. Шахта і камери мали овальну форму. Двоє похованих (діти) лежали випростано на спині⁹.

9. С. Новомиколаївка Акимівського р-ну Запорізької обл., курган 5, поховання 15—15а. В кожній з невеликих овальних камер, виведе-

² Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1987 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1987/18.—С. 19.

³ Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1981/10.—С. 86—88.

⁴ Там же.—С. 136—140.

⁵ Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 г. // НА ИА АН УССР. Ф. Э. 1983/1.—С. 54, 55.

⁶ Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1982/2.—С. 50, 51.

⁷ Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1985/4.—С. 37—39.

⁸ Клейн Л. С. Кургани біля с. Троїцького // АП АН УРСР.—К., 1960.—Т. VIII.—С. 141—163.

⁹ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу Аккермень // Там же.—С. 22—136.

них під кутом одна до одної із овальної шахти, було поховано по дорослій людині¹⁰.

10. С. Білорецьке Веселівського р-ну Запорізької обл., курган 1, поховання 12 (основне). Із овальної, забитої глиною шахти послідовно виведені дві овальні камери. Друга виходила із довгої стінки першої. У біжній камері поблизу виходу у сидячому стані поховано людину 20—30 років (чоловік? або жінка?), у дальній випростано на спині лежав скелет чоловіка середніх років¹¹.

11. М. Дніпрорудний Запорізької обл., курган 8, поховання 2. З торцевих стінок прямокутної шахти під тупим кутом одна до другої виходять дві прямокутні камери. В одній містилися залишки багаття, в другій поховано дорослу людину¹².

12. С. Верхньотарасівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл., курган 9, поховання 12. Із трапецієподібної шахти послідовно виведено дві камери (овальної та трапецієподібної форми). Другу камеру споруджено у торцевій стіні першої. В ній у скорченому стані поховано чоловіка 25—30 років та людину 18—20 років (стать не встановлено)¹³.

13. С. Мар'ївка Запорізького р-ну Запорізької обл., курган 11, поховання 27. З торцевих стінок прямокутної шахти виходять дві камери — прямокутна та у формі багатогранника. В меншій знайдено залишки багаття, вироби з дерева, кістки тварин, у більшій — рештки чотирьох небіжчиків та колісницю. Серед похованих двоє чоловіків (35—40, 30—35 років), жінка (45—50 років) і дитина (8 років). Найстарший чоловік лежав у центрі камери, дитина поблизу колісниці, інші дорослі були розчленовані¹⁴.

14. С. Минівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл., група XVII, курган 1, поховання 6—ба. З торцевих стінок прямокутної шахти виведено дві напівовальні камери, в кожній із яких поховано по дорослій людині (одну випростано на спині, іншу в скорченому положенні)¹⁵.

15. С. Благодатне Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., група IV, курган 13, поховання 14—15. Із округлої шахти під кутом одна до одної виведено дві камери овальної форми. У більшій лежав випростаний кістяк дорослої людини, у меншій знайдено невипалену посудину та кістки тварин¹⁶.

16. Селище Голубовський Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл., курган 1, поховання 1 (основне). Із майже квадратної шахти під прямим кутом одна до одної виходять дві овальні камери. В більшій виявлено кістяк дорослої людини, в меншій — кілька кісток людини¹⁷.

17. С. Миколаївка Станично-Луганського р-ну Ворошиловградської обл., курган 6, поховання 1. Із прямокутної шахти під прямим

¹⁰ Болтрик Ю. В., Гаврилюк Н. А., Фіалко Е. Е. и др. Отчет о работе Приазовской археологической экспедиции в 1985 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1985/5.—С. 36—38.

¹¹ Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1980/5.—С. 33, 34.

¹² Біозля В. І., Отрощенко В. В., Савовський І. П. та ін. Звіт про розкопки курганів доби бронзи та раннього заліза біля сс. Орлянка, Златополь, Балки, Шмальки Запорізької області в 1974 р. // НА ИА АН УРСР.—Ф. Е. 1974/10.—С. 3, 4.

¹³ Черненко Е. В., Евдокимов Г. Л., Збенович В. Г. Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1973 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1973/12.—С. 26.

¹⁴ Чередниченко Н. Н., Болдин Я. И., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1976 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1976/2.—С. 58—60.

¹⁵ Ковалева И. Ф. К вопросу о катакомбной культуре севера Степного Поднепровья // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.).—Днепропетровск, 1982.—С. 35—45.

¹⁶ Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья.—Днепропетровск, 1986.—С. 4—36.—Рис. 5.

¹⁷ Самойленко Л. Г. Раскопки у пос. Голубовский Попаснянского района Ворошиловградской обл. // АО 1985.—М., 1987.—С. 306, 307.

кутом одна до одної виведено дві овальні камери, в яких було поховано двох чоловіків (20 та 40—50 років)¹⁸.

18. С. Богачівка Червоноперекопського р-ну Кримської обл., курган 10, поховання 2—8. У звіті трактуються як окремі поховання. Із торцевих стінок прямокутної шахти під кутом одна до одної виведено дві камери. В напівовальний камері лежали рештки кістяка жінки 25—35 років, у трапецієподібній — скелет скорченого на боку чоловіка середніх років¹⁹.

19. С. Целінне Джанкойського р-ну Кримської обл., курган 1, поховання 6, 7. У звіті описуються як окремі, хоч розріз поховань свідчить, що шахта для обох поховальних камер була спільною. Шахта овальна, з неї під кутом одна до одної виведені дві камери — овальна та прямокутна. В них містилися рештки чотирьох небіжчиків. Троє з них були розчленовані, жінку середніх років поховано скорочено на боку²⁰.

20. С. Сергіївка Новотроїцького р-ну Херсонської обл., курган 1, поховання 14. Із майже квадратної шахти послідовно виведені дві камери напівовальної форми, в них скорочено на боку поховані двоє дорослих небіжчиків²¹.

21. С. Новочорномор'є Голопристанського р-ну Херсонської обл., курган 4, поховання 20—21. Із округлої шахти послідовно виведені дві камери: дальню споруджено у торцевій стіні близької. У другій камері випростано на спині поховано чоловіка середнього віку, в першій — дорослу людину. В публікації поховання подано як окремі²².

22. М. Кривий Ріг, група Приворітна балка, курган Лук'янівка, поховання 3—7. Із протилежних стінок прямокутної шахти виведені дві прямокутні камери. У більшій виявлено трьох небіжчиків: дитину та двох дорослих²³.

23. С. Трапівка Татарбунарського р-ну Одеської обл., курган 1, поховання 18. Із округлої шахти під кутом одна до одної виходять дві камери — квасолеподібної та овальної форми. В більшій скорочено на боку лежав кістяк дорослої людини, в меншій — дві посудини²⁴.

Вік і стать небіжчиків наводяться за працею С. І. Круц²⁵ та каталогом палеоантропологічних колекцій Інституту археології АН УРСР. Інші ознаки поховань зведені до окремої таблиці.

Як бачимо, всі поховання мали дві камери і одну шахту (виняток: поховання 4, курган 33 поблизу с. Виноградне). Як правило, одна з камер більша за площею. В 14 похованнях одна з камер не містила небіжчика. У 4-х похованнях виявлено 8 модельованих черепів, ще в 9 — ті чи інші прояви культу черепів: відтяті (іноді відсутні) голови, окремі черепи, розчленовані скелети.

За способом виведення із входних ям камери поділяються на дві групи. Для першої з них притаманне незалежне виведення камер, для другої — послідовне. За спрямуванням входів у камери ці дві групи поділяються на типи, а типи, у свою чергу (за формуою камер, шахт та положенням небіжчиків), — на підтипи. До підтипу *a* віднесено шахти та камери з чіткими кутами (небіжчики скорчені на боку), до під-

¹⁸ Чередниченко Н. Н., Чередниченко Е. Ф. Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции за 1972 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1972/20.—С. 37.

¹⁹ Корпусова В. Н. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1978 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1978/12.—С. 84, 85, 90.

²⁰ Там же.—С. 8—11.

²¹ Кубышев А. И. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в 1976 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1976/11.—С. 117, 118.

²² Ковпаченко Г. Т., Качалова Н. К., Шарафутдинова И. Н. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР.—К., 1967.—С. 60—81.

²³ Мельник А. А. Отчет о раскопках Криворожского краеведческого музея // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1981/103.—С. 79—81, 84.

²⁴ Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. Анализ и характеристика культурных групп.—Кишинев, 1986.—С. 99.

²⁵ Круц С. И. Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья (эпоха бронзы).—К., 1984.—206 с.

Таблиця. Характеристика багатокамерних поховань

№	Об'єм (м³) могили	Одна камера порожня	Доспінка, насип	Поховане ложе	Посуд	Модельований череп	Інші ознаки культури черепа	Розпис дна камери	Невинаданий посуд	Колесо, колісниця	Зброя	Знаряддя праці	Метал	Інший інвентар	Культурна група
5	15,6	+	+	+	5	2									
6	14,7	+	+	+	3	3	2	3	2						
3	11,4	+	+	+	2	1	1	1	1						
10	8,5	+	+	+	1	2	2	1	1						
1	5,7	+	+	+	1	1	1	1	1						
15	6,1	+	+	+	1	1	1	1	1						
19	6,7	+	+	+	1	1	1	1	1						
14	14,8	+	+	+	1	1	1	1	1						
23	6,2	+	+	+	1	1	1	1	1						
7	7,1	+	+	+	1	1	1	1	1						
21	5,4	+	+	+	1	1	1	1	1						
4	3,8	+	+	+	1	1	1	1	1						
8	2,5	+	+	+	1	1	1	1	1						
Итого	14	11	11	32	8	9	5	4	2	4	7	5	8	Інгульський археологічно-етнічний тип	Донецькі та азоводніпровські I—III археологічно-етнічні типи

типу б — овальні, напівовальні та квасолеподібні камери і округлі шахти (небіжчики випростані на спині).

I група, тип 1. Характеризується незалежним виведенням камер із протилежних коротких стінок шахти, осі входів становлять одну пряму. Має підтипи а (2 поховання) та б (1 поховання) (рис. 2, 1—3).

I група, тип 2. Камери виведені також незалежно, але осі входів розміщені під кутом (прямим чи тупим) одна до одної. Тип має підтипи а (8 поховань) та б (5 поховань) (рис. 3, 2, 3).

II група, тип 1. Камери виведені послідовно, причому дальня — з довгої (протилежної до входу) стінки ближньої. Зустрічається лише підтип б (3 поховання) (рис. 4, 1). II група, тип 2. На відміну від переднього, осі входів до камер стновлять кут, близький до прямого, тобто дальні камери виведені з торцевих стінок ближніх. Тип має підтипи а (3 поховання) та б (3 поховання) (рис. 4, 2, 3).

Всього I група налічує 16 поховань, II — 7. Щодо культурної приналежності, то всі підтипи а (11 поховань) пов'язуються із донецьким та азоводніпровським населенням²⁶ (I—III археологічно-етнічний тип). Решту 12 поховань можна з деякою мірою вірогідності віднести до інгульської культури (IV—VII археологічно-етнічного типу)²⁷.

Серед поховань I групи — 5 колективних, 5 парних та 6 індивідуальних. У II групі тільки парні поховання (7 випадків). Для Інгульських катакомб найбільш просторими є поховання II групи, для донецьких та азоводніпровських — I (особливо тип 1 а). В донецьких та азоводніпровських катакомбах в камерах без померлих виявлено залишки багать (Мар'ївка, Дніпрорудний, Кривий Ріг). Характерним для інгульських катакомб є те, що в пустих камерах зроблено складні по-

²⁶ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катаомбная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР.—К., 1985.—Т. I.—С. 407—412.

²⁷ Там же.—С. 415—420; Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1987.—16 с.

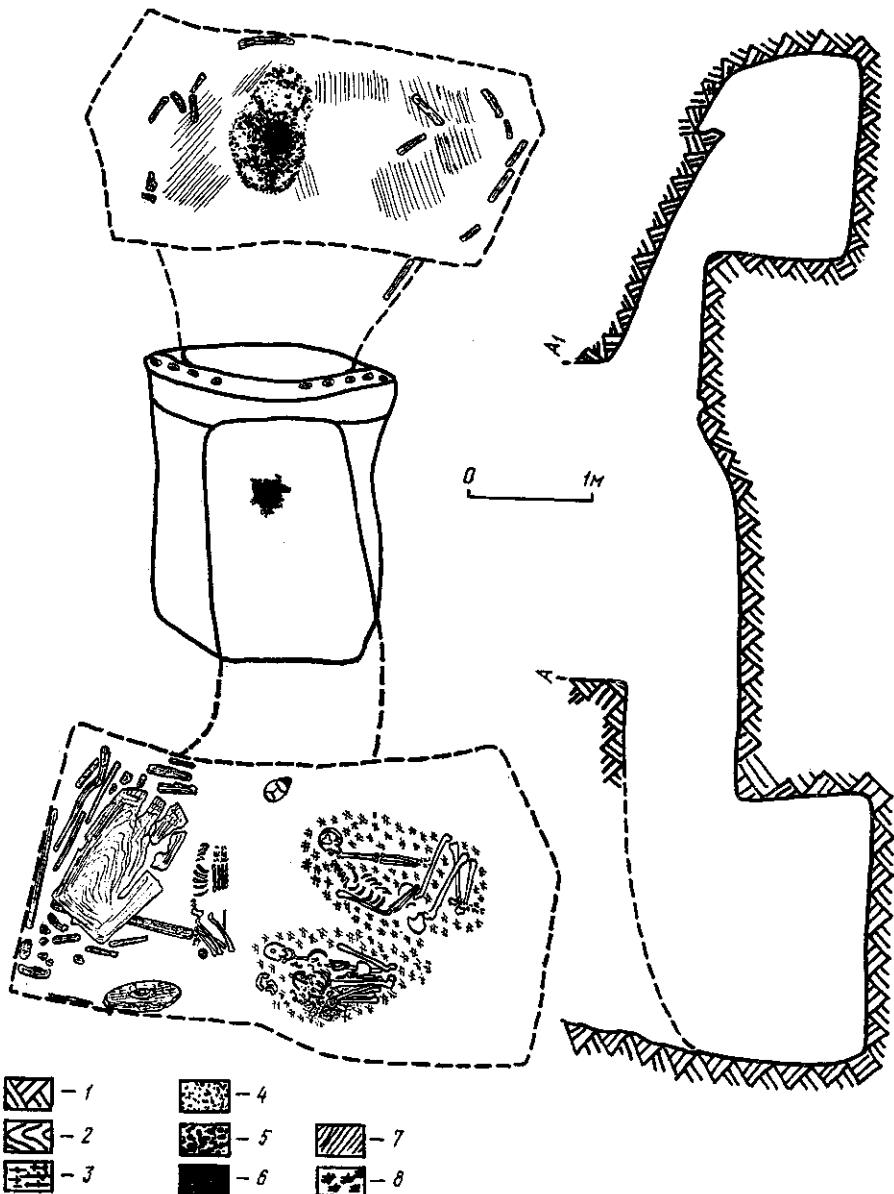

Рис. 2. Багатокамерне поховання поблизу с. Мар'ївка (к. 11, пох. 27).
Умовні знаки: 1 — материк; 2, 3 — дерево; 4 — вохра; 5 — вугілля;
6 — прожарена земля; 7 — очеретяна підстилка; 8 — циновка.

ховальні ложа, іноді зустрічається посуд та кілька кісток людини. Це властиво і для пізніших донецьких поховань.

Як бачимо, лише один тип поховань (ІІ група, тип 1) можна чітко пов'язувати з інгульським населенням, інші — наявні в обох культурно-хронологічних групах. З урахуванням того, що особливості форми поховальної споруди, положення померлих відображають етнічні відміни, мбжна припустити, що деякі спільні ознаки та типи вказують на тісні контакти між представниками різних етнічних угруповань. Зокрема про це свідчать поховання із змішаним трупопокладенням (випростані на спині та скорчені на боці). Одночасно не слід забувати і про інші важливі особливості поховань. Наведена класифікація підтверджує наш висновок про інтенсивні етнічні контакти між двома катакомбними масивами на певному етапі їх розвитку²⁸.

²⁸ Пустовалов С. Ж. Этнотипология ... — С. 15.

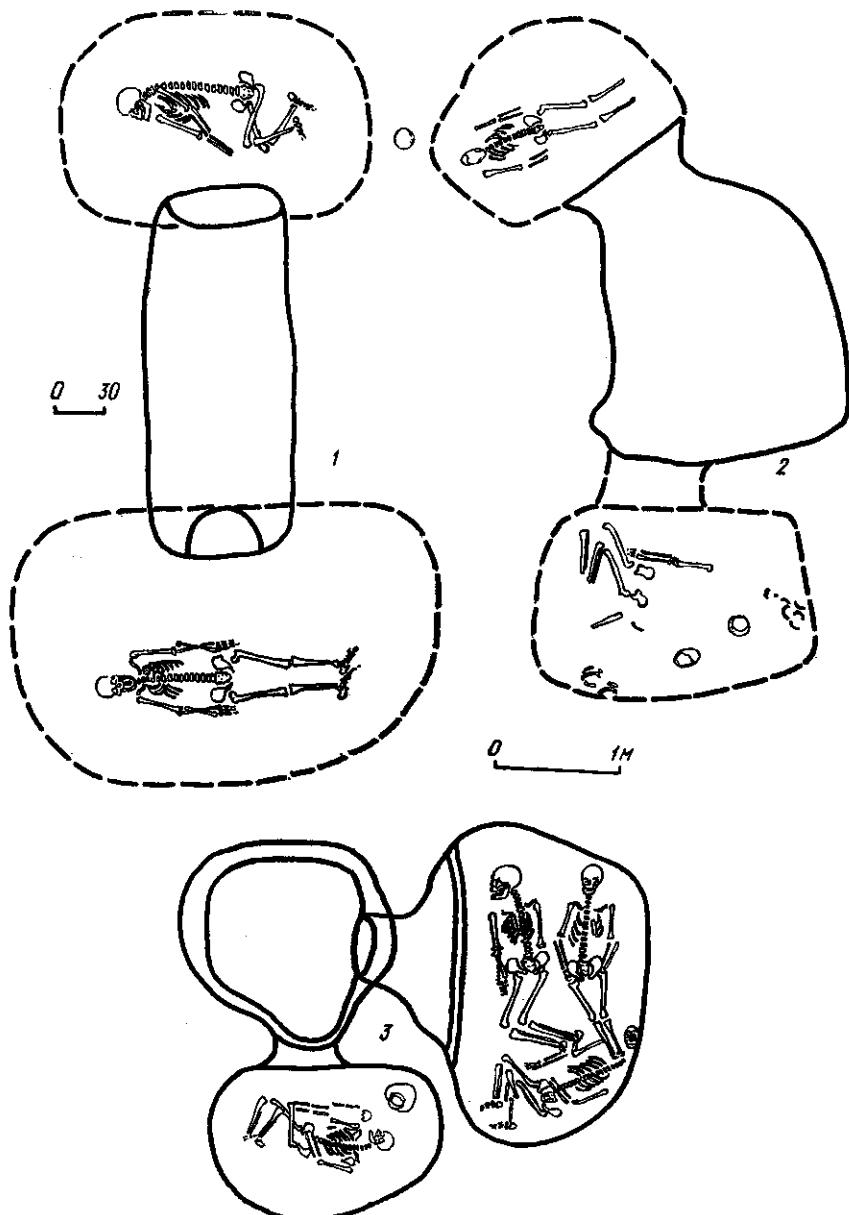

Рис. 3. Багатокамерні поховання: 1 — Миківка, кург. гр. XVII, к. I, пох. 6, ба; 2 — Богачівка, к. 10, пох. 2—8; 3 — Троїцьке, к. 3, пох. 9.

При дослідженні багатокамерних поховань насамперед привертають до себе увагу значні розміри поховальної споруди, існування наспівів (або досипки) над могилами, складний поховальний ритуал, деякі особливості положення небіжчиків, багатий інвентар (таблиця). Всі ці дані вказують на соціальну неординарність більшості похованих. Розглянемо багатокамерні катакомби з точки зору таких загальновизнаних критеріїв соціального статусу, як обсяг праці, затраченої на здійснення поховальної обрядовості. Соціальний аналіз можливий лише в певних межах²⁹, тому інгульські та донецькі поховання розглянемо окремо там, де між ними спостерігаються значні розбіжності.

Середній об'єм донецьких та азоводніпровських катакомб становить $16,5 \text{ м}^3$, інгульських — $8,5 \text{ м}^3$. В обох випадках це значно більше,

²⁹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 153.

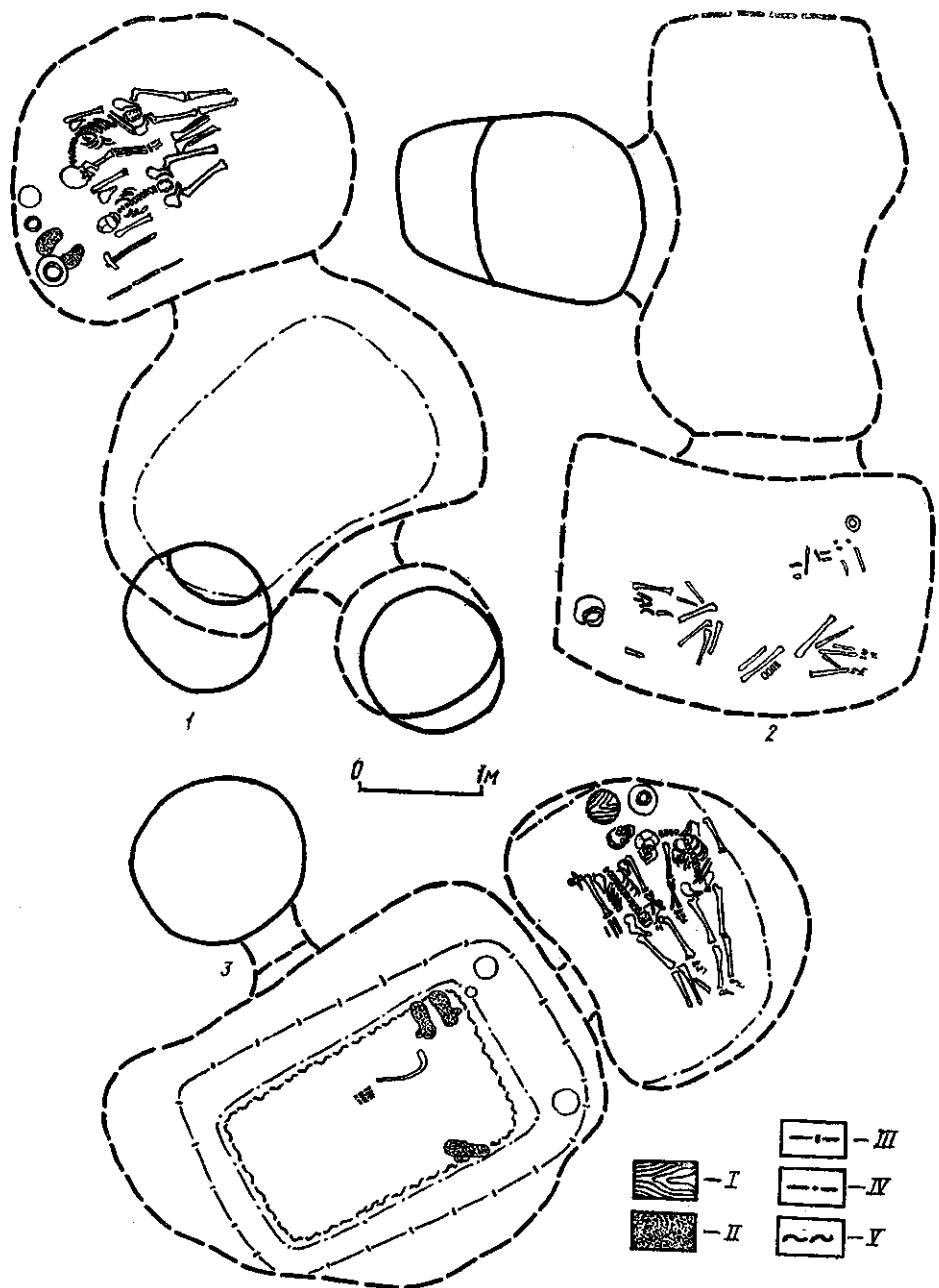

Рис. 4. Багатокамерні поховання: 1 — Виноградне, к. 33, пох. 4; 2 — Верхньо-Тарасівка, к. 9, пох. 12; 3 — Виноградне, к. 3, пох. 36. Умовні знаки: I — дерево; II — стіна; III — рослинна підстилка; IV — повстяна підстилка; V — шкіра.

ніж об'єм середнього донецького та інгульського поховання ($3—4 \text{ м}^3$). За об'ємом серед багатокамерних поховань виділяється дві групи: ті, що дорівнюють середнім показникам та ті, що значно менші середніх (таблиця). З великими просторими катакомбами пов'язані також досипки або окремі насипи (майже 50% випадків). Відзначимо, що насип чи досипка взагалі зустрічається лише в 5,7% усіх катакомбних поховань.

В цілому інвентар донецької групи нечисленний, але різниеться за якістю. У найбільшому похованні виявлено колісницю, бронзовий наконечник стрекала, складне поховальне ложе. Все це дозволяє вбачати

у небіжчикові колісничого³⁰. Про високий соціальний статус свідчать і прояви культу черепів³¹. Нагадаємо, що металеві вироби зустрічаються в 5% катакомбних поховань, колісниця знайдено одиницею на тисячі розкопаних пам'яток. Представлені в донецьких похованнях також знаряддя праці, хоч кількість їх і незначна (Жовтиєве, курган 12, поховання 2).

Територіально найбільші катакомби цієї групи зосереджені в районі Запоріжжя — Кривого Рога. Вони належать до I групи 1 типу, підтипу а. Поховання підтипу а 2 типу I групи значно менші.

Як зазначалося, середня кубатура інгульських поховань набагато нижча, ніж донецьких та азоводніпровських. Серед них також виділено за об'ємом дві групи. Найбільш виразними є два поховання поблизу с. Виноградне (курган 3, поховання 36; курган 33, поховання 4). В обох випадках перша камера не містила небіжчиків і мала, певно, культове призначення. Всі небіжчики в цих могилах мали модельовані черепи, розпис червоною фарбою, вони супроводжувалися складними похованальними ложами та парадною зброєю (сокири, булава), над похованнями споруджено насипи. Перелічені ознаки зустрічаються у 2—4% поховань і властиві найвищому прошарку інгульського «катакомбного» суспільства³². Небіжчиків супроводжував також інший інвентар: необпалений посуд, дерев'яні чаші, кераміка, посохи тощо. За розмірами до цих поховань наближається поховання 6—ба з кургану 1 у Приореллі (14,8 м³).

Серед інших інгульських поховань слід виділити найменші (Барвинівка, курган 7, поховання 16; Аккермень 1, курган 3, поховання 1), які містили скелети дітей. Самий факт поховання дітей у двокамерній споруді свідчить про їх високий статус. Дитячі двокамерні поховання відомі лише на р. Молочній — саме там, де зосереджено найбільшу кількість багатокамерних поховань та модельованих черепів.

Багатьом з решти розглянутих інгульських поховань також властиві прикмети найвищого соціального прошарку, хоч і не в повному обсязі. Так, поховання 4—5 з кургану поблизу с. Заможне мало досипку, модельовані черепи, зброю, колесо від колісниці, багатий посуд, але було менше за розмірами. У ряді поховань виявлено вироби з бронзи (Троїцьке, 3/9; Целінне, 1/6—7). Як і у попередній групі, катакомби з наборами знарядь праці не найбільші за розмірами.

В цілому в багатокамерних катакомбах переважну більшість небіжчиків традиційно покладено вздовж довгої осі камери, головою ліворуч від входу, обличчям до входу. Винятком є положення кістяка дитини з поховання 27, курган 11 поблизу с. Мар'ївка, третього кістяка з поховання 9, курган 3 поблизу с. Троїцьке та небіжчика з першої камери поховання 12, курган 1 поблизу с. Білорецьке. У перших двох випадках небіжчики лежали вздовж короткої осі камери, поблизу інвентаря та в ногах у інших небіжчиків. В останньому випадку молодого чоловіка (може, жінку?) поховано у сидячому стані при вході в камеру. Розташування відзначених скелетів дає підставу для припущення, що вони супроводжували головних небіжчиків, тобто були забиті. Свого часу саме так інтерпретував колективні катакомбні поховання М. І. Артамонов³³. Прагнення певним чином підкреслити соціальну неоднорідність померлих, похованих у багатокамерних могилах, спостерігається в багатьох інших випадках. Так, уже зазначалося, що більшість катакомб мають одну порожню камеру, як правило, меншу за розмі-

³⁰ Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ.—1974.—№ 4.—С. 68—87.

³¹ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у племен катакомбной общности // Религиозные представления в первобытном обществе. Тез. докл. конф.—М., 1987.—С. 146—149.

³² Там же.—С. 149.

³³ Артамонов М. И. Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками // ПИДО.—1934.—№ 7—8.—С. 108—125.

рами з посудом, кістками тварин тощо (Миколаївка, курган 6, поховання 1; Благодатне, група IV, курган 13, поховання 14—15; Трапівка, курган 1, поховання 18).

У випадках, коли обидві камери містять кістяки, в менших із них або більчих до шахти спостерігається інше положення небіжчиків, ніж у більших або дальніх (група XVII, курган 1, поховання 6—6а; Богачівка, курган 10, поховання 2—8). Помічені також відмінності між похованнями за віком або статтю. В меншій чи першій камері, як правило, лежить жінка або молодша за віком людина, в більшій — чоловік або старіша людина (Новочорномор'є, курган 4, поховання 20—21; Білорецьке, курган 1, поховання 12).

У найбільших могилах в менших (ближніх) камерах звичайно небіжчиків немає. В донецьких катакомбах, наприклад, виявлено рештки костищ, кістки тварин (Мар'ївка, Дніпрорудний, Кривий Ріг), у інгульських — сліди вотивних поховань (поховання 36, курган 3 поблизу с. Виноградне, де у першій камері на складному ложі знайдено кілька невипалених посудин, дерев'яну чашу, посох, розпис у вигляді людської ноги; посеред пишного ложа лежала кисть людини та зуб). В таких випадках можна припустити поховання штучних померлих — «ляльок», що замінювали при певних обставинах справжніх небіжчиків.

Для багатьох стародавніх народів велику роль у поховальних обрядах відігравали дії, призначені для захисту небіжчика у потойбічному світі. Форми цього захисту досить різноманітні. Так, у Єгипті захисні функції виконувалися спочатку Анубісом-Упуата, а потім — Озірісом³⁴. Анубіс завжди зображувався людинособакою. На існування подібних уявлень у носіїв катакомбної спільноти вказує знахідка у шахті катакомби черепа людини, приставленого до кістяка собаки³⁵ (курган 2 поблизу с. Новомиколаївка Акимівського р-ну). Ймовірно, роль охоронника, захисника у царстві мертвих були покликані виконувати й небіжчики, покладені до перших, менших камер, на відміну від тих поховань, де охоронна функція пов'язувалася з вогнем.

Передчасно і навіть помилково трактувати всі без винятку багатокамерні поховання як такі, де один з небіжчиків ніби був забитий для супровождження іншого. Велика кількість колективних катакомбних поховань, на нашу думку, свідчить про те, що форма сім'ї у знаті починає відрізнятися від сімейних стосунків простого люду. Це пов'язано із прагненням відокремити еліту від решти общинників, обмежити доступ до влади вузькому колу однієї або кількох родин³⁶.

Територіально інгульські багатокамерні поховання найвищого рангу зосереджені на р. Молочній. До речі, тут же концентруються і скромні багатокамерні поховання. Решта катакомб зустрічається рівномірно по всьому ареалу поширення інгульської культури, що підкреслює виняткове значення молочанського центру. На р. Молочній було розкопано і унікальне катакомбне святилище³⁷.

Таким чином, за рядом показників поховання з двома камерами належать представникам верхівки «катакомбного» суспільства. Однак група їх сама по собі неоднорідна і конкретизувати такий висновок передчасно. Можна припустити, що одна із камер використовувалася для ритуальних дій, щоб захистити головного небіжчика від впливу ворожих сил. Іноді з цією ж метою використовувались шахти катакомб.

Багатокамерним похованням властиві такі соціально престижні ознаки, як модельовані черепи, а також інші прояви культу черепів.

³⁴ Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта.— М., 1976.— С. 207.

³⁵ Болотик Ю. В. Раскопки курганов на Мелитопольщине // АО 1985.— М., 1987.— С. 306, 307.

³⁶ Куббелль Л. Е. Потестарно-политическая этнография.— М., 1988.— С. 155.

³⁷ Отрошенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты прошлого // Знание — сила.— 1983.— № 8.— С. 36—38.

Найбільші за розмірами камери містять парадну зброю, ошатний посуд, металеві вироби, колісниці або їх частини. Небіжчики лежать на складних ложах, прикрашених розписом. Над похованнями зведені потужні досипки. Щодо соціального статусу майстрів (поховання з виробничими наборами знарядь праці) то, ймовірно, їх представники також належали до соціальної верхівки. Особливо це стосується азоводніпровських та донецьких пам'яток. У деяких випадках можна приступити навмисне умертвлення людей для супроводу знатних небіжчиків..

В цілому багатокамерні поховання можна розглядати як усипальниці різного рангу знаті, яка виділилася в процесі соціального розшарування. Вони відображують посилення певних норм і звичаїв у родинах еліти суспільства. Проте лише інгульські поховання серед них представляють значний комплекс таких соціально престижних ознак.

Райони р. Молочної та Кривого Рога — Запоріжжя можна розглядати як своєрідні соціальні центри: саме там концентруються багатокамерні поховання. Їх традиції знаходять подальший розвиток у степових скіфів, де кожне поховання знаті стає унікальним³⁸. Поява спеціального ритуалу для похорону еліти, на думку Л. Е. Куббеля,— одне із свідчень процесу класоутворення³⁹. Двокамерні поховальні споруди катакомбної спільноти також підтверджують цей висновок.

C. Ж. Пустовалов

МНОГОКАМЕРНЫЕ ЗАХОРОНЕНИЯ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ КАТАКОМБНОЙ ОБЩНОСТИ

В статье рассматриваются редкие по конструкции погребения катакомбной общности. Выделены и охарактеризованы типы многокамерных катакомб. На основе социального анализа многокамерных комплексов автор делает вывод о том, что эти погребения принадлежат элите «катакомбного» общества, родственники и соплеменники которых таким образом подчеркивали их исключительность. Территориально наиболее значительные погребения сосредоточены: ингульские — на правом берегу р. Молочной; азоводнепровские и донецкие — вблизи гг. Запорожья и Кривого Рога.

S. Zh. Pustovalov

MULTICHAMBER BURIAL PLACES AND SOME PROBLEMS OF THE SOCIAL STRUCTURE OF THE CATACOMB COMMUNITY

Burial places of a very rare design, a catacomb community, are considered in the paper. Types of multichamber catacombs are distinguished and characterized. Proceeding from the social analysis of multichamber complexes the author concludes that they are burial places of representatives of the catacomb community elite whose relatives and fellow-tribes-men thus emphasized their exclusiveness. The most significant burial places are concentrated as follows: Ingulian — on the right bank of the river Molochnaya; Azov — Dneprovian and Donets ones- near Zaporozhie and Krivoy Rog.

Одержано 02.10.88

³⁸ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— 251 с.

³⁹ Куббелль Л. Е. «Формы, предшествующие капиталистическому производству» Карла Маркса и некоторые аспекты возникновения политической организации // СЭ.— 1987.— № 3.— С. 3—12.

Про початковий етап будівництва в античному Херсонесі

© М. І. Золотарьов

У публікації вводяться до наукового обігу результати дослідження у Північно-Східному районі Херсонеського городища, в результаті яких були виявлені найдавніші житлові споруди поліса.

За останні роки досягнуто певного прогресу у вивчені різних аспектів давньої архітектури та будівництва і, насамперед, античних жителів. У Північному Причорномор'ї вивчаються різні за часом житлові комплекси, їхній характер, типи кладок, будівельні прийоми, схеми планування тощо¹. Найбільш успішно досліджуються ранні типи жителів на поселеннях Північно-Західного Причорномор'я, особливо Ольвії² та її хори³. Встановлено, що найдавнішим типом грецької житлової будівлі в Ольвії у середині VI — на початку V ст. до н. е. були землянки⁴. Тут стало можливим виділити не тільки окремі ранні житлові комплекси⁵, а й виявити певну регламентацію в орієнтації землянок та упорядкованому розміщенні їх вздовж головної вулиці міста⁶. З початку V ст. до н. е. землянки змінюються наземними сирцево-кам'яними будинками⁷. Analogічні комплекси житлових будівель землянкового типу відкрито в Ніконії⁸, але тут вони існують до першої половини IV ст. до н. е.⁹.

У Херсонесі з часу його заснування набуло поширення кам'яне наземне домобудівництво. Є гадка, що землянкові структури були характерними для ранніх етапів існування юнійських полісів, тому дірійський Херсонес міг обйтися без них. Однак нещодавно на Херсонеському городищі виявлено споруди у скелі, в об'ємно-планувальному відношенні близькі до землянок Північно-Західного Причорномор'я. Йдеться про заглиблення, відкриті 1983 р. при дослідженні третього кварталу Північно-Східного району Херсонеса (рис. 1). Наводимо їх описання.

Споруда 1 виріто у верхньому мергелистому шарі скелі. Шар дуже пухкий, легко рубається будь-яким знаряддям (рис. 2, 1). Яма еліпсоподібної форми розмірами 2,9×1,65, глибиною 0,65 м. У центрі — невелике кругле заглиблення діаметром 0,22 м та глибиною 0,3 м. Біля північно-західного краю виявлено дуже обпалене каміння, — можливо, залишки вогнища.

Споруда 2 округлої форми, діаметром 1,9 і глибиною 0,8 м. З південного сходу до ями примикає невеликий трапеціоподібний поруб у скелі, заглиблений від верхнього її краю на 0,4 м. Він нагадує тамбур при вході до ями. Над південно-східною частиною порубу пройшов фундамент приміщення, збудованого, судячи за знахідками в ньому, не пізніше середини — останньої чверті IV ст. до н. е. (рис. 2, 2). У заповненні споруди разом з археологічним матеріалом, на аналізі

¹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К., 1982. — С. 10 та ін.

² Крыжицкий С. Д., Руслева А. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — Вип. 28. — С. 3—26.

³ Марченко К. К., Доманский Я. В. Античное поселение Старая Богдановка-2 // АСГЭ. — Л., 1982. — Вып. 22. — С. 62—74.

⁴ Крыжицкий С. Д. Указ. соч. — С. 11.

⁵ Руслева А. С. Дослідження пізньоархаїчних та класичних шарів в Ольвії // АДУ. — К., 1972. — Вип. IV. — С. 164.

⁶ Крыжицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии // Проблемы античной истории и культуры. — Ереван, 1979. — Ч. II. — С. 330.

⁷ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов ... — С. 14.

⁸ Загиналью А. Г., Черняков И. Т., Субботин Л. В. Исследования древнего Никония // АО 1972. — М., 1973. — С. 281.

⁹ Загиналью А. Г. Работы скифо-античной экспедиции // АО 1975. — М., 1976. — С. 324.

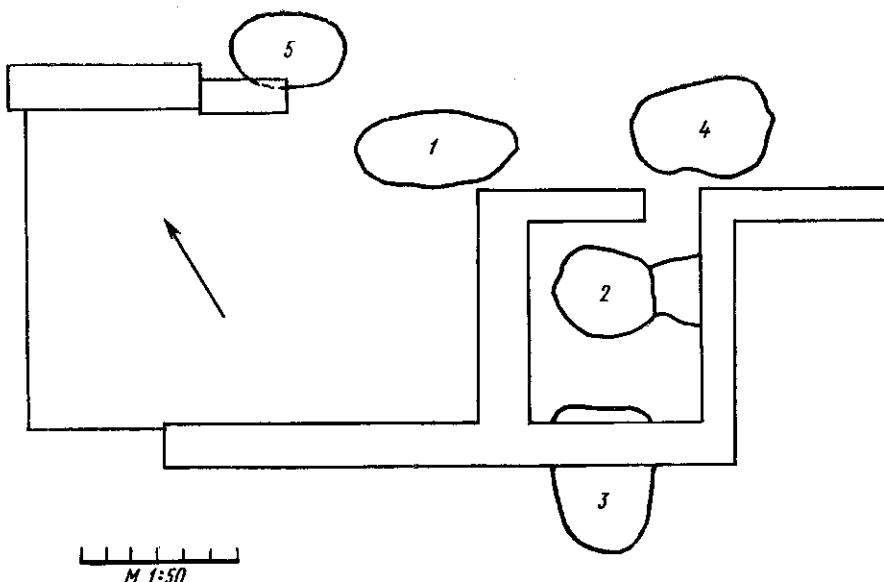

Рис. 1. План розміщення скельних споруд в III кварталі Північно-Східного району Херсонеса.

якого ми зупинимося нижче, знайдено дуже розкладені уламки сирцевої цегли. Підлоги в обох спорудах глинобитні, добре вирівнені та утрамбовані.

Поруч виявлено ще чотири таких самих скельних споруд, але без матеріалу. Очевидно, іхне заповнення було вибране в процесі пізнього міського будівництва.

Всі споруди орієнтовано по лінії північний захід — південний схід. Шар, що перекриває їх, містить значну кількість фрагментів амфор. У більшості це уламки гераклейських амфор: на двох фрагментах горловин містяться енгліфічні клейма. На першому з них збереглося лише закінчення імені, що поновлюється як магістральське ім'я ΧΙΩΝΟΣ.

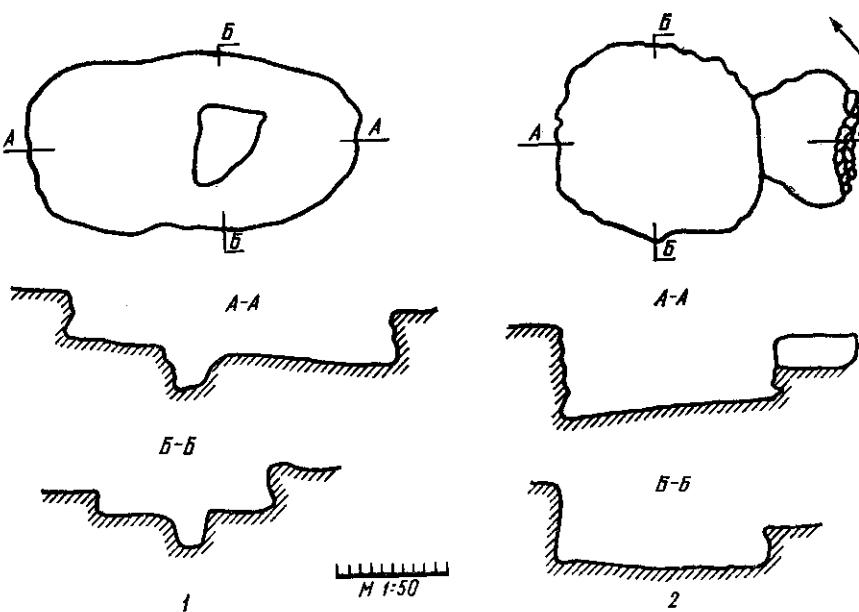

Рис. 2. Планы та розрізи скельних споруд (1, 2).

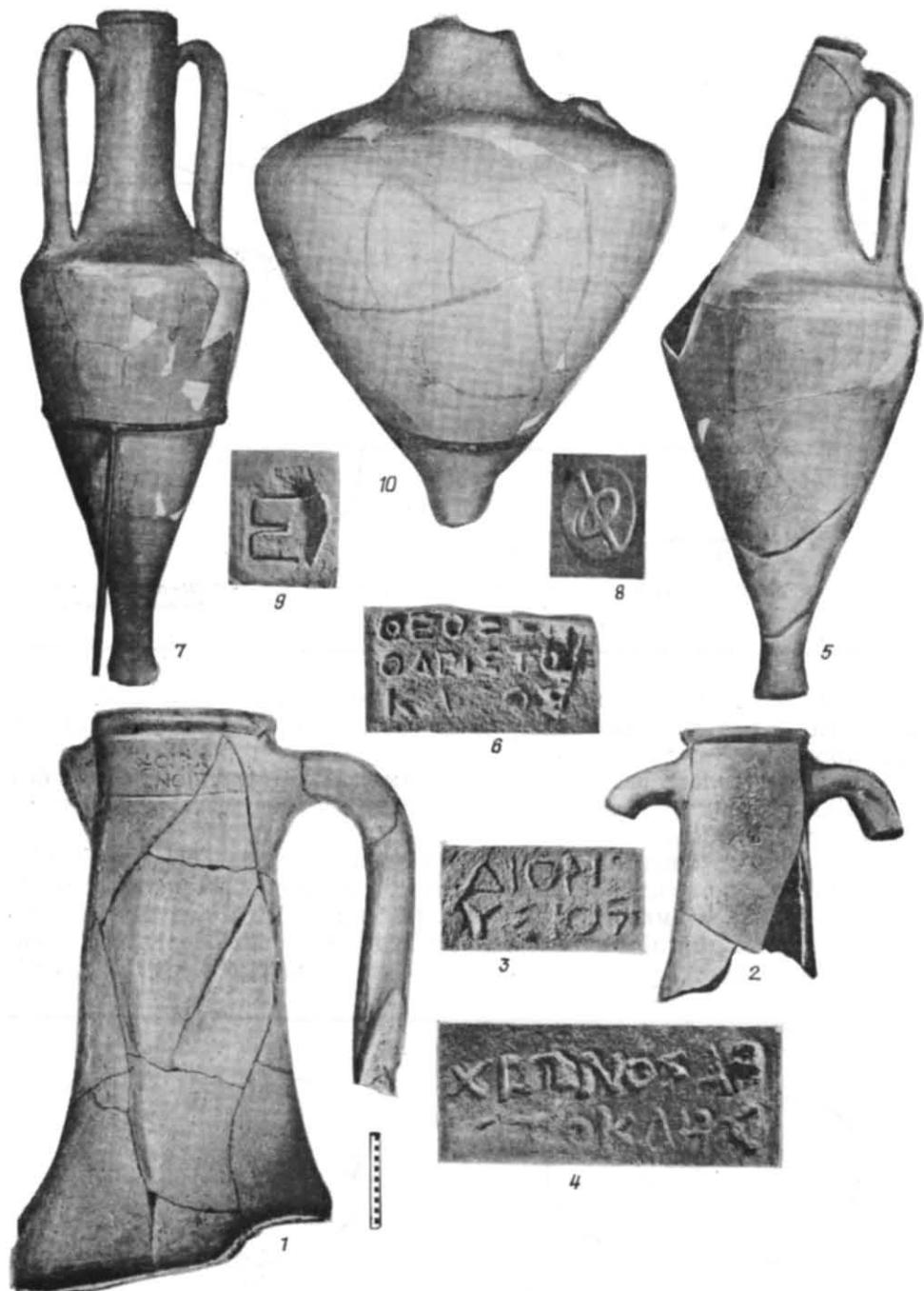

Рис. 3. Актичні гостродонні амфори і керамічні клейма із скельних споруд (1—10).

На другому в два рядки відтиснуто ім'я магістрата ЕЛУРУД|АМО. Обидва клейма відносяться до першого етапу гераклейського клеймування і датуються межею V—IV—кінцем першої чверті IV ст. до н. е.¹⁰.

У шарі знайдено також два графіті. Одне з них дворядкове на стінці амфори. Від первого рядка збереглося лише закінчення РОΣ, від другого — остання сигма. Не виключено, що це закінчення імен. Друге графіті — AP — прокреслено на стінці аттичної чернолакової

¹⁰ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. // НЭ.— М., 1974.— Вып. XI.— С. 4.

Рис. 4. Аттична чорнолакова кераміка та ліпний горщик (1–6).

посудини і являє собою абревіатуру присвячення Артеміді або теофорного імені. Цілком можливо припустити, що графіті пов'язані з невеликим домашнім святилищем, присвяченим Аполлону, Артеміді і Латоні¹¹. Крім названих знахідок у шарі трапилося багато уламків аттичної чорнолакової кераміки, в тому числі й дрібні уламки розписної, кілька фрагментів іонійських посудин з розписом у вигляді концентричних смуг, нанесених рідким червоно-коричневим лаком. У цілому весь матеріал у шарі датується у межах першої половини IV ст. до н. е., отже, споруди припинили своє існування не пізніше цього часу.

Більш точну дату іх загибелі фіксують предмети, знайдені на підлогах споруд *in situ*. Серед багатьох дрібних амфорних уламків тут виявлено дві горловини гераклейських амфор з енгліфічними клейма-

¹¹ Золотарев М. И. Эллинистические домашние святилища Херсонеса // Тезисы докладов III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья.—Тбилиси, 1982.—С. 34, 35.

ми (рис. 3, 1, 2). На одному з них — два імені: ім'я магістрата Діонісія і відтиснute перпендикулярно до нього іншим штампом — ім'я в сильному скороченні — НІК (рис. 3, 3). На думку Б. А. Василенко, клеймо відноситься до особливої групи клейм Діонісія, що примикає до першої хронологічної групи і датується у межах першої чверті IV ст. до н. е.¹² Друге клеймо ХΙΩΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΚΛΗΣ також відтиснute у два рядки і містить два імені (рис. 3, 4). Б. А. Василенко вважає, що воно перехідне між клеймами першої та другої хронологічних груп і може датуватися не пізніше першої чверті IV ст. до н. е.¹³

Одну з гераклейських амфор вдалося склеїти повністю (рис. 3, 5). На її горловині клеймо на три рядки ΘΕΟΞΕΝΟΥ ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΟΣ (рис. 3, 6). Б. А. Василенко відносить його до часу спільногого існування I та III груп гераклейських клейм і датує першою чвертю IV ст. до н. е.¹⁴

Дуже цікавою знахідкою серед предметів, знайдених на долівці, є великий ліпний горщик або казан з кулеподібним тулубом і відігнутими назовіні у вигляді розтрубу вінцями. Верхнє ребро вінець оздоблено пальцевими защипами (рис. 4, 1). Подібні горщики мають численні аналогії серед скіфської кераміки з Кам'янського городища¹⁵, пам'яток Криму¹⁶ та Степової Скіфії¹⁷. Датування їх досить широке, але знахідка описаного горщика у надійно датованому комплексі з гераклейськими клеймами дозволяє говорити про існування посуду цього типу у Херсонесі в першій чверті IV ст. до н. е. Дуже важливо відзначити, що це перший випадок знахідки у Херсонесі такої ранньої скіфської кераміки.

У другій споруді на підлозі знайдено амфору з конусоподібним тулубом, високою прямою горловиною та стрункою циліндричною ніжкою. Амфору вдалося склеїти за старими сколами майже без втрат (рис. 3, 7). На горловині знизу, близьче до ручки, вдавлено клеймо: літера Ф у колі (рис. 3, 8). Друге таке саме вдавлене клеймо (літера Е) міститься на ніжці (рис. 3, 9). Нам відомий ще один випадок нанесення цілком ідентичного клейма на ніжці амфори того самого типу¹⁸. Подібні амфори широко відомі на різних античних пам'ятках¹⁹. За місцем перших знахідок у кургані Солоха вони дістали назву амфор типу Солоха II²⁰. Б. Н. Граков висловив думку про ймовірне виробництво їх у давній Візантії²¹. Його припущення знайшло широку підтримку серед дослідників²². Не виключено, однак, що амфори цього типу виготовлялися під прямим впливом широко відомих і популярних у давнину традицій та стандартів хіоського керамічного виробництва²³. Останнім часом їх виявлено на Єлизаветівському могильнику, де вони датуються першою чвертю — серединою IV ст. до н. е.²⁴

Певний інтерес становить ще одна амфора, виявлена на долівці другої споруди (рис. 3, 10). Щоправда, від неї втрачені горловина та ніжка, але за складом глини, пропорціями та формою тулuba її без-

¹² Василенко Б. А. Указ. соч.— С. 25.

¹³ Там же.— С. 15.

¹⁴ Там же.— С. 24.

¹⁵ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— Вып. 36.— С. 77.

¹⁶ Дащевская О. Д. Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма // МИА.— 1958.— Вып. 64.— С. 250.— Рис. 1, 11.

¹⁷ Гаврилюк Н. О. Керамика степовых скіфських поховань IV—III ст. до н. е. // Археология.— 1980.— № 34.— С. 20.— Рис. 1, 8.

¹⁸ Фонды ХГИАЗ.— Изв. № 33761.

¹⁹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— Вып. 83.— С. 96.— Табл. XVIII, № 35.

²⁰ Манцевич А. П. Амфоры кургана Солоха // СГЭ.— Л., 1947.— Вып. IV.— С. 86.

²¹ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 86.

²² Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 96; Брашинский И. Б. Новые материалы к датировке курганов скіфской племенной знати Северного Причерноморья ERPENE.— Praha, 1965.— Вып. IV.— С. 96.

²³ Василенко Б. А. Клейма на амфорах типа Солоха II // СА.— 1971.— № 2.— С. 245.

²⁴ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 27, 28.— № 138.

помилково можна віднести до амфор з так званою чаркоподібною ніжкою, які останнім часом досить обґрутовано локалізуються як амфори Менди²⁵. Амфори цього типу часто зустрічаються серед знахідок на пам'ятках Північного Причорномор'я, але повністю аналогічні описаній знайдено у Ніконії²⁶ та на Єлизаветівському могильнику, де вони датуються кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е.²⁷.

Разом з амфорами на ніжках виявлено цілі аттичні чернолакові посудини. Їх небагато, але вони являють собою важливий аргумент для датування всього комплексу. Серед знахідок два цілих скіфоси, придонну частину одного з яких зовні по червоній глині оздоблено сітчастим орнаментом (рис. 4, 5), нанесеним чорним лаком. На другому біля ручки прокреслено графіті (рис. 4, 2). Обидві посудини мають аналогії серед матеріалів з розкопок Афінської агори 400—375 рр. до н. е.²⁸ Невелика чернолакова тарілочка датується останньою четвертю V ст. до н. е. (рис. 4, 3)²⁹, канфароподібний кілік (рис. 4, 4), як і подібні аттичні посудини з Афінської агори³⁰, початком IV ст. до н. е. Аналогічні кіліки знайдено також на некрополі Аполлонії. Щоправда, там вони датуються дещо ширше, у межах першої половини IV ст. до н. е.³¹ До цієї ж групи матеріалів відноситься й невеликий чернолаковий світильник останньої четверті V ст. до н. е. (рис. 4, 6)³².

Крім аттичної чернолакової кераміки на долівці споруди виявлено чернолаковий кубок дзвоноподібної форми з невеликим плоским дном та двома вертикальними ручками у вигляді петель. Очевидно, виготовлений у майстерні о. Хіоса³³. Подібні посудини відомі в Ольвії³⁴ та на Єлизаветівському могильнику серед матеріалів першої половини IV ст. до н. е.³⁵

Отже, всі знахідки із споруд датуються у межах кінця V — першої половини IV ст. до н. е. (рис. 5). Іх можна розглядати як закриті археологічні комплекси. Після припинення існування споруд над ними було здійснено нівелювальну засипку, матеріали з якої відносяться до середини IV ст. до н. е. У цю засипку було впущено фундаменти будівель, що прорізали у ряді випадків скельні споруди. Ми схильні датувати виникнення цих наземних кам'яних будівель не раніше середини IV ст. до н. е.

Скельні заглиблення, виявлені у Північно-Східному районі Херсонеса, на наш погляд, є найдавнішими житловими спорудами, аналогічними землянковим структурам Північно-Західного Причорномор'я. Всі їх елементи, — глинобитні підлоги, вогнища, виступи-тамбури, центральний стовп опори перекриття будівлі — характерні для жителів цього типу. Залишки сирцевої цегли дають можливість припустити наявність у них невисоких наземних сирцевих стін, що у свою чергу зближує їх (за термінологією, запропонованою С. Д. Крижицьким) з напівземлянками.

Житла зазначеного типу, імовірно, були найдавнішими у Херсонесі, що не виключає існування водночас із ними наземних кам'яних бу-

²⁵ Брашинский И. Б. Амфоры Менды // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 67—74.

²⁶ Гансова Э. А. Комплекс керамической тары. // МАСП.— Одесса, 1966.— Вып. 5.— С. 76.— Рис. 1, 2.

²⁷ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ... — С. 110, 111.

²⁸ Sparkes B., Talcott L. Black and Plain Pottery of the Athenian Agora // The Athenian Agora.— 1970.— N 1.— V.XII, P.— 258.— № 322, 349.

²⁹ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ... — С. 135.— № 207.

³⁰ Sparkes B., Talcott L. Op. cit.— № 621.

³¹ Иванов Т. Античная керамика от некрополя на Аполлония // Аполлония.— София, 1964.— С. 192, 193.

³² Howland R. Greek Lamps and their Survivals // The Athenian Agora.— 1958.— V.IV, P.— Pl. 36.— № 226.

³³ Boardman J. Excavations in Chios, 1952—1955. "Greek Emporio".— Oxford, 1967.— P. 157.

³⁴ Зайцева К. И. Кубки V—IV вв. до н. э. из Ольвии // ТГЭ.— Л., 1972.— Вып. XIII.— С. 91, 92.— Рис. 3, 3, 4.

³⁵ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ... — С. 134.— № 205.

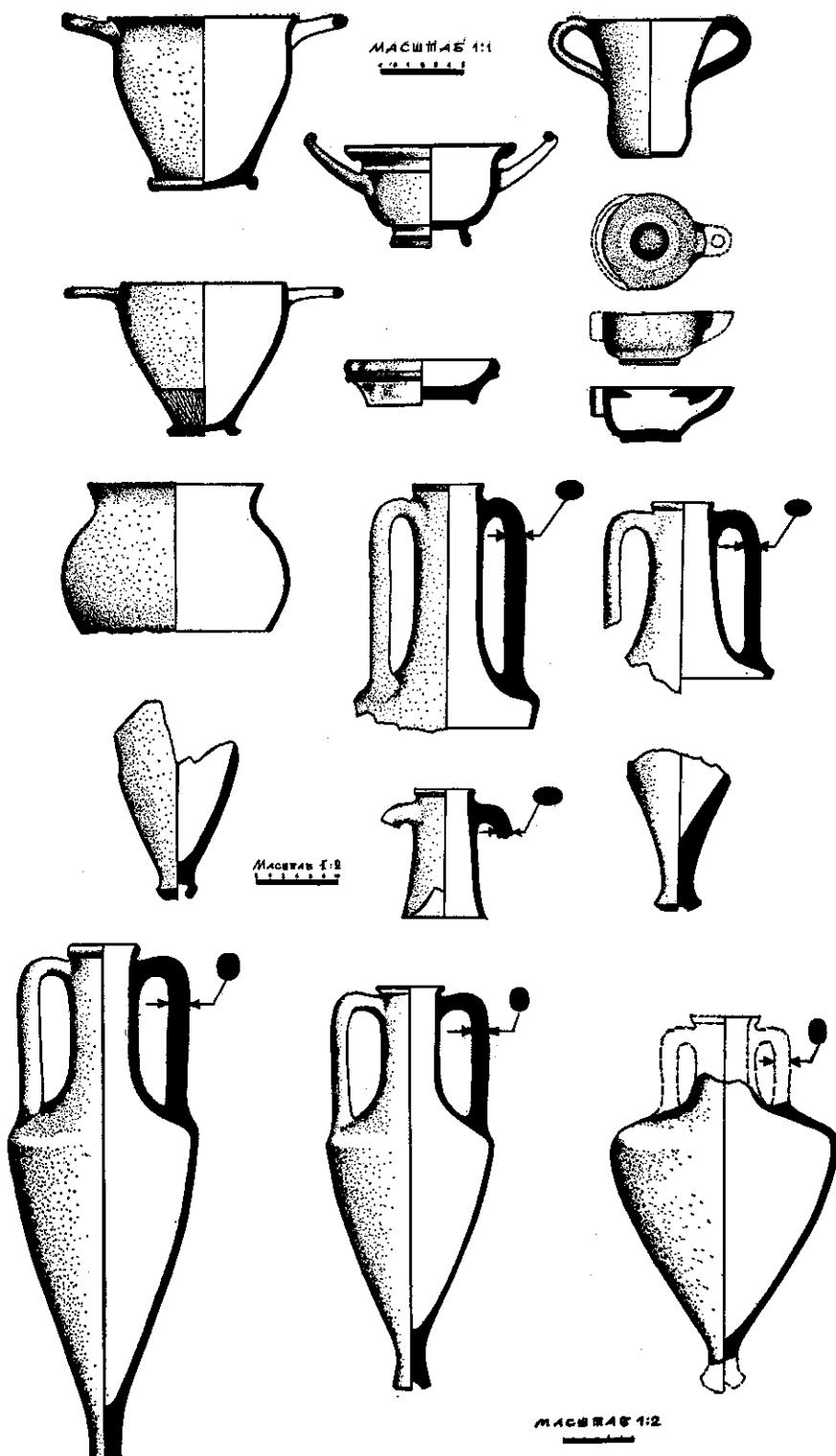

Рис. 5. Керамічні знахідки із скельних споруд.

динків. При цьому підкреслимо, що для кінця V — першої чверті IV ст. до н. е. наземні кам'яні житла у Херсонесі невідомі. Найбільш ранні пам'ятки наземного кам'яного житлового будівництва у місті відкриті також у Північно-Східному районі. Вони відносяться до часу не рані-

ше середини IV ст. до н. е.³⁶ Наприкінці IV ст. до н. е. у другому кварталі цього херсонеського району споруджується одна з наймонументальніших житлових будівель античного Херсонеса³⁷.

Таким чином, на пам'ятках Північно-Східного району Херсонеса вдається (хоч і в загальних рисах) реконструювати історію будівництва житлових споруд у місті.

Спочатку це були заглиблені у скелю житлові споруди, аналогічні добре відомим спорудам подібного типу в Північно-Західному Причорномор'ї. Можна припустити, що одночасно з ними існували й кам'яні наземні споруди, матеріалу для будівництва яких навколо було досить.

Житла у скелі сконцентровані у компактну групу, однаково орієнтовані за сторонами світу. Не виключено, що наприкінці V — у першій четверті IV ст. до н. е. у місті їм належала певна ділянка поруч із наземними житлами. Близько середини IV ст. до н. е. останні повністю витіснили землянки.

Стіни наземних будинків у зазначеній час складені із бутового каменю на злегка заглиблених бутових фундаментах. Наприкінці IV ст. до н. е. на місці колишніх будівель або на незабудованій до цього території міста виникають великі будівлі, що інколи тягнуться черезувесь міський квартал³⁸. Стіни їх споружуються із прямоокутних рустованих вапнякових блоків на бутових фундаментах. Така будівельна техніка при спорудженні будинків, ймовірно, домінувала у Херсонесі протягом доримського часу.

M. I. Золотарев

О НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ СТРОИТЕЛЬСТВА В АНТИЧНОМ ХЕРСОНЕСЕ

В процессе исследования третьего квартала Северо-Восточного района Херсонеса в 1983 г. были открыты углубленные в скалу сооружения. Это два вырубленных в скале жилища круглой и овальной формы с глинобитными полами, очагом и тамбуром. Есть основания полагать, что наземные части построек были сложены из сырцового кирпича. На полу в сооружениях найдены остродонные античные амфоры с керамическими клеймами, датирующиеся в пределах конца V — первой четверти IV вв. до н. э. К этому же времени относится и многочисленная аттическая чернолаковая керамика, лепная и ионийская посуда.

Скальные сооружения, открытые в Херсонесе, являются древнейшими жилыми постройками города, подобными полуземлянкам Ольвии, Березани и других памятников Северо-Западного Причерноморья. Они возникают с основанием дорийского Херсонеса и существуют в первой четверти IV в. до н. э. Около середины IV века до н. э. на месте углубленных в скалу жилищ возводятся наземные каменные постройки.

M. I. Zolotarev

CONCERNING AN INITIAL STAGE OF CONSTRUCTION IN THE ANTIQUE KHERSONES

Structures deepened in the rock were discovered in 1983 when studying the third quarter of the Northern-Eastern region of Khersones. Those were two dwellings of the round and oval shape hollowed out in the rock. They had wattle and daub floor, a hearth and a tambour. There are grounds to suppose that the ground parts of structures were composed of the raw brick. Acute-bottom antique amphoras with ceramic brands dating them back to the end of the 5th and first quarter of the 4th cent. B.C. were found on the floor of the dwellings. A variety of attic black-varnish pottery, modelled and Jonian dishes are dated back to the same period.

³⁶ Золотарев М. И. Исследования в Северо-Восточном районе Херсонеса // АО 1977.—М., 1978.—С. 326, 327.

³⁷ Рыжков С. Г. Дом IV—III вв. до н. э. в Северо-Восточном районе Херсонеса // АО 1979.—М., 1980.—С. 333, 334.

³⁸ Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг.—Симферополь, 1938.—С. 200—218.

Rock structures discovered in Khersones are the most ancient dwellings of the town similar to the semiearth-houses of Olvia, Berezan and other monuments of the North-Western Black Sea area. They appeared with foundation of the Dorian Khersones and existed in the first quarter of the 4th century B.C. In the middle of the 4th century B.C. ground stone structures appeared in the places of the dwellings hollowed out in rock.

Одержано 12.06.89

Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд київського дитинця

© Ю. О. Коренюк

В статті розглядаються фрагменти тиньку, які, вірогідно, є залишками розписів, що існували в палацових спорудах київського дитинця.

Археологічні дослідження київського дитинця розпочалися понад півтора століття тому. На його території виявлені численні об'єкти, серед яких залишки рову і валу найдавнішої укріпленої території міста-городища та фортифікаційні споруди часів князя Володимира, житла рядових ремісників, некрополь язичницької доби, Десятинна церква (989—996 рр.) (рис. 1, 1) і князівські палаці, залишки яких розташовані на північний схід (рис. 1, 2), південь (рис. 1, 3) та захід від церкви (рис. 1, 4), а також на території городища (рис. 1, 5).

Багато питань, пов'язаних з часом виникнення, історичною топографією та роллю в подальшій історії Києва його найбільш давньої частини — дитинця, можуть вважатися з'ясованими¹. Поряд з цим залишається чимало невирішених проблем, зокрема таких, що стосуються князівських палаців. Залишки їх настільки незначні, що не дають змоги більш-менш детально уявити зовнішній вигляд будівель, а в деяких випадках навіть їх плани. Дискусійним є також питання про час побудови північно-східного, південного палаців та палацу на території городища. Одні дослідники висловлюють думку про те, що вони з'явилися раніше, ніж була побудована Десятинна церква, інші вважають їх одночасними з церквою². І ті й інші основну увагу приділяють особливостям будівельної техніки. Хоч незначні розміри залишків мурування стін та фундаментів не дають безперечних доказів на користь однієї чи іншої думки.

Крім будівельних залишків при розкопках Десятинної церкви, північно-східного та південного палаців у великій кількості зустрічався ще один вид знахідок — уламки стінного тиньку з фрагментами розпису та мозаїк. Їх дослідження розширило відомості про традиції давньоруського малярства на самому ранньому етапі його розвитку, крім того воно може також доповнити відомості щодо датування палаців. До останнього часу ці матеріали не були об'єктом вивчення. У XIX ст. і

¹ Толочко П. П. Историческая топография стародавнего Киева.— К., 1970.— С. 43—51; 55—64, 73—81; Килиевич С. Р. Детинец Киева IX—первой половины XIII веков.— К., 1982.— С. 136, 137.

² Хвойка В. В. Древнейшие обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— С. 69; Толочко П. П. Историческая топография.— С. 56; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 34, 35; Гончаров В. К. Светские постройки. // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 181; Килиевич С. Р. Указ. соч.— С. 39—42, 66; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— С. 23; Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // САИ.— 1982.— Вып. Е1—47.— С. 9.

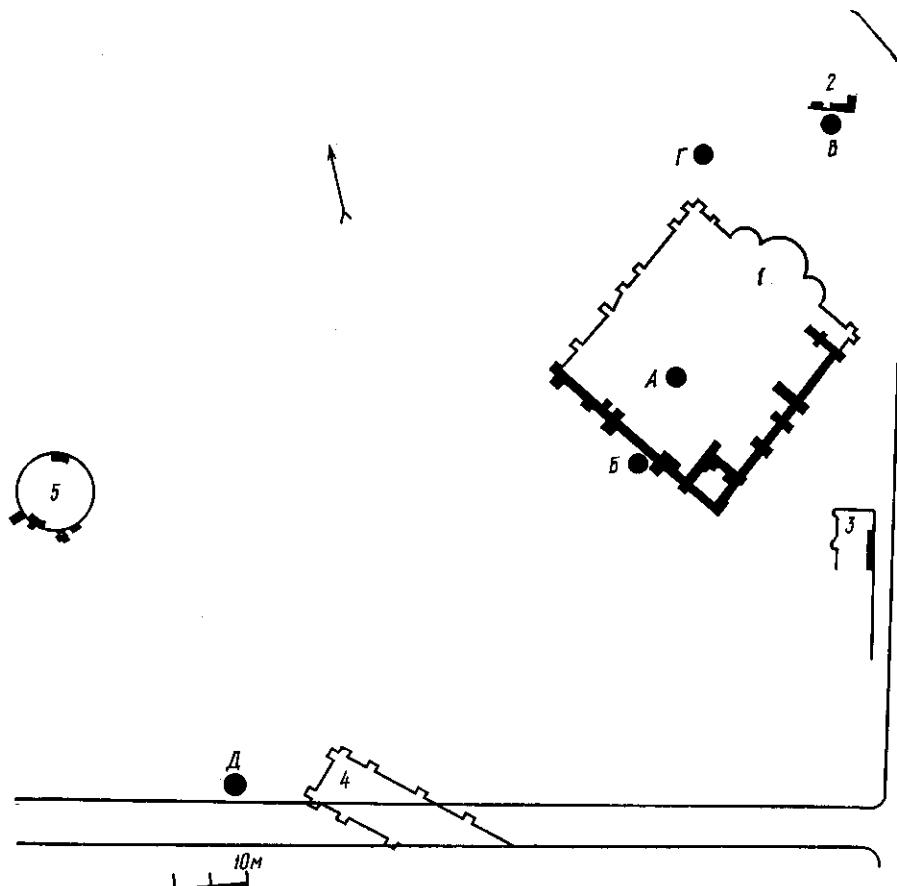

Рис. 1. Карта-схема розташування монументальних споруд на київському дитинці та місцевознаходження (А–Д) фрагментів штукатурки із залишками живопису з розкопок 1936–1939 та 1982 рр.: 1 — Десятинна церква, 2 — північно-східний палац, 3 — південний палац, 4 — західний палац, 5 — палац на території городища.

при розкопках Десятинної церкви, і при виявленні північно-східного та південного палаців уламки тиньку, за винятком мозаїк, не привертали уваги. Основна маса залишків розпису знову потрапила в землю. Лише найбільш виразні фрагменти були відібрані і зберігалися у новозбудованій церкві як реліквії³. Два з них із зображенням обличчя та руки були на той час опубліковані⁴. Їх місцевонаходження сьогодні невідоме, збереглися лише негативи, зроблені 1939 р. (рис. 2).

Матеріали розкопок В. В. Хвойки (1907–1908 р.) потрапили до Київського художньо-промислового і наукового музею⁵, а пізніше були передані Державному історичному музею УРСР, де зберігаються і дотепер. Фрагментів тиньку у цих матеріалах дуже мало, можливо, у процесі зберігання вони частково втрачені.

Матеріали розкопок Д. В. Мілєєва (1908–1914 рр.) після смерті дослідника залишилися нерозібраними і непаспортізованими. Частину їх було передано до археологічної комісії, а звідти — в Державний Ермітаж, частина (1911–1914 рр.) потрапила до Київського художньо-промислового музею, потім — до Державного історичного музею УРСР.

³ Описание Десятинной церкви.—К., 1872.—С. 11.

⁴ Семенцовский Н., Гаммеримидт А. Галерея киевских достопримечательных видов и древностей.—К., 1857.—Тетрадь VII.—С. 50.—Табл. IX.

⁵ Киевский художественный и научный музей.—К., 1913.—С. 46; Путевник по археологическому відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві.—К., 1928.—С. 39.

Матеріали розкопок Т. М. Мовчанівського (1936—1937 рр.) частково було передано до того ж музею, частково до Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». Туди ж потрапили матеріали розкопок М. К. Каргера (1938—1939 рр.).

Загалом на сьогодні у музеях зберігається близько 10 тис. фрагментів із розкопок київського дитинця вказаних років. Потрапляли до музеїв вони у різний час, ін-

коли через багато років після проведення розкопок, та інвентаризувалися без певної системи і без урахування даних польових досліджень, тому відомостей про те, при розкопках якої з будівель було виявлено ту чи іншу групу фрагментів, як правило, немає, здебільшого відомий лише рік розкопок. Отже при досліженні цих фрагментів насамперед виникає питання про приналежність окремих груп фрагментів конкретним спорудам палаців чи церкви.

Вже в результаті початкового візуального ознайомлення з матеріалами в них чітко вирізняються три групи фрагментів, відмінних за складом розчинів. Досить докладні відомості про петроографічний склад тинькових розчинів усіх трьох груп фрагментів наведені в іншій праці⁶, тому зупинимося тут лише на найбільш характерних візуальних ознаках кожної з груп, які будуть нам необхідні при їх атрибуції.

Спільним для всіх варіантів вапняного розчину є те, що вони містять у своєму складі стебла соломи. Однак вміст мінеральних наповнювачів у різних варіантах неоднаковий, на підставі чого фрагменти можна розділити на три типи.

Перший тип. Візуально розчин щільний, сірувато-кремовий, на зламі дрібнозернистий, дуже міцний завдяки дрібнодисперсним домішкам пилоподібної фракції шлаку, кераміки тощо.

Другий тип. Візуально розчин світлого, майже білого кольору, грубозернистий (із залишками недопаленого вапняку), нещільний, з великою кількістю усадкових тріщин, дуже крихкий. Мінеральні домішки відсутні. Единим наповнювачем є солома, домішана у значній кількості.

Третій тип. Характеризується добре помітною двошаровістю, шари розчину різні за складом. Нижній ідентичний розчинові тиньку другого типу (тобто без мінеральних домішок) із великим вмістом соломи. Верхній шар містить у своєму складі грубодисперсну кераміку (цементівку) та деяку кількість її пилоподібної фракції, що надає йому більшої міцності.

Дослідники, які вивчали Десятинну церкву, практично не ставили питання атрибуції трьох описаних типів тиньку. М. К. Каргер усі матеріали, виявлені при розкопках Десятинної церкви та палацу в 1937 р., беззастережно відніс до будівлі церкви. При цьому він дав відомості лише про два типи тиньку: білий крихкий та двошаровий з цементівкою у верхньому шарі (тобто про другий та третій типи)⁷.

Рис. 2. Фрагмент стінного живопису Десятинної церкви з розкопок XIX ст. (фото).

⁶ Коренюк Ю. О., Фурман Р. В. Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві // Археологія.— 1988.— Вип. 61.— С. 59.

⁷ Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1961.— Т. 2.— С. 50—52.

Посилаючись на працю М. К. Каргера, про ті самі (другий та третій) типи тиньку згадує і О. І. Комеч. Він звертає увагу на ту обставину, що всі залишки тиньку виявлено поза межами церкви, тому їх більш логічно пов'язувати з її зовнішніми частинами — галереями. Останні, як вважають багато дослідників, побудовані пізніше, вірогідно, у 30-і роки XI ст., з чим пов'язується друге освячення Десятинної церкви, про яке йдеться у літописі під 1039 р. Таким чином, з огляду на пізнішу добудову галерей, другий та третій типи тиньку, імовірно, датуються першою третиною XI ст.⁸ Приймаючи цю гіпотезу О. І. Комеча, можна досить переконливо пояснити належність усіх трьох типів тиньку Десятинній церкві: перший з них відноситься до центрального тринефного ядра храму, розписаного до 996 р., а другий та третій — до галерей, добудованих уже в XI ст.

Однак, порівнюючи розчини усіх трьох типів з розчинами тиньку розписів Софійського собору в Києві⁹, церкви на Золотих воротах (розкопки С. О. Висоцького, 1972 р.)¹⁰, Георгієвського собору (розкопки Я. Є. Боровського, М. А. Сагайдака, 1979 р.)¹¹, тобто київських храмів, що побудовані приблизно водночас із згаданою добудовою галерей Десятинної церкви, можна помітити аналогію саме з першим типом тиньку, а не з другим і третім, як можна було б сподіватися, приймаючи гіпотезу О. І. Комеча. Що ж до тиньку другого і третього типів, то кожен з них не має жодних аналогій серед названих пам'яток. Тому більш вірогідно припустити, що різні види тиньку належать різним спорудам.

Істотну допомогу в атрибуції груп фрагментів можуть надати щоденники польових досліджень експедиції Т. М. Мовчанівського (1936—1937 рр.)¹². В них є записи про знахідки окремих фрагментів тиньку та його скупчень, в деяких випадках подаються характеристики тинькових розчинів. Хоч у щоденниках дуже часто згадується про порушений шар ґрунту, є відомості й про те, що у деяких випадках на ділянках культурного шару, не зруйнованого розкопками та будівельною діяльністю минулих років, зустрічалися скупчення однорідного матеріалу, який найбільш вірогідно міг належати тій будові, поблизу якої його виявлено. Зважаючи на те, що дані щоденників не публікувалися, наводимо більш-менш розширені витяги, що стосуються знахідок тинькових фрагментів.

Найдокладніші відомості збереглися про розкопки південно-східного палацу, що проводилися 1936 р. Знаходимо їх у рукописі Т. М. Мовчанівського «Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі, Києва, Вишгорода, Райок, Городська» (1937 р.) і його щоденниках польових досліджень, а також щоденниках Л. А. Голубевої, Г. Н. Зацепіної, А. Маневського та ін. Оскільки матеріал в щоденниках розташований у послідовності проведення робіт, відомості про один об'єкт чергуються в них з відомостями про інші, на яких роботи провадилися паралельно. Не дотримуючись такої послідовності, згрупуємо дані відносно кожного з об'єктів, зберігаючи термінологію оригіналів.

У документах розкоп, на якому були виявлені залишки північно-східного палацу, називається по-різному: ділянка «А», «І», або «3/36». При досліженні на цьому розкопі виявлено багато фресок XI ст. (з тексту не ясно, на якій підставі фрески датовано XI ст.— Ю. К.) та залишки кам'яно-цегляної споруди X—XI ст. (палацу — Ю. К.), орієн-

⁸ Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.— С. 173.

⁹ Стріленко Ю. М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів в Софії Київській // Стародавній Київ — К., 1972.— С. 196. 197.

¹⁰ Висоцький С. А. Золотые ворота в Киеве.— К., 1982.— С. 59—62.

¹¹ Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 52—57.

¹² НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— № 8; Ф. 20.— ІМК/к. 9—45; ІА/к. 46—52, 65.

тованої по лінії північний захід — північний схід. Вона має такі розміри: довжина — 5,85 м, ширина — від 0,8 до 2,25 м, висота над фундаментом — до 0,55 м у північно-західній частині і близько 0,45 м у південно-східній частині. В південно-східній частині кладка виступає, можливо, пілястра, її довжина — 1,7 м, ширина — 1,13 м, висота — 0,4—0,45 м. (Тут, безперечно, помилка. Виступ не є пілястрою, це уламок стіни. На негативах, що зберігаються в архіві ІА АН УРСР під інв. № 7897, 364, 36; 7898, 366; 7894, 360, 36, добре видно нерівну поверхню зламу кладки, яка створює торець виступу. Таким чином, цей фрагмент являє собою кутову частину споруди, від якої збереглася ділянка однієї стіни довжиною 5,85 м і другої — 1,7 м — Ю. К.). У північно-західній частині, можливо, існував вихід, про що свідчить характерно затертий тиньк на фрагменті стіни шириною 1 м і довжиною 1,3 м.

Забутівка (фундамент — Ю. К.) кам'яна, із залізистого пісковика неправильної форми, залитого вапняним розчином крихкої структури, з незначною домішкою кераміки. Нижній ряд каменю укладено на суглинковій підсипці товщиною 0,3—0,5 м, ще нижче лежить підгрунтя — суглинок і лес. В кладці стіни шматки залізистого пісковику чергаються з тонкою плитковою цеглою розміром $29 \times \dots$ см. Розчин кладки міцніший, ніж на забутівці, в ньому більше домішок товченої кераміки.

На рівні кладки будівлі виявлено кілька груп будівельних залишків (групами в щоденниках названі скupчення матеріалу в нерушеному культурному шарі). Кожна група має цифрове позначення — Ю. К.).

Група 1. Залишки простежуються на відстані близько 8 м на південь від стіни будівлі (палацу — Ю. К.). Верхній шар із вапняного розчину з керамічними залишками. На відстані 1,9 м від її західного кінця лежать залишки кладки розміром 0,37 м по осі схід — захід, а по осі південь — північ — 0,74 м. Кладка ґрунтуються на субструкції з вальцьованої глини і являє собою розчин з великими домішками товченої кераміки, що скріплює не цілу цеглину, а її уламки. Кладка не належить будівлі Х—XII ст. Знайдено також фрагмент розчину з мозаїкою.

Група 2. Прилягає до північно-східного кінця кладки і продовжується на південь від неї. Представлена крихким вапняним шаром і шаром цементівки, у якому містяться камені червоного кварциту, шифер, уламки плиткової цегли завтовшки 2—2,5 см, уламки ранньофеодального посуду. Розчин цементівки походить від завалу якоїсь будівлі, можливо, XII ст. (з тексту не зрозумілі підстави для датування XII ст. — Ю. К.). Тут знайдено фрагменти фресок, і зокрема, фрагмент із зображенням обличчя з оком (зберігається в Державному історичному музеї УРСР — фонд «Київська Русь», В-21/1911 — Ю. К.).

На південь від кладки (палацу — Ю. К.) на відстані 8,4 м виявлено групу будівельних матеріалів зі значними залишками дрібних шматків фресок і мозаїки. Серед зразків мозаїки привертають увагу уламки із заокругленим краєм, а також значна кількість уламків мозаїчного скла. Можливо, що в цьому місці з мозаїчного напівдабриката виготовлялися смальтові кубики. На цьому ж розкопі виявлено багато мармуру і річкової гальки.

Група 3. Прилягає до північної стіни (палацу — Ю. К.) і являє собою руїни стіни, що впала. Верхній шар складається із тонкої плиткової цегли і масивних шматків обмазки стіни зі слідами фресок. Фрески лежать зображенням донизу. В шматках вапна помітні значні домішки соломи і товченої цегли. В північно-західній частині групи плити вапняної обмазки лежали правильним рядом лицем до землі (рис. 1, 2 В). Трапляються дуже дрібні, яскраво пофарбовані шматки фресок. Східна частина групи 3 являє собою хаотичне на-громадження шматків вапняного розчину зі значними домішками со-

ломи. На вапняній обмазці залишилися сліди сильного випалу»¹³.

Отже, в районі північно-східного палацу було виявлено кілька груп будівельних залишків, які відрізнялися за характером матеріалу. Це дало підстави дослідникам датувати їх різним часом. Крім того, виявлено скучення смальти, можливо, залишок майстерні по виготовленню кубиків із смальтового скла для мозаїк Десятинної церкви. Що стосується будівельних залишків групи 3, які безпосередньо з'єднуються зі стіною північно-східного палацу, то, виходячи з наведеного опису, ці залишки містять тиньк третього типу (вапняний розчин зі вмістом соломи та товченої цегли — цементівки). Оскільки цей тиньк лежав «правильним рядом», лицем до землі поблизу стіни північно-східного палацу,— є всі підстави віднести його до будівлі цього палацу. Однак такий тиньк виявлено не тільки поблизу стін останнього.

1937 р. експедицією Т. М. Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви було закладено розкоп розміром 10×10 м, де трапилось кілька цікавих знахідок. У щоденниках авторів дослідження цього розкопу називається «дільниця 2», або «дільниця 3/37». Найбільш докладні дані відносно цієї дільниці знаходимо у щоденнику Д. П. Натансон. «Грунт на дільниці пухкий, мішаний. На відстані 0,4 м від східної стіни (розкопу — Ю. К.) і 3,82 м від південної, на глибині 1,66 м знайдено фрагмент кладки старої Десятинної церкви довжиною 2,70 м по лінії схід — захід і 1,32 м на північ — південь. Він складається із правильних рядів цегли розміром $0,28 \times 0,24 \times 0,15$ м. Цегла рожевого кольору з домішкою кварцевих зерен, з'єднаних міцним розчином цементівки з товщиною швів приблизно 0,03 м. При порівнянні цієї цегли з цеглою з фундаментів Десятинної церкви на південно-східному розі виявилося, що розміри, колір та структура цегли в обох фрагментах однакова (з наведеного опису цегли виходить, що цей фрагмент кладки не може належати стародавній церкві, а, вірогідно, є залишком церкви часів Петра Могили, збудованої 1635 р.— Ю. К.). На глибині 2,95 м — жовтий суглинковий ґрунт. В центрі розкопу (рис. 1, 1Г) на тому ж рівні знайдено велику групу будівельних залишків виключно із стародавньої цегли, можливо, Х ст. Цегла жовтого кольору з домішками кварцевих зерен, добре обпалена, товщиною 0,02—0,03 м.

Зустрічається кілька шматків фігурної цегли з трикутним торцем розміром 0,25—0,16 м. Цегла переміщана з уламками фресок. Знайдено також невеликий кутовий фрагмент стіни з фрескою, яка добре збереглася і має ознаки орнаменту. Весь комплекс цегли дуже подібний до споруди, знайденої під час розкопок 1936 р. Цегла наведеного фрагмента тонка — 0,02 м, розміром $0,32 \times 0,21$ м жовтобурого кольору з великими домішками кварцевих зерен. Розчин двох видів: з цементівкою і без неї. На деяких шматках цегли і розчину виявлено невеликі фрагменти фресок, переважно темно-червоні. В описаному шарі ґрунту між розчином і цеглою зустрічаються уламки скла, черепки феодального посуду, знайдено невеликий шматок розчину з мозаїкою. Більше мозаїк не знаходили. При розчищенні фрагмента заваленої стіни знайдено кілька шматків фресок темно-червоного кольору без візерунка. Знайдений фрагмент кладки має форму пучкового стовпа (негативи НА ІА АН УРСР інв. № 7957, 193, 37). На блоці кладки зберігся валок напівколонки діаметром 17×13 см. На розчині, яким вкритий валок, подекуди зберігається фресковий розпис (фрагменти розпису з пучкового стовпа зберігаються у Софійському

¹³ Мовчанівський Т. М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі Кieva, Вишгорода, Райок, Городська (1937) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— № 8.— Зошит 1.— С. 27—32; Мовчанівський Т. М. Щоденник (1936) // Там же.— Ф. 20.— № 32.— С. 34, 39; № 38.— С. 19, 25, 26, 43—49; Голубєва Л. А. Днівник (1936) // Там же.— Ф. 20.— № 36.— С. 2, 3, 8; Маневський А. Щоденник (1936) // Там же.— Ф. 20.— № 33.— С. 12, 18; Голубєва Л. А. Щоденник (1936) // Там же.— Ф. 20.— № 34.— С. 65, 49; Зацепіна Г. Н. Щоденник (1936) // Там же.— Ф. 20.— № 40.— С. 6—9; Протокол Ради-консультації (1936) // Там же.— Ф. 20.— № 38.

музеї, колекційний список 6, СМАА — 8024. Всі вони являють собою тиньк третього типу — Ю. К.).

Далі (поблизу цього ж місця — Ю. К.) (рис. 1, 1Г) знайдено цікавий фрагмент із цегли, описаної раніше (цегла з трикутним торцем — Ю. К.). Збереглися три виступи, кожний з кількох рядів цегли, з'єднаних розчином (поребриковий карниз, зубці якого складаються з кількох рядів плінфи з трикутним торцем — Ю. К.). Вибрано дуже багато фресок (у Софійському музеї зберігається деяка кількість фрагментів тиньку характерної трикутної та призматичної форми, що могли розміщуватися на зубцях поребрика. Всі вони являють собою тиньк третього типу — Ю. К.). Знайдено майже цілу цеглину розмірами $0,31 \times 0,31 \times 0,03$ м світлого кольору з кварцитовими зернами. В деяких місцях використовувалися половинки або 2/3 цеглини)¹⁴.

Записів про розкопки Десятинної церкви збереглося дуже мало. Єдиний документ, у якому подаються досить докладні відомості про дослідження церкви — це щоденник Г. Ф. Корзухіної (1939 р., експедиція М. К. Каргера). У ньому згадується про те, що значна кількість фрагментів стінного тиньку із залишками розпису виявлено у засипках фундаментних ровів, а також у центральному нефі (рис. 1, 1А). Серед останніх на глибині 1,7 м знайдено уламок кладки цегли з великим фрагментом фрески — німб, частина мафорія та буква Θ. Такий самий моноліт з фрескою (частина німба і частина корони) знайдено на глибині 2,4 м разом з ним — ще один фрагмент, на якому збереглася частина зображення ноги на зеленому тлі¹⁵. На жаль, місцезнаходження цих фрагментів у наш час невідоме, а ознак їх розчинів автор не наводить. У щоденнику також описано тиньковий розчин, який зберігся на стовлі фасаду західної галереї. За малюнком, поданим у щоденнику, в північно-західній частині плану церкви містився розкоп «МН 12—13», де приблизно на відстані 6 м від південно-західного рогу церкви розташований дверний проріз (прохід між стовпами — Ю. К.). З цього проходу збереглася частина загладженого та зафарбованого коричневою фарбою розчину (рис. 1, 1Б)¹⁶. Про залишки розчину на стовлі згадує також М. К. Каргер, однак його свідчення дещо відрізняються від даних Г. Ф. Корзухіної. М. К. Каргер пише, що розчин мав інтенсивне червоно-коричневе забарвлення завдяки значним домішкам цементівки, а про фарбовий шар нічого не згадує. Крім того, він звертає увагу на виняткову міцність розчину¹⁷. Очевидно, що описаний розчин не міг бути тиньком другого чи третього типу, оскільки останнім навпаки властива особлива крихкість. Щоправда, вміст грубо-дисперсної цементівки у верхньому шарі третього типу тиньку трохи зміцнює її, але не надає їй надмірної тривкості. Крім того, грубо-дисперсна цементівка не забарвлює розчин в інтенсивно-коричневий колір, про який пише М. К. Каргер.

Посилаючись на наведені свідчення щоденників, можна вважати, що тиньк третього типу, принаймні той, що лежав «правильним рядом» біля стіни південно-східного палацу, належав саме йому. У всякому разі немає жодних підстав відносити цей тиньк до Десятинної церкви, котра віддалена від палацу приблизно на 40 м.

Складніше визначити атрибуцію поребрикового карниза та блока з напівколонкою, матеріали яких, хоч і ідентичні матеріалам північно-західного палацу, але виявлені поблизу північно-східного рогу Десятинної церкви. На наш погляд заслуговує уваги думка дослідників експедиції Т. М. Мовчанівського, які відносили знайдені ними матеріали до північно-східного палацу. На пояснення, чому поребрик та блок з напівколонкою опинилися біля стін Десятинної церкви, можна вису-

¹⁴ Натансон Д. П. Щоденник (1937) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 20.— № 54.— С. 17—21, 35—39, 73—89, 90.

¹⁵ Корзухіна Г. Ф. Щоденник (1939) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 207.— № 60.— С. 9, 24—27, 63.

¹⁶ Там же.— С. 5, 79.

¹⁷ Каргер М. К. Указ. соч.— С. 31.

нути припущення, що північно-східний палац загинув від пожежі 1017 р. (таку думку висловив перший його дослідник В. В. Хвойка)¹⁸, а його руїни могли бути використані як будівельний матеріал для ремонту інших споруд або підсипки майдана церкви. Що стосується тиньку другого типу, то технологічна подібність до тиньку третього типу дозволяє відносити його до тієї ж будівлі палацу. Відсутність цементівки у верхньому шарі можна пояснити тим, що він призначався для внутрішніх стін і тому міг бути менш тривким.

Відносно тиньку першого типу у щоденниках археологів не збереглося ніяких даних. Однак є всі підстави для того, щоб вважати їх залишками розписів Десятинної церкви. На користь цього говорить кількість знайдених фрагментів (понад 60% матеріалів розкопок усіх років), а також залишки зображень, що на них збереглися. На тому самому тиньку виконані, крім того, всі відомі нам залишки мозаїк з розкопок київського дитинця¹⁹. Отже тиньк цього типу міг належати великій монументальній споруді, прикрашений мозаїками і розписом, якою і була Десятинна церква. Про належність тиньку другого та третього типів церкві, зокрема її галереям, переконливих відомостей немає. Дані М. К. Каргера про розчин на стовпі західної галереї аж ніяк не можуть правити підставами для того, щоб вбачати у ньому розчини, подібні до тиньку, знайденої поблизу палацу.

Вагоме підтвердження думки про те, що другий і третій типи тиньку відносяться до північно-східного палацу, містять матеріали досліджень київського дитинця останніх років. Так, 1982 р. В. О. Харламовим неподалік від західного палацу було розкопано залишки житла, у якому були знайдені фрагменти (рис. 1, Д) крихкого тиньку без мінеральних домішок, з великим вмістом соломи, тобто дуже подібного до тиньку другого типу, що найвірогідніше належав до північно-східного палацу. Оскільки житло віддалене більш як на 80 м від північно-східного палацу, випадкове попадання тиньку від згаданої споруди повністю виключене. Тим більше, що в межах житла фрагменти тиньку утворювали значні скучення. Автор розкопок відносить їх до західного палацу²⁰. Однак вони можуть бути й залишками розпису самого житла. У даному випадку важливіше підкреслити, що тиньк належав споруді світського характеру, отже це свідчить на користь того, що тиньк другого та третього типів відноситься до будівлі палацу, а не Десятинної церкви.

Документальних відомостей про матеріали, знайдені при розкопках південного палацу, на жаль, немає. Матеріали, що зберігаються в музеях і відносяться до 1910—1914 рр., коли разом із Десятинною церквою вперше досліджувався цей палац, включають переважно тиньк першого типу, невелику кількість другого і окремі фрагменти третього. Виходячи з кількісного співвідношення наведених матеріалів, можна гадати, що тиньк першого типу відноситься до церкви, другого — до південного палацу, третього, можливо, потрапив у місце розкопок випадково, найвірогідніше, з південно-східного палацу.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що відмінності між окремими групами фрагментів не можна звести лише до їх функціонального призначення (тиньк внутрішніх та зовнішніх стін, як вважав М. К. Каргер). Вони свідчать про принципово різний процес виготовлення розчинів, що можна трактувати тільки як принадлежність до різних технологічних традицій. Для першої з них характерне ретельне приготування добре випаленого та просіяного вапна, до якого додавалися дрібнодисперсні фракції мінеральних гідратів домішок (кераміки, шлаку тощо), що надавало тиньку щільноті та міцності (перший тип). Для другої традиції, на відміну від першої, властиве використання

¹⁸ Хвойка В. В. Указ. соч.— С. 69.

¹⁹ Коренюк Ю. О., Фурман Р. В. Вказ. праця.— С. 60.

²⁰ Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 112—116.

грубого вапна з великою кількістю недовипалених зерен, до якого крім стебел соломи нічого не домішувалось. Через відсутність мінеральних домішок розчин був жирним і неміцним внаслідок виникнення усадкових тріщин (другий тип). Цей самий тиньк, що призначався для зовнішніх стін дещо модифікувався: у верхній його шар додавалася цементівка (третій тип), що трохи поліпшувало технологічні якості розчину, однак не надавало йому міцності, яку можна було б порівнювати з розчином тиньку, до складу якого входили дрібнодисперсні гідралічні домішки.

Вивчення щоденників польових досліджень 1936—1937 рр. та матеріалів розкопок останніх років дозволяють зробити висновок, що технологічна традиція використання погано обпаленого вапна без мінеральних домішок або з крупною цементівкою застосовувалася в спорудах світського призначення — князівських палацах, можливо, і при розписах простих жител, а традиція застосування дрібнодисперсних мінеральних домішок в розчині з ретельно приготованого вапна належала майстрям, які розписували Десятинну церкву.

Як уже зазначалося, тиньки розписів Софійського собору, церкви на Золотих воротах та Георгієвського собору дуже близькі до тиньку першого типу з розкопок київського дитинця. До цієї ж технологічної традиції належать розписи Михайлівського собору Видубецького монастиря та деякі розписи початку ХІІ ст.

Традиція використання вапна без мінеральних домішок чи з грубодисперсною цементівкою використовувалася дуже обмежено. Єдиний аналог тиньку другого типу зустрічаємо в матеріалах досліджень Михайлівського собору в Переяславі (розкопки М. К. Каргера, 1952—1954 рр.)²¹. Цей поодинокий приклад не має означати спадкоємного зв'язку технологічної традиції розпису цього храму з київськими палацами. Елементарна технологія виготовлення тиньку другого типу, яка не потребувала ретельної обробки вапна і, крім соломи, ніяких наповнювачів, могла спонтанно виникати в різний час і в різних місцях, де не було умов для досконалішого в технологічному плані способу приготування розчинів.

Що стосується тиньку третього типу, котрий був модифікацією тиньку другого типу і призначався для зовнішніх стін, то його ніде, крім київського дитинця, поки що не виявлено. І це зрозуміло: використання на зовнішніх стінах крихкого та пористого розчину, яким є нижній шар розчину у третьому типі тиньку, аж ніяк не можна визнати доцільним.

Таким чином, застосування дрібнодисперсних гідралічних домішок після того, як їх було використано в тиньках розписів Десятинної церкви, набуло значного поширення і продовжувалось при виконанні київських храмових розписів протягом більш ніж століття. Традиція використання грубого вапна та мінеральних домішок, очевидно, на початку ХІ ст. зникає.

Носіями цих двох технологій були, можна думати, різні групи виконавців. Першу з них уособлюють майстри, запрошені князем Володимиром «від грек» для виконання мозаїк та розписів Десятинної церкви. Носіями другої могли бути маляри, що розписували палаці київського дитинця. Зважаючи на те, що в київських будівлях XI ст. остання традиція не зустрічається, ймовірно гадати, що майстри, які працювали в палацах, належали до покоління, которое працювало ще в дохристиянські часи. Отже, можна припустити, що серед фрагментів тиньку другого та третього типів є залишки розписів, які прикрашали «терем вне града» часів княгині Ольги. Шкода, що ці фрагменти такі невеликі, що практично не дають уяви про те, яким міг бути цей розпис. Можемо тільки констатувати, що на численних, але дуже дрібних фрагментах тиньку другого типу збереглися залишки якихось, можливо, орнаментальних зображень та смуги червоної вохри із лінією

²¹ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 32.

свинцевого суріка в центрі. Більшість фрагментів тиньку третього типу, яка містилася на фасадах, забарвлена червоною вохрою, фрагменти із зубців поребрика — жовтою, а з напівколонки збереглися рештки орнаментальних елементів зеленого кольору.

Дослідження фрагментів тиньку з розкопок київського дитинця ще далеко не завершене. Сподіваємося, що у подальшому воно приведе до нових спостережень.

Ю. А. Коренюк

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ МАТЕРИАЛЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ МОНОУМЕНТАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ КИЕВСКОГО ДЕТИНЦА

В статье рассматриваются фрагменты монументальной живописи, обнаруженные при раскопках каменных сооружений на киевском детинце. На основании привлечения дневниковых материалов экспедиции Ф. Н. Мовчановского 1936—1937 гг., где описаны некоторые типы фрагментов, производится их атрибуция и отнесение определенных типов штукатурки к зданию Десятинной церкви и светским сооружениям — княжеским дворцам. Исследуется распространение технологических традиций, носителями которых были мастера, расписывавшие Десятинную церковь и княжеские дворцы в конце X в. в киевских памятниках более позднего времени.

Yu .A. Korenyuk

SCANTILY KNOWN FRAGMENTS FROM MONUMENTAL ERECTIONS OF THE KIEV DETINETS

Fragments of the monumental painting found during excavations of masonry buildings in the territory of the Kiev Detinets (a stronghold) are considered. Proceeding from diary notes of the expedition headed by F. N. Movchanovsky in 1936—1937 where some types of fragments are described, the latter are attributed and some types of plasters are ascribed to Desyatinnaya church and secular buildings — prince palaces. Engineering traditions whose carriers were craftsmen who painted Desyatinnaya church and prince palaces in late 10th cent. are studied in the paper from the standpoint of their spreading to Kiev monuments of later periods.

Одержано 14.05.88

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Археологічна діяльність Б. М. Гракова на Україні

© Ю. Г. Виноградов, І. В. Яценко

Внесок Бориса Миколайовича Гракова до скіфології є загальновідомим і загальновизнаним, він по праву вважається одним з найвизначніших вчених у цій галузі історичного пізнання. Чільне місце Б. М. Гракова в історії скіфознавства, яке він посів завдяки своїм численним дослідженням, багато в чому обумовлене тим, що він вдало поєднував як філолог- класик та епіграфіст глибоке проникнення у писемні свідоцтва про скіфів та сарматів із виключно чудовим знанням їх матеріалістичної культури як польовий археолог-практик. У поданому нарисі ми спробуємо сконцентрувати увагу на іншій галузі його діяльності, а саме на тому її періоді, що пов'язаний із вивченням пам'яток на території України.

Самостійну польову археологічну діяльність Б. М. Граков розпочав у 1925—1933 роках у районах Поволжя та Приуралля. Віднайдені під час розкопок чудові археологічні пам'ятки порівняні з відомими на той час скіфськими старожитностями VI—V ст. до н. е.

Північного Причорномор'я. Встановлена схожість підштовхнула його до висновку, що поволжькі та приуральські пам'ятки лишили тут скіфи, які затрималися на цій території під час міграції основної маси їх населення на захід. Опрацьовуючи розкопані матеріали Б. М. Граков зміг глибше ознайомитися із скіфськими пам'ятками Північного Причорномор'я. Ймовірно, це й послугувало фундаментом наукового зацікавлення вченого історією та археологією скіфів та скіфо-сарматською археологією взагалі.

1937 року керівництво МВІМК доручає Б. М. Гракову очолити розкопки курганів поблизу Нікополя, що були розпочаті 1931 року Нікопольським краєзнавчим музеєм як охоронні у зв'язку з будівництвом трубного заводу. Це доручення не було випадковим, оскільки

відповідало зацікавленості скіфськими старожитностями, що поступово формувалася у дослідника. Крім цього, звернемо увагу на те, що основні наукові дослідження вченого зосереджувалися на той час у вивченні грецької керамічної тари і клейм, а райони Північного Причорномор'я, зокрема степової його зони, особливо багаті на знахідки цих матеріалів.

Нікопольська експедиція під керівництвом та за ініціативою Б. М. Гракова одразу ж почала ці роботи сумісно з систематичним дослідженням Кам'янського городища, розташованого на лівому березі Дніпра навпроти Нікополя. У довоєнний період (1937—1940 рр.) в роботі експедиції брали участь О. О. Потапов, Б. З. Рабінович, О. А. Кривцова-Гракова, Г. Д. Смірнов, Е. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін. Крім того у складі експедиції були й студенти-практиканти МІФЛІ. Серед них Б. М. Граков відзначав Б. В. Євстаф'єва, П. Д. Ліберова та І. А. Приходько, які подали найбільш істотну допомогу.

На Нікопольському курганному полі велися розкопки курганів скіфського часу та доби бронзи. Дослідження курганів супроводжувалися розвідками на околицях могильника. Було віднайдено й нові великі кургани, що за припущенням Б. М. Гракова могли бути скіфськими,— Нечаєва та Орлова могили. Вже в написаному у довоєнні роки науково-популярному нарисі «Скіфи» Б. М. Граков поцінував значення скіфських поховань Нікопольського могильника як поховання представників рядових общинників, кочового поселення Скіфії. Що ж до культурної належності то вони складають єдине ціле із знаменитими царськими курганами, відрізняючись від останніх небагатим похованальним інвентарем. Дослідник відзначав, що за набором інвентаря, розглянуті поховання особливо близькі до поховань служників у царських курганах¹.

Роботи на Кам'янському городищі, маловідомому на той час у науковій літературі, були більш складними. Значні труднощі виникали через грандіозні розміри пам'ятки (площа близько 1200 га) та забудованість (на території розташувалось селище Кам'янка-Дніпровська та село Велика Знам'янка), а також порушення у багатьох місцях культурного шару, викликаного зсувами піску. Після первого огляду городища та збирання на ньому підйомного матеріалу 1937 року Б. М. Граков припускає, що основний шар Кам'янських кучугур датується у межах IV—III ст. до н. е., у подальшому ж життя продовжується в межах Знам'янського городища. Однак, щоб довести це припущення, знадобилися багаторічні польові дослідження.

Розкопки Кам'янського городища були розпочаті дослідником 1938 року й тривали до 1940 р., а по тому відновлені ним 1945 р., з якого й проводилися до 1950 року з перервою у 1947 році. Розкопки довоєнних та повоєнних років завжди співпадали із щорічним обстеженням території городища, вивченням природних огорінь, розширенням культурного шару, уточнювався напрям валів, що оточували цей шар і т. д. Вже тільки довоєнні розвідки дозволили Б. М. Гракову осмислити пам'ятку в цілому, розпізнати поселення ковалів-металургів IV—III ст. до н. е., що існувало на її кучугурській частині, вказати на його зв'язок із тогочасною скіфською культурою, говорити про більш тривале існування акрополю. Повоєнні розкопки підтвердили ці основні висновки й разом з тим внесли ряд доповнень і уточнень.

Згадуючи експедиції Б. М. Гракова, що працювали в районах поблизу м. Нікополя, не можна обминути експедицію 1944 року². Вона проводилася ще в умовах воєнного часу за особливим мандатом, виданим Всесоюзною надзвичайною комісією по розслідуванню злочинів фашистів, у серпні 1944 року, майже одразу після визволення України Радянською армією від німецьких загарбників. Метою її був огляд археологічних пам'яток та визначення втрат, яких зазнали ці пам'ятки

¹ Граков Б. Скіфи.—К., 1947.—С. 92.

² Граков Б. Нікопольська експедиція // Археологія.—1947.—№ 1.—С. 190.

від окупантів. У цій експедиції взяли участь студенти-археологи історичного факультету МДУ та співробітник Інституту археології АН УРСР Є. Ф. Покровська. Після огляду ряду курганних груп на північ від Нікополя (разом з Нечаєвою та Орловою могилами, розташованих у північно-західному напрямку за 65 км від Нікополя), залишків кургану Солоха біля Кам'янського городища й самого городища, Б. М. Граков, обчисливши збитки, нанесені цим пам'яткам та Нікопольському краєзнавчому музею, що складали загальною сумою 900 000 крб., склали акт, підписаний всіма учасниками експедиції³.

Крім того, вже тоді Б. М. Граков розмірковував над можливістю розкопок скіфських царських курганів й готувався до цього. Протягом робіт 1944 року дослідник проводив не тільки огляд курганів та курганних груп, але й намагався зафіксувати їх розташування, встановити кількість курганних насипів та їх розміри. Під час огляду він підкреслював необхідність дослідування й залишків великих, розкопаних ще до революції курганів, оскільки вони могли дати цікаві знахідки й поповнити наші знання про різні деталі похованого обряду. Разом з тим, коментуючи розташування шарів на збереженому зразі останцю Солохи, Б. М. Граков на цьому конкретному прикладі звертав увагу на те, що після його розкопок вже не буде тієї наочної стратиграфії, що це зобов'язує нас найретельнішим чином фіксувати стратиграфічні дані розкопуваних й, природньо, знищуваних курганів. Звертаючись до теми розкопок царських курганів, відзначимо, що дослідник підрахував суму, необхідну для вивчення одного такого кургану: для Нечаєвої могили — 500 000, для Орлової — 120 000 крб. Протягом перших повоєнних років й на початку 50-х рр. Б. М. Граков обмірковує розкопки та методи розкриття царських курганів: «Потрібно знов розпочати розкриття «царських» курганів. З цією метою ми дослідили Чортомлик та Солоху й намітили деякі технічні прийоми розкриття»⁴. Наступними роками він систематично займався реєстрацією курганних груп та поселень. Обставини склалися так, що Б. М. Гракову не довелося ні розкопувати самому, ні навіть брати участь у розкопках царських курганів, однак за його життя такі дослідження були розпочаті іншими. Вчений надзвичайно зацікавлено стежив за ходом, прийомами робіт та їх результатами.

Перші повоєнні роки (1945—1946 рр.) Нікопольська експедиція працює в основному за напрямами, складеними раніше: досліджуються кургани на Нікопольському полі та вивчається Кам'янське городище. Протягом цих та всіх наступних польових сезонів Б. М. Граков (навіть після припинення існування Нікопольської експедиції) продовжує фіксувати й описувати курганні групи в різних місцях степової Скіфії. Однак виникає ще один напрям у його дослідженнях — розвідки, метою яких є віднайдення поселень. Інформуючи про роботи цих років, Б. М. Граков пише: «у 1945—1946 рр. поставлено мету відкриття неукріплених селищ того ж часу» (часу Кам'янських кучугур та курганів Чортомлицького типу)⁵. Цей пошук повинен був дати відповідь на конкретне запитання: чи є поселення, які б можна було пов'язати з життям населення, котре залишило поховання скіфського часу у курганах Нікополя. Одночасно це питання мало для дослідника і більш глибокий смисл — він був пов'язаний з проблемою визначення території, на якій повинні були жити скіфи-землероби Геродота. Відкриті селища у 1945—1946 рр. наводять дослідника до висновку про «змішаний, характер кочового та землеробського господарства»⁶.

З часом зацікавлення дослідника землеробськими поселеннями території Скіфії зростає все більше, велика увага приділяється пошукам як поселень IV—III ст. до н. е., так і більш пізніх. «Для вирішення питання про подальший розвиток нижньодніпровської Скіфії має вели-

³ Див.: Архів ЛВІА.—Ф. № 312.—Оп. 1.—Справа 198, 199.

⁴ Граков Б. Н. Нікопольська експедиція // КСИИМК.—1947.—Вып. XXI.—С. 74.

⁵ Там же.—С. 73.

⁶ Там же.—С. 74.

ке значення виявлення якомога більшої кількості городищ і селищ того або близького до нього часу⁷. Таким чином, в період закінчення робіт на Кам'янському городищі вчений звертається до проблеми подальшої історії Скіфії і думає про забезпечення її розробки археологічним матеріалом.

Б. М. Граков не лишив поза увагою відкриття на Кам'янському городищі залишків поселень бронзової доби. На одному з них у 1947 р. він організовує розкопки, які вела О. А. Кривцова-Гракова⁸. Вони висвітлили попередню історію місця, на якому у скіфський час було засновано городище. Сам дослідник займався розвідками і на території городища і в його околицях. На могильнику поблизу Нікополя з цього часу роботи припиняються.

З 1948 по 1950 р. Б. М. Граков продовжує розкопки Кам'янського городища. 1949 рік він вважав особливо вдалим щодо розкритої площини (близько 2000 м²) і щодо обсягу проведених розвідок, а також вдалого уточнення топографічного плану пам'ятки. Тільки по завершенні цих робіт Б. М. Граков зміг впевнено твердити, що всі його припущення, висловлені на початку досліджень, підтверджувалися, а тому після заключного сезону 1950 р. розкопки припинились. У 1954 р. видається монографія Б. М. Гракова про Кам'янське городище, в якій подається детальний опис пам'ятки, аналіз відкритих на ній об'єктів і одержаних знахідок. Автор трактує городище як ремісничий, торговельний і, вірогідно, адміністративний центр степової Скіфії кінця V—III ст. до н. е. Такими ж фундаментальними є і опубліковані автором матеріали Нікопольського могильника. Слід відзначити, що обидві ці пам'ятки посіли важливе місце у концепції дослідника про виникнення держави скіфів у IV ст. до н. е., мали велике значення для розуміння соціального та економічного життя населення степової Скіфії.

Основні положення історичної інтерпретації Б. М. Граковим Кам'янського городища були піддані критиці С. Я. Ольговським⁹. Спираючись на відсутність довгочасових утеплених жител на городищі, на відкрите лаштування виробничих комплексів, які виносились за межі житлових будівель, практично повну відсутність ливарних форм, а також нечисленності поховань некрополя С. Я. Ольговський співставив пам'ятку з Ягорлицьким поселенням і визначив Кам'янське городище як сезонне торжище, на якому літньої пори одночасно працювали і скіфські майстри з обробки чорних та кольорових металів, але не металурги. Визначення городища як адміністративно-політичного центру не можливе, на його думку, через слабке вивчення його акрополю.

Однак при більш ретельному розгляді, висунуті аргументи виявляються непереконливими. Співставлення Кам'янського городища з Ягорлицьким виробничим районом неправомірно не тільки через те, що, з одного боку, останнє було навмисне максимально наближене до джерел сировини й палива, а перше працювало на привізній сировині при повній відсутності запасів деревини в окрузі. З іншого боку, при наявності однакової піщаної структури земель, на Ягорлику залишки жител поки що не знайдені, в той час як на Кам'янських кучугурах виявлені землянки й сліди надземних турлучних будинків. Тривалий характер цих споруд, наприклад, на Березанському і Єлизаветівському поселеннях ні в кого поки що не викликає сумніву. Зимової пори Кам'янські житла могли частково опалюватися саме за рахунок функціонування тих горнів, які, дотримуючись протипожежної безпеки, споруджували давні жителі на близькій відстані (іноді до півметра від стін будинків)¹⁰.

⁷ Граков Б. Н. О работе Степной скіфской экспедиции // КСИИМК.— 1951.— Вып. XXXVII.— С. 134.

⁸ Кривцова-Гракова О. А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане // КСИИМК.— 1949.— Вып. XXVI.— С. 75—85.

⁹ Ольговский С. Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 48, 49.

¹⁰ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 118.

Неконкретним є і висновок про нечисленність уламків ливарних форм у порівнянні з іншими скіфськими пам'ятками, наприклад з Бельським городищем, де знайдено понад 90 їх фрагментів. По-перше, на останньому розкопки проводяться систематично більш як чверть століття, а по-друге, з 90 уламків форм 87 знайдено там в одній майстерні¹¹, що дозволяє сподіватись на таку ж щасливу знахідку в майбутньому на Кам'янському городищі.

Припущення про сезонний торговельно-ремісничий характер городища протирічать перш за все ті трудомісткі заходи по зведенню фортифікаційних укріплень для захисту поселення. Незважаючи на погану збереженість та недостатне вивчення Кам'янського городища, все ж не можна замовчувати знахідку на ньому уламків грецької черепиці¹², що одразу ж різко виділяє споруджені там будинки серед ординарних жителів більшості пам'яток Скіфії. Ця обставина, а також сам факт виділення «акрополя» разом із величезними, ні з чим непорівнюваними розмірами Кам'янського городища, а також помітно диференційованім у соціальному плані могильником на Нікопольському курганному полі, роблять на сьогодні набагато переконливішим визначення Кам'янського городища, що Б. М. Граков, до речі, подав у формі припущення¹³, як адміністративного, ремісничого і торговельного центру Скіфії. Разом з тим, однак, критичні зауваження С. Я. Ольговського вказують на ті моменти, які потребують повторної перевірки при повноваженні розкопок вказаної пам'ятки.

Вище вже вказувалося на зацікавленість Б. М. Гракова поселеннями і городищами Нижнього Подніпров'я, що існували пізніше IV—III ст. до н. е. (з II ст. до н. е. до II ст. н. е.). Ці пам'ятки, на думку автора, належали вже до нового періоду у житті населення скіфських степів, хоча й мали деякі риси, що поєднували їх із більш ранніми пам'ятками. З 1949 р. Н. М. Погребова та Н. Г. Єлагіна проводять на двох з них — Знам'янському та Гаврилівському городищах розкопки у складі Степової скіфської експедиції, очолюваної Б. М. Граковим. Матеріали цих розкопок були видруковані в деталях Н. М. Погребовою. Дослідниця першою подала розгорнуту характеристику пізньоскіфської культури, показавши на великому обсязі конкретного матеріалу спільні риси та відмінності її від скіфської культури попереднього часу. У праці знайшли підтвердження й розвиток і деякі положення, висловлені Б. М. Граковим раніше.

Протягом цього періоду вчений намагався розширити територію досліджень керованої ним Степової скіфської експедиції з тим, щоб відзначити та вивчити скіфські пам'ятки VII—IV ст. до н. е. в різних районах степової території Скіфії. Вже 1949 р. проводяться розвідки у Приазов'ї¹⁴. Дослідник підкреслив велику значимість вивчення цієї території, яка до того часу була майже не дослідженою. Однак історична традиція згадує цю територію як місцепроявлення панівних кочових скіфських племен, вона і пізніше лишається важливою частиною на кочів'ях Причорномор'я. Експедицією знайдено багато залишків різночасових селищ і, можливо, стоянок скіфського і сарматського часу. Під час розкопок П. Д. Ліберовим трьох курганів біля села Константинівка Мелітопольського району Запорізької області відкрито скіфське археічне поховання рубежу VII—VI ст. до н. е.¹⁵ О. А. Кривцові-Гракова провела розкопки на одному з поселень пізньої бронзової доби — Обіточна 12.

З 1956 р. Б. М. Граков звертається до вивчення і більш західних районів Скіфії — від Нижнього Дніпра до Тилігульського лиману. Під-

¹¹ Шрамко Б. А. Бельское городище скіфской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 118, 119.

¹² Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА. — 1958. — № 64. — С. 123.

¹³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. — С. 172.

¹⁴ Граков Б. Н. О работе Степной ... — С. 135, 136.

¹⁵ Ліберов П. Д. Кургани у села Константиновки // КСІІМК. — 1951. — XXXVII. — С. 141.

вищена зацікавленість цими районами пов'язана з проблемою пошуків пам'яток скіфських землеробських племен, відомих Геродоту,— калліпідів, алазонів, скіфів-орачів. Тут експедиція фіксує численні пам'ятки пізньобронзової доби, залишки поселень кінця V ст. до н. е.—I—II ст. н. е. та більш пізні поселення II—IV ст. У звіті за 1956 р. про роботу Степової скіфської експедиції істфака МДУ Б. М. Граков, відзначивши важливість цього району для вирішення цілого комплексу питань, зокрема, походження та етнічної належності, констатує, що «спираючись на матеріали, одержані в результаті однорічних розвідувальних робіт, постановка цих питань є передчасною. Передчасним було б і вирішування питання про назив скіфського племені або племен, що заселяли узбережжя Інгула. За даними Геродота, на цей район можуть претендувати алазони або скіфи-орачі»¹⁶. На жаль, і наступні роботи у західному районі (1957—1961 рр.) не внесли істотних даних у вирішення цих питань. Однак цілком вірогідно, що саме ці роботи разом із згаданими даними розвідок і розкопок вздовж берегів Нижнього Подніпров'я підводять дослідника до гіпотези про напівкочовий спосіб життя землеробських скіфських племен. Підтвердження цієї думки Б. М. Граков бачив і в деяких нотатках Геродота. Цю гіпотезу висловлено у науково-популярній книзі «Скіфи»¹⁷, а останнім часом вона одержала підтримку багатьох дослідників.

Останні експедиції Б. М. Гракова 1961—1964 рр. пов'язані з розкопками курганної групи біля Солохи, яка була вперше описана й обміряна 1944 року, і курганної групи біля селища Дніпрорудний. Розкопані кургани, як виявилось, відповідали добі бронзи. Пам'ятки пізньої і розвинутої бронзи досліджувались у 1965 році біля селища Приморське та с. Осипенко Бердянського району Запорізької області. Ці експедиції проводились під загальним керівництвом Б. М. Гракова, головними ж виконавцями робіт були його учні Н. Г. Елагіна, В. В. Дворниченко та ін.

Звернімо увагу також на польові роботи Б. М. Гракова, що проводилися сумісно з іншими дослідниками на пам'ятках, розташованих поза межами чорноморських степів. У 1956 р. Б. М. Граков взяв участь у дослідженні городища Суботово чорноліської культури, що пояснюється його зацікавленістю культурами передскіфського часу у зв'язку з проблемою формування степового і лісостепового варіантів скіфської культури¹⁸. Ця робота відобразилася і в детальній характеристиці пам'яток Б. М. Граковим у курсі його лекцій¹⁹. У 1958—1959 рр. Б. М. Граков проводив розкопки разом з Б. О. Шрамко на Бельському городищі. Можна вважати, що безпосереднє знайомство з цією унікальною пам'яткою якоюсь мірою сприяло виникненню трактування Бельського городища як міста Гелона та оцінки його як центру політичного об'єднання трьох племен лісостепового лівобережжя Дніпра.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що найбільше значення для створення наукової концепції з історії степової Скіфії у польовій практиці Б. М. Гракова мали розкопки Нікопольського могильника і Кам'янського городища. Вони збудили глибоку зацікавленість дослідника до культури скіфських степів, подали принципово нові матеріали для її характеристики. Настільки ж важливим є і визначений дослідником напрям на вивчення пам'яток пізньоскіфської культури, розробка якого вдало втілилася у працях Н. М. Погребової.

Згодом у ході польових робіт в тій чи іншій області Б. М. Граков визначав певні задачі для вирішення різних проблем історії та культури степової Скіфії, однак розпочаті у малодосліджених районах розідки не дали відповіді на поставлені запитання: занадто великим

¹⁶ Граков Б. Н., Елагіна Н. Г. Отчет о работе Скифской степной экспедиции Истфака МГУ в 1956 г.

¹⁷ Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 39.

¹⁸ Граков Б. Н., Тереножкин А. И. Субботовское городище // СА.— 1958.— № 2.— С. 154—178.

¹⁹ Граков Б. Н. Ранний железный век.— М., 1977.— С. 161—182.

виявився їх територіальний розмах. Для втілення задумів вченого не вистачало й матеріальних ресурсів. Тому наступні експедиції майже не знайшли відображення у наукових розробках Б. М. Гракова.

Одержано 07.05.89

Про що нагадали фотографії

© Е. В. Черненко

Серед моїх фотографій, присвячених археологам та розкопкам, є невелика серія, яка привертає увагу всіх, хто переглядає це зібрання. На двох із них ми зупинимося, тому що, на мою думку, вони стосуються не лише людей, зображеніх тут, іх особистих та наукових доль, але якоюсь мірою відображають певний етап у розвитку скіфознавства на Україні. Може тому її варто починати розповідь не з подій 1961 р., а згадати спочатку більш ранні часи.

Українське скіфознавство розвивалось складним шляхом¹. Після реорганізації Інституту історії матеріальної культури АН УРСР в Інститут археології, дослідження питань археології раннього залізного віку були зосереджені у відділі археології античного суспільства. Невдовзі після евакуації (Київ, літо 1944 р.) було утворено відділ археології скіфо-сарматських племен та античних міст. З 1959 р. розпочав роботу відділ археології раннього залізного віку.

А польові дослідження скіфських пам'яток на території нашої республіки почалися у середині 30-х років. Разом із вченими Москви, Ленінграда, Нікопольського краєзнавчого музею археологи Києва брали участь у розкопках курганів Нікопольського курганного поля². Але вивчення скіфських поховань пам'яток поблизу Нікополя, на жаль, було лише епізодом у роботі українських археологів. Дослідження скіфських степових старожитностей на довгі роки було припинено. У довоєнний період вивчались переважно городища скіфського часу Дніпровського Лісостепового Правобережжя. У повоєнні роки ця робота продовжується, але паралельно досліджуються пам'ятки передскіфського часу.

Значну роль у розвитку українського радянського скіфознавства зіграв О. І. Тереножкін, який з 1949 р. протягом понад 30 років очолював дослідження пам'яток залізного віку в Інституті археології АН УРСР. З ім'ям і конкретною діяльністю Олексія Івановича пов'язане створення школи київської скіфології — нині провідної у країні, виховання великої групи докторів та кандидатів наук — фахівців з археології скіфського та передскіфського часів.

А у повоєнні роки у вітчизняному скіфознавстві лідувала школа московської скіфології, яких виховав та очолював видатний археолог, фахівець досить різномібічних інтересів, людина широкої душі, добра та чуйна особистість — Борис Миколайович Граков.

Можливо, не набувши «офіціального оформлення», сама собою виникла та обставина, що між фахівцями Москви та Києва виник своєрідний розподіл «сфер впливу» у дослідженнях пам'яток скіфського часу. Певною мірою це стосується як колективних, так і індивідуальних досліджень з проблем археології Скіфії, зокрема тем докторських та кандидатських дисертацій О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської, Є. Ф. Покровської, Г. Т. Ковпаненко та ін.

¹ 50 лет Институту археологии АН УССР.—Киев, 1984.—С. 44—54.

² Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле // МИА.—1962.—№ 115.—С. 56—113.

Звичайно, у 50-ті роки були окремі поодинокі випадки, коли скіфологи Інституту археології АН УРСР, так би мовити «порушуючи конвенцію», проводили розкопки в межах Степової Скіфії, яка вважалась «зоною інтересів» московських колег. Але це були же заплановані цілеспрямовані дослідження, а роботи, викликані надзвичайними обставинами і мали характер рятувальних новобудовних. Саме тоді починається період розкопок в зонах великих будівництв в степу.

Досить згадати роботи у зоні будівництва каскаду Дніпровських гідроелектростанцій: Кутянський могильник, в якому були вагомо презентовані скіфські комплекси³, Золотобалківські городище та могильник⁴ сарматського часу та деякі інші.

На початку 50-х років було поновлено дослідження великих курганів скіфської степової верхівки, які вивчались ще до першої світової війни. Тоді М. І. Веселовським було розкопано хурган Солоха, а за ініціативою М. І. Ростовцева під керівництвом видатного українського археолога М. О. Макаренка — половина Мордвинівського кургану поблизу Каховки.

І ось 1954 р. під керівництвом О. І. Тереножкіна був розкопаний Мелітопольський курган⁵. Значення цих робіт для скіфології важко переоцінити. Саме тоді були сформовані основи методики дослідження курганів із розвиненою системою підземних поховальних споруд з використанням досвіду праці та оснащення шахтарів: обов'язкове кріплення підземних споруд, безпосередня участь досвідчених майстрів-підземників. На жаль, роботи в Мелітополі майже на 20 наступних років залишилися лише епізодом.

Тільки влітку 1961 р. сталася подія, значення якої у розвитку майбутніх досліджень численних скіфських степових пам'яток поцінували лише за кілька років. До Інституту археології АН УРСР з Нікополя надійшло повідомлення, що поблизу с. Кірово Нікопольського району Дніпропетровської області його мешканці, на одному з найбільших із 6 зруйнованих курганів, почали копати яму на місці просідання ґрунту. Вони заглибились більш, ніж на 6 м від поверхні у межах контурів вхідної ями і по напівзруйнованому довгому дромосу потрапили до камери.

Необхідно було терміново виїхати на місце. Зголосились В. А. Іллінська і я — на той час один із перших аспірантів Олексія Івановича Тереножкіна. Тим часом у Києві готувалася до виїзду експедиція, до якої крім згаданих ввійшли: Г. Т. та Г. С. Ковпаненки, Е. В. Яковенко, В. О. Круц⁶. Невдовзі розпочались розкопки. Сподівалися на краще, адже на обрії майоріли величезні залишки Чортомлика, в кількох десятках кілометрів знаходився Олександropільський курган та «останній з могікан» степу — майже 17-метрова Нечаєва Могила, безліч середніх за розмірами курганів, які розкопають трохи згодом. Серед них була і Товста Могила, назва якої на ті часи нікому нічого не говорила...

Ще до початку робіт стало ясно, що без кріплень, без лісу, без шахтарів тут не обйтись. Поруч знаходились шахти та кар'єри Орджонікідзенського гірничозбагачувального комбінату. До керівництва цього велетня і звернулися ми з Олексієм Івановичем. Забігаючи наперед, скажу, що нічого надзвичайного в досліджуваних нами курганах ми не знайшли. Але саме під час того польового сезону були заладені основи майбутніх успішних досліджень курганів найвищих прошарків супспільства Степової Скіфії — Гайманової, Страшної та Товстої Могил, двох Мордвинівських курганів, Бердянського кургана, Жовтокам'янки, завершено дослідження Чортомлика та багатьох мен-

³ Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП АН УРСР. — 1960. — Т. 9. — С. 39—87.

⁴ Вязьмітіна М. І. Золота Балка. — К., 1962. — 238; Вязьмітіна М. І. Золотобалтівський могильник. — К., 1972. — 190 с.

⁵ Тереножкін А. І., Мозолевский Б. Н. Мелітопольський курган. — К., 1988. — 260 с.

⁶ Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине // ЗОАО. — 1967. — Т. 2. — С. 179—191.

ших скіфських курганів. Значну допомогу у цій справі надав директор гірничозбагачувального комбінату Григорій Лукич Середа, забезпечивши експедицію кадрами гірників та необхідним обладнанням. З того часу гірники і механізатори стали вірними помічниками археологів, помічниками, без яких було б неможливим дослідження наземних та підземних курганних споруд.

Табір експедиції було розміщено у полі, поблизу курганів; Олексій Іванович та Варвара Андріївна жили в селі. Одного разу, заїхавши до Олексія Івановича, я зустрівся там з Борисом Миколайовичем Граковим та Володею Башиловим. Виявилось, що їх експедиція працює майже напроти нас, за Дніпром, досліджуючи курганну групу Солохи. А. І. Мелюкова залишилась продовжувати розкопки. Відразу ж поїхали на кургани. Саме там Григорій Сергійович Ковпаненко і зробив ці знімки. На фотографії (рис. 1) присутній майже увесь склад експедиції та гость: Г. Т. Ковпаненко, маленька Наташочка — її дочка, я, Б. М. Граков, В. А. Іллінська, Е. В. Яковенко, О. І. Тереножкін. Поза кадром залишилися фотограф — Г. С. Ковпаненко, В. О. Круц та В. А. Башилов, які саме були під землею, у катакомбі.

Добре запам'яталось, з яким великом інтересом Борис Миколайович оглядав розкопки. Особливу увагу він звернув на систему кріплень і нескладний ворот, за допомогою якого ми з В. О. Круцем витягали ґрунт. Автокрани для цього почали використовувати у наступних експедиціях. Катаомб таких розмірів і глибини Борис Миколайович досі не бачив. Може тому він з деякою роздратованістю і (як мені чомусь здалось), навіть заздрістю, що тут копають не він і його учні, а інші, дивився і слухав мою розповідь про обставини, з яких почалась робота (рис. 2).

Це зараз скіфські великі катакомби, що мають дві або навіть три входні ями, не дивують фахівців. Але тоді такі, принаймні учасникам розкопок, були невідомі. Наш загальний подив викликали два входи у найбільшому кургані. Один подібний випадок згадав Б. М. Граков — під час розкопок на Нікопольському курганному полі розкопали одну подібну катакомбу. Він обіцяв надіслати її план. Схема збереглася в

Рис. 1. На розкопках курганів біля с. Кірово: Ковпаненко Г. Т., Ковпаненко Н. Г., Черненко С. В., Граков Б. М., Іллінська В. А., Яковенко Е. В., Тереножкін О. І. (фото).

Рис. 2. На розкопках курганів біля с. Кірово: Є. В. Черненко, Граков Б. Н., Тереноожкін А. І. (фото).

архіві Бориса Миколайовича (частина документації на той час загинула). Після повернення до Києва ми отримали обіцяну схему⁷.

На полі гості побули недовго — треба було встигнути у Нікополь до парому.

Розкопки у Кірово вплинули не лише на розвиток української польової скіфології. За кілька років почались систематичні дослідження скіфських пам'яток у районі Орджонікідзенських кар'єрів, що увінчалися вивченням Товстої Могили та завершенням розкопок Чортомлика. Вони відіграли велику роль і в моїй долі. Саме там трапились залишки панцира — знахідка, яка започаткувала мій інтерес до зброї та військової справи скіфів в цілому⁸. У визначені напрямку моїх майбутніх досліджень чимала роль належить Борису Миколайовичу Гракову, його листам та дуже цікавим (він був близкучим оповідачем) бесідам («трепом», як він з гумором називав) у камеральній лабораторії нашого інституту, куди він привозив своїх студентів на практику.

⁷ Там же.— Рис. 1, 3.

⁸ Черненко Е. В. История скифского оборонительного доспеха: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1966.— 20 с.; Черненко Е. В. Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия): Автореф. дис. ... докт. истор. наук.— К., 1988.— 40 с.

В. П. Петров — учений-універсал

© М. Ю. Брайчевський

Непересічною особливістю творчої індивідуальності В. П. Петрова була надзвичайна широчінь наукових зацікавлень. Історія, археологія, етнографія, мовознавство, історія філософії, літературознавство — ось далеко не повний перелік дисциплін, що привертали безпосередню увагу вченого.

XIX, а надто XX ст., в історії позитивних знань були добою поглибленої диференціації наук, все більш вузької спеціалізації, що часом

переступала контролювані розумом межі. Ще на початку поточного століття характерною постаттю був археолог-універсал,— фахівець, чий дослідницькі обрії обіймали часовий інтервал від раннього палеоліту до пізнього середньовіччя. Типовою креатурою того кшталту був Любор Нідерле. Кількісна обмеженість інформації, наявної в розпорядженні дослідника, робила доцільним і можливим подібний творчий діапазон. Надалі нагромадження реальних знань поставило на порядок денний поступове, але неухильне підвищення структурності археологічної науки — процес, цілком закономірний, контроверза загальній тенденції до зростання ентропії в масштабах цілого об'єктивного світу.

Цей процес структуризації охоплював усю сферу знання, і було б дуже дивно, якби археологія лишилася в стороні від абстрактно означеній тенденції. Ще в середині XIX ст. Г. Спенсер висунув позитivistську тезу, за якою суспільний прогрес є функцією ускладнення, спеціалізації та поділу (крилатий вираз Н. Вінера: «становище, за якого панують відмінності і форми»). Історія археології протягом останніх десятиліть демонструє закономірність напрямку підкresлено яскраво: як наука порівняно молода, археологія особливо активно нагромаджує свій інформативний тезаурус.

Образ археолога-універсала відійшов у перекази; нині не так просто зустріти фахівця з великих хронологічних епох, скажімо — з ранньослов'янської. Є натомість фахівці з зарубинецької, пшеворської, вельбарської, черняхівської, київської та інших культур: та й постать зневажає тієї ж черняхівської культури розщеплюється і набирає радше легендарного ореолу; замість нього маємо зневажів черняхівських пам'яток Молдавії, Дніпро-Дністровського межиріччя, Дніпровського Лівобережжя, Степової Надчорноморщини тощо. Поряд з тим побутовим явищем стають фахівці з типології первісного плуга, римських імпортів або технології стародавнього гончарства.

Накопичення інформації практично унеможливлює потрібний рівень освоєння фактичного матеріалу; неминуче постає проблема репрезентативності археологічного джерела. Межа дозволеного виявляється переденою і навряд чи подібна глибина диференціації здатна перевонливо узасаднити справедливість спенсерівської тези. Швидше навпаки.

Звичайно, якщо йдеться про сухо джерелознавчий аспект дослідження, коли на авансцені стоїть скажімо питання про уточнення хронології певної категорії фібул, подібна спеціалізація, можливо, заслуговує на пошану. Але при тому не можу відійти від елементарної, зрештою, думки, що мені, як досліднику східнослов'янської минувшини, абсолютно байдуже, коли точно поховано небіжчика: в останньому десятилітті II чи першому десятиріччі III ст. У такому випадку квазіпоглиблений псевдометод перетворюється на своєрідний археологічний атракціон, що може потішити амбіцію конкретного дослідника: але надто мало додає у царині сухо історичних знань.

Прогресуюча глибина диференціації, поступове і, на жаль, невідтворне звуження творчого діапазону тягне за собою цілком закономірну антitezу — бурхливий розквіт дилетантизму. Природа не терпить вакууму; поле, опущене вченим, негайно окупує його імітатор. Своєрідний вибух вояовничого невігластва, поєднаного з гіпертрофованою претензійністю, у деяких галузях знання набирає характеру стихійного лиха і соціальної небезпеки.

Це в, свою чергу породжує реакцію. Тривіальною є формула: найвидатніші науковісяягнення наших днів здійснюються на стиках наук. Ця теза стала настільки звичною, що набула характеру постулату. Потреба її узасаднення не здається актуальною; справедливість думки приймається *a priori* не зважаючи на певну розмитість формулювання.

Справді: що таке «стик наук»? Це словосполучення дає можливість різних інтерпретацій і неадекватного тлумачення, що далеко не завжди долається контекстом застосування. Одна справа, коли йдеться про відгалуження і оформлення нових наукових дисциплін симбіозно-

го плану — як, скажімо, астрофізики, біохімії, біофізики, геохімії і т. і. Зовсім інша — функція експертизи: застосування методів однієї науки для потреб другої, часом віддаленої. І вже зовсім осібна — постановка проблем, які для свого вирішення потребують зусиль різних фахових діоцезів. Класичним еталоном такої «міжвидомчої» проблеми є етногенез народів, що утворили демографічну структуру ойкумені.

Гадаю, що універсалізм В. П. Петрова мав глибоко зумовлений і чітко спрямований характер. Було б надто небезпечно розглядати його як релікт минулого стадії в історії науки, а самого В. П. Петрова — як останнього у нашому колі вченого нідерлівського кшталту. Коли не можемо заперечувати певних ремінісценцій минулого традиції (що, поміж іншим, не є злим), то ще неприпустиміше не бачити в тій характеристиці її очевидної орієнтації на далеку перспективу прийдешнього, подиктованої кризовими тенденціями у розвитку науки за доби другої науково-технічної революції. Систематику черняхівських фібул можна доручити комп'ютерові, евристичне з'ясування історичних закономірностей — незрівняно важче.

І якщо вирішити проблему східнослов'янського етногенезу неможливо методом детальної типології горщика празького типу, то в ролі центральної виступить проблема методики семіотичної інтерпретації всіх категорій джерел, здатних забезпечити дослідників потрібну інформацію.

Хто ж такий В. П. Петров, коли виходити з оцінки місця, яке він посідає у поступуванні нашої науки? Вважаємо, на це питання можна дати цілком певну і точну відповідь: Віктор Платович був істориком (в широкому розумінні того слова), але істориком, який не ставив собі жодних меж чи обмежень щодо застосування джерел, сміливо долав «відомчі рамки» наукової парадіяльності. Його універсалізм був суворо підкорений інтересам історичного дослідження. Лінгвістичні, етнографічні, не кажучи вже про археологічні студії, не мали для нього самодостатнього значення, або, точніше, призначення. Його мало хвилювало, скажімо, з'ясування фонетичних особливостей тієї чи іншої мови, або шляхи і методи лексичних запозичень, або апелятивний вміст ономастичних імен, як не обходило його поточнення типології черняхівських пряжок. Звертання до подібних сюжетів мало для вченого роль засобу, а не мети.

Розглядаючи, наприклад, проблему культурного зламу у середині I тис. н. е. (у післячерняхівський час), В. П. Петров не займав свою уяву пошуками схожих або відмінних рис у формі вінець ліпних посудин або деталей керамічної орнаментики, покликаних ствердити генетичну спадковість обох виявів — пізньоантичного та ранньосередньовічного. Питання такої спадковості для нього не стояло: позитивна відповідь випливало із самої постановки проблеми. Дослідника хвилювала внутрішня, глибинна суть того зламу, що визначила перехід давньослов'янського суспільства на принципово новий щабель історичного прогресу. Але для роз'яснення цієї сутності самої лише археології було вже замало.

Структурність позитивного знання, успадкована від так званої « класичної науки » XVI—XIX ст., ще й досі залишається сфокусованою у класифікацію наук, вироблену раціоналізмом XVII—XVIII ст. Ця класифікація, однак, виглядає надто недосконалою; потреба істотних корективів стає чим далі очевиднішою. Близьким прикладом виступає, зокрема, мовознавство — галузь знань, в якій (поруч з історією та археологією) В. П. Петров залишив найбільш помітний слід. Традиційно лінгвістика вважається гуманітарною науковою; більш того, гуманітарною, так би мовити, *par excellence*. Нагадаю, що великі засновники гуманістичного світогляду XIV—XV ст. (починаючи від Ф. Петrarки) були саме лінгвістами, знавцями класичної філології; що, отже, саме в надрах мовознавства зароджувалися гуманізм і гуманітарність як ідеологічне явище. «Людину відрізняє від тваринного світу уміння говорити» — теза, яку можна було б взяти за наріжну настано-

бу тієї концепції. Але в наш час в системі наук мовознавство перемістилося, посівши зовсім інше місце, здавалося б, невластиве місце десь поруч із математикою.

Кожна наука характеризується, отже, і відрізняється від інших двома моментами: предметом і методом, причому другий значною мірою визначається першим. Для історичної науки (в широкому значенні терміну) маємо додати ще й третій елемент: об'єкт, що на відміну від всіх інших сфер пізнання, не збігається з предметом. Це — проблема джерел, неактуальна для позаісторичних, статичних наук, але першорядна для історика.

Традиційно власне історичним джерелом прийнято вважати писаний документ. Звідси — терміни «доісторія», «передісторія» і т. д., якими ще й зараз подекуди позначають дописемні епохи у розвитку людства. Ця обмеженість в розумінні історичного джерела неминуче тягне за собою звуження реальної джерелознавчої бази, пропонованої історику. Подолання цієї тенденції в свою чергу раз-по-раз породжує сумні непорозуміння — як з однієї, так і з другої сторони.

Згадаємо ремствування з приводу того, що десь на рубежі 40—50-х років благополучно сконала популярна до того «історія первісного суспільства», яка, не будучи ні археологією, ані етнографією, ніже антропологією і не володіючи власним джерельним фондом, ані своїм притаманним методом дослідження, претендувала, однак, на роль особливої наукової дисципліни.

Від кінця 50-х років лунають засмучені голоси, що оплакують перехід історії Київської Русі до рук археологів. Спроби гальванізації «чистої» (неархеологічної) давньоруської історії мають безнадійний характер і позбавлені перспектив.

«Тут мудрість!» — скажемо словами Іоана Богослова. Звичайно, в наш час нікому не спаде на думку, що досліджувати Київську Русь можна з ігноруванням археологічного матеріалу, як до цього ще на початку 50-х років закликав С. В. Юшков. Але живе ілюзія, що археологічні джерела можна використовувати, не будучи археологом, тобто, не володіючи методом археологічного дослідження. Ілюзія, що той пресловutий «стик наук» можна в крашому випадку інтерпретувати у рамках фахової експертизи, або, що значно гірше, на рівні елементарного дилетантизму.

Особливістю творчої індивідуальності В. П. Петрова була саме повна і принципова еманципація від подібних ілюзій. Ставлячи історичні проблеми, що потребують застосування різних категорій джерел, — писемних, речових, мовних, етнографічних і т. д., він вважав умовою *sine qua non* вільне (з позиції фахового використання) володіння кожною з тих категорій. Його переконання з джерелознавчої проблематики не залежали від чужих думок та формулювань; висловлені в літературі конструкції та схеми В. П. Петров міг вивірити власними силами. Він був хазяїном ситуації, якого важко звести на манівці.

Лінгвістичні джерела — важливий масив інформації, котрий ігнорувати історик не має морального права. Посилання на аргументацію, запозичену із сфери мовознавства, в наш час стали певною модою, виявом гарного тону. Але методика того застосування не відрізняється від манери користування археологічними матеріалами збоку адептів «чистої» історії Київської Русі. Звертання до лінгвістичної експертизи саме по собі ще півбіди. Але експертиза може бути визнана такою лише за умови однозначності пропонованих висновувань. Тим часом етногонічні погляди мовознавців демонструють такий спектр концепцій, думок, варіантів, таку розмаїтість розходжень, суперечок, дискусій, що годі й говорити про будь-яку усталеність та позитивність розв'язань.

В тих умовах перед істориком чи археологом відкривається широка можливість вибору тези, яка йому найбільш імпонує, а, кажучи просто, — підгонки лінгвістичної схеми під суб'єктивну історичну чи археологічну концепцію. У наш час такою схемою, що викликає до себе майже молитовний пістет, визнаються погляди О. М. Трубачова та

В. Н. Топорова, які вимагають найменше поправок з погляду пануючого археологічного уявлення (як на мою думку, хибного в своїй засадничій частині) про «першу достовірно слов'янську» культуру з керамікою празького типу. Звертання до інших схем (скажімо, Б. В. Горнунга, С. Б. Бернштейна, польських лінгвістів — К. Мошинського, М. Рудницького, Т. Лер-Сплавинського або того ж таки В. П. Петрова) дало б зовсім інші наслідки. За такої ситуації саме уявлення про «лінгвістичну аргументацію» повисає у повітрі. Авторам археологічних побудувань, які не володіють методом лінгвістичних досліджень, не лишається нічого іншого, крім альтернативи: або вірити мовознавцям (яким?) на слово, або взагалі зняти проблему з порядку денного. І те їй друге виглядає не дуже оптимістичною перспективою.

Бездумні посилення на висновки Трубачова — Топорова (як зрештою і будь-кого іншого) без належної фахової перевірки не можуть бути визнані за справжній аргумент. З набагато більшою підставністю можна запропонувати інверсію у доказах і розглядати радше пропагановану нині етногонічну схему в ролі археологічного аргумента на користь лінгвістичних фантазій Трубачова — Топорова. Але в такому випадку постане дошкульне питання: а на чому, власне, тримається стверджувана істинною етнічна атрибуція археологічних культур? Вихід може бути тільки один: оволодіння методикою суміжних наук. Або фахівець з мовознавства має стати археологом, або археолог — лінгвістом з цілком реальною загрозою поповнити собою ряди войовничого дилетантизму. *Tertium non datur*. Перевага В. П. Петрова полягала саме в тому, що він, принципово відкинувши метод «експертизи» як дійового важеля у сфері «міжвидомчих» наук, переступив і рівень дилетантських мудрувань.

Дилетантизм передбачає певне, часом досить грунтовне засвоєння фактичного матеріалу, але незнання або й свідоме ігнорування методу. Отож не дивно, що саме методичним питанням В. П. Петров завжди приділяв особливо щільну увагу. Так, звернувшись до скіфської проблеми і заперечивши як неспроможну іранську концепцію, він вважав головним своїм завданням з'ясувати методичні підвалини, на яких базувалися погляди Вс. Міллера, О. Соболевського, М. Ростовцева, М. Фасмера та інших репрезентантів іранізму.

Сказане має принципово важливий зміст. Подібну картину бачимо і в справі використання писемних джерел останнього тисячоліття до н. е. і першого тисячоліття нового літочислення,— свідчень старожитних письменників, грецьких та латинських.

Подолання споживацького засвоєння їх свідчень, яке, на жаль, раз-по-раз доводиться спостерігати в археологічній літературі, залишається злободенною проблемою наукового життя. Немає потреби спеціально наголошувати, що наукове використання писемних джерел не може бути зведене до простого переказу та цитування наявних текстів, а передбачає критичне вивіряння втіленої ними інформації. Методика того вивіряння у свою чергу становитиме проблему в кожному конкретному випадку. Сформульований понад 20 років тому Д. І. Бліфельдом принцип оперування тільки «прямими свідченнями» джерел, а не їх інтерпретацією, при глибшому розмірковуванні вимагає повороту на 180°: саме «прямі свідчення» найчастіше виявляються хибними, дезінформативними і потребують істотних поправок. Не можна вірити стародавнім авторам на слово, бо їхні погляди на речі, розуміння сутності історичного процесу докорінно різнилися від сучасних. Довіряти слід тільки фактам, про які повідомляється в джерелах, і висновкам, які з них фактів випливають. Саме інтерпретація, тобто критично вивірена і очищена від суб'єктивізму інформаційна навантаженість документів може претендувати на джерелознавчу вагомість.

Інша річ, що та інтерпретація теж не терпить довільності, в свою чергу потребуючи досконалої методики висновку,— як на аналітичному, так і на синтетичному рівнях. Інакше важко уникнути прикрих *quid pro quo*, що перетворюють наукове знання на зручну, але мало-

корисну фікцію.

Повчальна метаморфоза сталася з пошиrenoю і активно нав'язуваною тезою про загибель черняхівської культури внаслідок гуннської навали. Цю думку намагалися підперти, буцім незаперечними свідченнями писемних джерел (передусім — Йордана). Але останні виявилися цілковитим непорозумінням. Підважена одночасно з двох сторін — глибоким, а головне спокійним та об'єктивним аналізом хронік (того ж таки Йордана), а водночас і новими археологічними матеріалами, теза наказала довго жити, як пересторога щодо надто рішучих, але легковажних декларацій. Понад три десятиліття мали збігти, аби очевидна для В. П. Петрова та його однодумців істина нарешті була усвідомлена аматорами дилетантського вичитування «прямих свідчень».

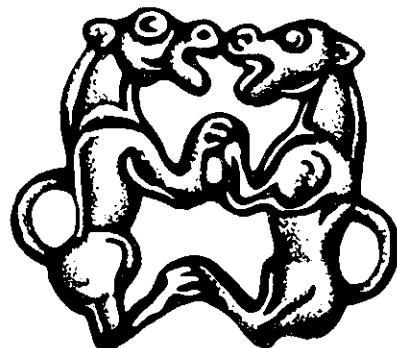
Ілюзорна легкість в оперуванні писемними джерелами і нині провокує появу сумнівних побудувань, наприклад, при звертанні до етнографії Клавдія Птолемея. Розвинена етнонімія Європейської Сарматії (реєстр якої включає до 60 імен) становить собою химерне переплетіння інформативних блоків різного часу, різного походження, різного масштабу. Тут знаходимо асинхронні реалії, які неминуче матимуть альтернативний характер, різні назви одного й того самого племінного масиву, запозичені з різних першоджерел, супільні утворення, що співвідносяться один до одного, як частина й ціле, а деякі імена взагалі не мають етнічного змісту.

Звідси — широкий простір для суб'єктивних дефініцій, продиктованих авторською тенденційністю дослідників. Пропонують, скажімо археологічну атрибуцію карпів або бастарнів, але етнічна природа тих і других залишається проблематичною чи «підтягується» до бажаної схеми. При цьому інтерпретатори позбавлені можливості сковатися за широку спину репрезентантів сусідніх наукових дисциплін,— хіба що знову-таки закликати на порятунок атрибуції, запропоновані лінгвістами. Так справжнє наукове обґрунтування перетворюється непомітно на симуляцію доведеності,— явище, проти якого все своє життя боровся В. П. Петров.

Таким чином, широкий діапазон творчих зацікавлень В. П. Петрова є не хизуванням ерудита, що бавиться власною освіченістю, а виявом методичної необхідності, зумовленої і визначеної у своїх рамках характером обговорюваної проблематики. Фахове використання різних категорій джерел, зведеніх в єдину систему, покликане забезпечити максимальну коректність висновків, достовірність яких вивірено методом джерелознавчої компаруванської. Досвід тієї роботи, вважаємо, заслуговує великої уваги, особливо нині, коли перед історичною (у тому числі — археологічною) наукою стоїть завдання подолання аналітичного крену і дисонансу між нестримним нагромадженням фактичного матеріалу і ефективною його синтетичного осмислення.

Одержано 14.08. 88

ДИСКУСІЙ

Культурна належність окремих поховань «нижньомихайлівського» типу

© В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамакін

Уточнення культурної належності поховань з курганів доби міді—бронзи степової України має принципове значення для формування джерельного фонду, необхідного для вивчення давньої історії Української РСР. Особливо це стосується періодів, представлених обмеженою кількістю пам'яток, яких недостатньо для вагомих історичних висновків. Гострий брак джерел, характерний насамперед для степового енеоліту, що передував утвердженню ямної культури. Іноді бажання будь-що збільшити коло інвентарних поховань призводять до помилкового визначення культурної належності того чи іншого комплексу. Оскільки намітилася тенденція поповнення енеолітичних пам'яток «нижньомихайлівського» типу за рахунок поховань доби... раннього заліза, то з цією парадоксальною тенденцією слід розібратися детальніше.

Почнемо з хрестоматійного комплексу, який фігурує у першому та другому виданнях «Археології Української РСР»¹. Йдеться про поховання 2(8) у кургані 1/3 поблизу с. Грушівка Апостолівського району Дніпропетровської області². Вперше його було віднесено до «нижньомихайлівських» у монографії «Михайлівське поселення»³. Згодом у цій же якості воно беззастережно використане Д. Я. Телегіним⁴, а далі до кола «нижньомихайлівських» його відносили автоматично всі, включаючи і одного із авторів цих нотаток⁵.

Курган 1/3 був найменшим з одинадцяти насипів на північно-східній околиці с. Грушівка (висота 0,2—0,4, діаметр близько 30 м). Насип кургану майже не зберігся. Основним тут, ймовірно, було поховання 1/17, що містилося у центрі кургану і належало до ямної культури.

Поховання 2(8) розташоване на північ від центрального. Обриси поховальної споруди у формі напівкола виявлено у материку на глибині 1,05 м від вершини кургану. За формальними ознаками споруда нагадує підземну камеру із зрізаним склепінням, тобто катакомбу. Її розміри 1,2×0,95, глибина — 1,35 м, орієнтація за лінією північний схід-схід — південний захід-захід. Кістяк чоловіка лежав у зібраному стані на лівому боці, черепом на північний схід — схід (рис. 1, 1). Під тиском землі кістки грудної клітини частково розвернуто на спи-

¹ Шапошникова О. Г. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки // Археологія Української РСР.—К., 1971.—Т. 1.—С. 254; Шапошникова О. Г. Памятники нижніх михайлівського типу // Археология Украинской ССР.—К., 1985.—Т. 1.—С. 324.

² Білфельд Д. І. Кургани епохи бронзи в с. Грушівка // АП УРСР.—1961.—Вип. 10.—С. 47.—Табл. 1, 1.

³ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення.—К., 1962.—С. 36, 37.

⁴ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія.—1971.—Вип. 4.—С. 11.—Рис. 5, 1.

⁵ Николаева А. В., Рассамакін Ю. Я. О поздненеолітических памятниках Правобережья Днепра // СА.—1985.—№ 3.—С. 52.—Рис. 11, 2.

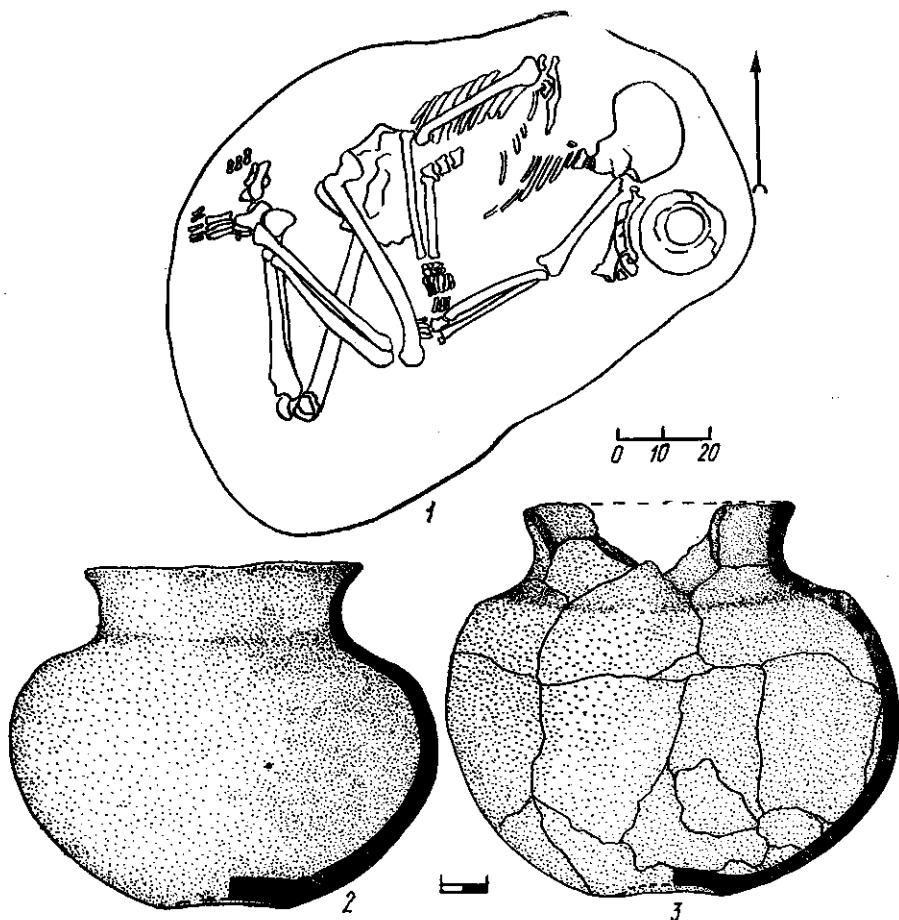

Рис. 1. Матеріали з курганів; 1, 2 — с. Грушівка, кург. I/3, пох. 2(8); 3 — с. Соколівка, кург. 2, пох. 3 (1 — план поховання; 2, 3 — кераміка).

ну. Ліва рука випростана вздовж тулуба. Лікоть її ледь відведенено, а кінчики пальців лежали під коліном правої ноги. Правицю зігнуто під тупим кутом у лікті, пальці торкаються зап'ястя лівої руки. Ліва нога зігнута під тупим, а права — під прямим кутами у тазово-стегнових суглобах і обидві — під гострим кутом у колінних. П'яти лежать поруч, а стопи розведені під прямим кутом. Кістки збереглися добре. Перед черепом небіжчика стояв ліпний кубок, а між посудиною та плечем лівиці лежали дві кістки вівці (?). Кубок має потоншенні і відігнуті назовні краї вінець, виразну коротку шийку і сильно роздутий тулуб, що непомітно переходить у ледве увігнуте дненце. Висота — 14,5, діаметр вінець 12, тулуба — 18,3, дна — 5,6 см (рис. 1, 2; 2). Слід відзначити масивність посудини, відносно товсті стінки з місцями облупленою лискованою поверхнею, у тісті помітні домішки білуватої жорстви.

У ряді моментів наведене описання відмінне від публікації Д. І. Бліфельда. Так, поховальну споруду ним було названо ямою прямо-кутної форми. Насправді ж це овал м'яких обрисів з рівною південною стінкою, що як правило, трапляється у спорудах типу катакомби. Склепіння її, як і вхідна яма, губилися у чорноземі (до того ж впало) і не було помічене під час розчистки. На жаль, розрізи «ями» відсутні. Відсутній і найменший натяк на перекриття, що дивно для нібито основного поховання. Випадки, коли незначно заглиблена у материк поховальна камера катакомби сприймали за яму, відомі⁶. Вони пояснюю-

⁶ Отрощенко В. В., Ястребова С. Б. Кургани бронзової доби поблизу Каховки // АДУ.—1972.—Вип. 4.—С. 46; Бидзіля В. И., Яковенко Э. В. Рало из подземного погребения конца III — начала II тысячелетия до н. э. // СА.—1973.—№ 3.—С. 147.—Рис. 1.

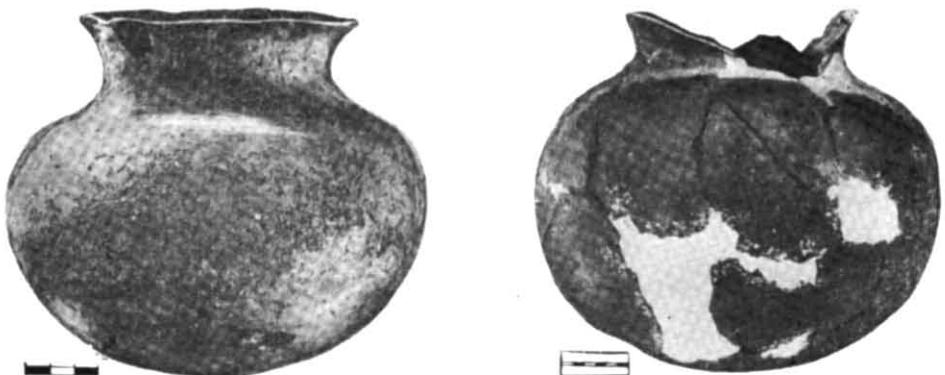

Рис. 2. Кубок з пох. 2(8) в с. Грушівка.

Рис. 3. Кубок з пох. 3 біля с. Соколівка.

ються недостатньою польовою практикою дослідників. З поля помилкові визначення потрапляють до публікації, а потім вимагають нових досліджень для спростування помилок, як це трапилося із комплексом Високої Могили, де було виявлено рало⁷.

У першій публікації грушівського комплексу не відзначено наявність кісток тварини, які при розчистці були сприйняті за ключицю лівої руки небіжчика. Цю помилку помічено ще під час розбору кістяка, але згодом про неї забуто⁸. А між тим супроводжуюча їжа зовсім не характерна для поховань «нижньомихайлівського» типу.

Третєю помилкою стало твердження про наявність у тісті горщика домішок товченої мушлі. Тут підвів білеватий колір домішок, на підставі яких поховання і було віднесене до типу «нижньомихайлівських». Між тим у порівнянні з посудинами «нижньомихайлівського» типу (Орджонікідзе, Облої тощо) впадає в око не лише фактура домішок, але й дещо інша техніка обробки поверхні. В цілому не характерне для енеолітичного посуду і увігнуте денце посудини.

Пошуки аналогій грушівському комплексу привели нас до чорногорівської групи поховань IX—VIII ст. до н. е. Для них притаманний ритуал поховання у невеликих катакомбах та підбоях, східна орієнтація зібганих, головним чином на лівому боці, кістяків. Напутня їжа у вигляді кісток вівці, розміщена біля узголів'я небіжчика. Лісковані масивні кубки, часто з увігнутим денцем, також властиві чорногорів'ям⁹. Н. А. Гаврилюк саме з кубків починає огляд чорногорівського посуду, відзначаючи такі їх риси, як ліскованість поверхні, потовщення стінок від вінця до дна, переважну увігнутість останнього¹⁰. Проте найближча аналогія грушівському кубку містилася серед кераміки «нижньомихайлівського» типу. Маємо на увазі кубок з поховання 3 кургану 2 поблизу с. Соколівка Баштанського району Миколаївської обл. (рис. 1, 3; 3)¹¹. Це й змусило нас придивитися пильніше до комплексу із Соколівки.

І знову за наявності здавалося б повної публікації довелося звертатися до архівних джерел. У результаті текстуального співставлення

⁷ Никитенко М. М. О датировке Балкинского рала // Новые исследования археологических памятников на Украине.—К., 1977.—С. 44—47.

⁸ Блифельд Д. И. Отчет о раскопках могильника с. Грушевка Апостоловского района Днепропетровской обл. в 1951 г. // НА ИА АН УССР.—1951/3б.—Ф. Э. 1356.—С. 8.

⁹ Гошко Т. Ю., Отрощенко В. В. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях // СА.—1986.—№ 1.—С. 168—175.—Рис. 1—3.

¹⁰ Гаврилюк Н. А. Лощеная керамика степных погребений пред斯基фского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья.—К., 1979.—С. 25—27.—Рис. 4.

¹¹ Шарафутдинова И. Н. Северная курганская группа у с. Соколовка // Археологические памятники Поингулья.—К., 1980.—С. 91—94.—Рис. 10; 11, 1, 2.

Рис. 4. Кубок з пох. 4, кург. 3 біля с. Першомаївка.

атрибуції доведеться починати з відтворення фактичної картини*.

Курган 2 (висота 0,7, діаметр 20 м) був розташований у центрі групи з п'яти насипів. Рівень давньої поверхні, за викидом з поховання 8 (ямної культури), встановлений на глибині 0,5 м. Далі наводимо описання поховань 3 і За за щоденником А. Є. Паршикова.

Поховання виявлено на глибині 0,25 м на відстані 1,8 м від центру, у західній частині кургану. Кам'яні брили, що оточують поховання, утворюють дві групи. Розміри першої з них $0,45 \times 0,3 \times 0,07$ м. Брила лежить під кутом 60° до горизонталі, до неї притулено під таким самим кутом брилу розмірами $0,5 \times 0,35 \times 0,07$ м. З ними зникаються брили, що також стоять нахилено на ребрі, утворюючи кут 95° , який розходитья до поверхні. Розміри брил, що лежать впритул одна до одної $0,45 \times 0,4 \times 0,06$ та $0,9 \times 0,6 \times 0,1$ м.

На відстані 2,3 м від центру і 0,3 м на захід від брил трапився кістяк (глибина 0,37 м). Кістки збереглися погано. Судячи за рештками, кістяк лежав на правому боці із сильно зігнутими ногами. Орієнтація поховання північно-східна. Його перерізalo більш давнє — За. Воно було розташоване на глибині 0,5 м, на відстані 1,4 м від центру кургану. Небіжчик лежав на правому боці із сильно зігнутими ногами. Збереглася частина лівої руки, простягнутої до коліна. Похований орієнтований на схід. Перед головою кістяка стояла чорнолискована посудина. Відстань від кістяка до посудини — 0,15 м. На північний схід від поховання знайдено крем'яну скребачку.

Вказані раніше плити містилися на глибині 0,65 м і вочевидь відносяться до поховання За, а поховання 3 зовсім не пов'язане з ними¹².

Із цього досить сумбурного описання ясно, що поховання За (у публікації поховання 3) містилося не між кам'яними брилами¹³, а на схід від них. Адже до брил від нуля 1,8 м, а до поховання — 1,4 м. До того ж брили лежать не двома групами, а фактично одною, бо сходяться внизу докупи. На загальному плані кургану 2 видно, що фактично між камінням було поховання 3 (За за публікацією)¹⁴. Воно віднесене до доби пізньої бронзи. Не зрозуміло тільки, як його могло порушити «нижньомихайлівське»? Адже між ними — скupчення кам'яних брил і відстань 0,9 м. На північ від цих двох могил містилося поховання 4 (пізньої бронзи?), також зібране на правому боці, орієнтоване на північний схід, з кам'яною заборою перед кістяком¹⁵. Ситуа-

виявлено розходження між польовим щоденником А. Є. Паршикова, звітом і публікацією. До того ж перші чотири поховання кургану 2 не були накреслені взагалі. Мабуть, це сталося тому, що А. Є. Паршиков, підміняючи протягом кількох днів на кургані I. М. Шарафутдинову, не знає про необхідність цієї роботи. Зате він залишив ретельний опис баченого. Отже, він є єдиним достовірним документом, який слід було дослідно навести у публікації, а не переказувати своїми словами, міняючи певні акценти і встановлену у полі нумерацію поховань.

I тут перегляд культурної

* Автори висловлюють подяку І. М. Шарафутдинові за допомогу у вивченні ситуації на кургані 2 поблизу с. Соколовка.

¹² Шарафутдинова И. Н. Курганы у с. Соколовка // НА ИА АН УССР.— 1969/26а.— С. 19, 20.— Рис. 14.— Кресл. 48.

¹³ Шарафутдинова И. Н. Северная курганская группа ... — С. 93.

¹⁴ Там же.— С. 92.— Рис. 10.

¹⁵ Там же.— С. 94.— Рис. 10.

ція, коли каміння розташоване не над, а перед скелетом, вказує на можливу наявність тут підбою (катаkomби), видовбаного у чорноземному насипу. Стратиграфічна ситуація та обрядова єдність дозволяють вбачати належність поховань 3, За і 4 кургану 2 поблизу с. Соколівка до однієї доби.

Тепер перейдемо до розгляду інвентаря поховання, атрибутованого як «нижньомихайлівське». Кубкоподібна посудина має заокруглені та відігнуті назовні краї вінець, виразну увігнуту шийку, яка реберцем відділена від високих плічок сильно роздутого тулуба. Низ тулуба закінчується лункою-денцем. Тісто посудини чорне на зламі, без виразних домішок (рис. 1, 3; 3). Характерна форма посудини з лункою на дні, фактура ліскованої поверхні мають аналогії серед кераміки перед-

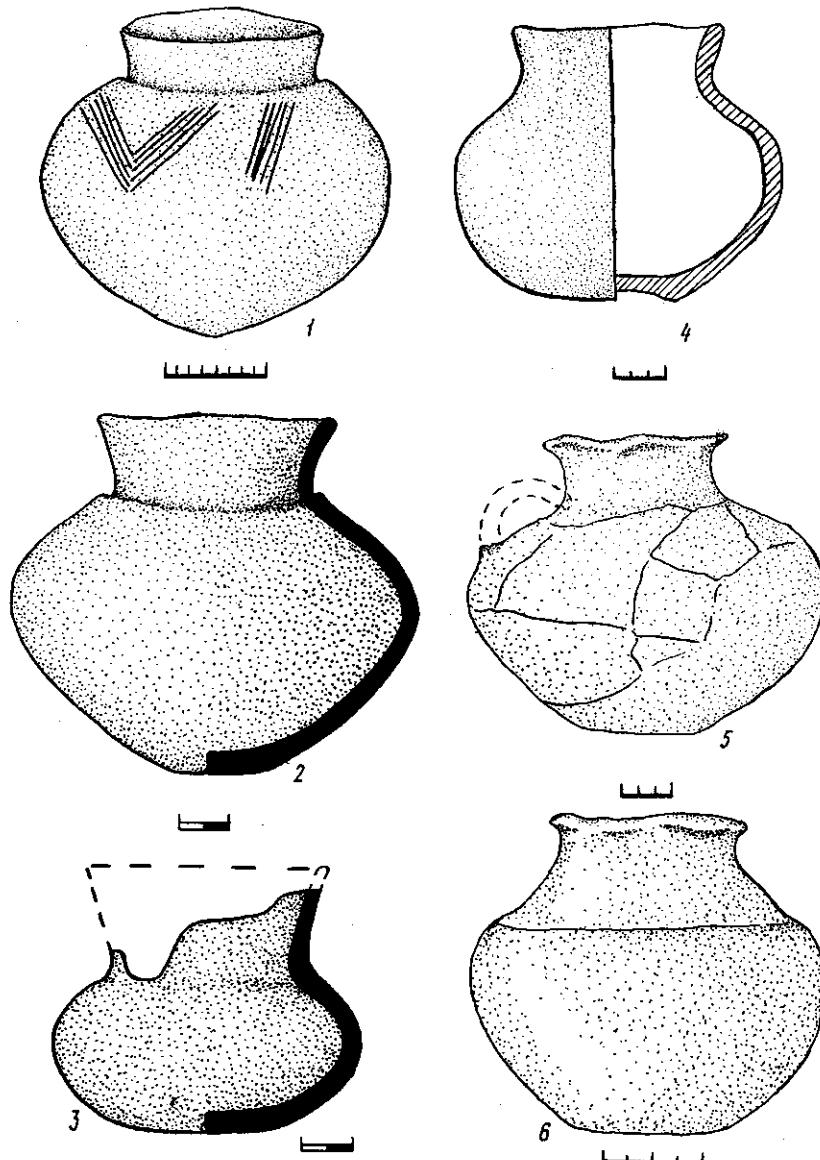

Рис. 5. Кераміка «нижньомихайлівського» типу (1–3) та кімерійського часу (4–6): 1 – с. Широке, кург. I, пох. 3; 2 – м. Орджонікідзе, гр. Чкаловська, кург. 3, пох. 32; 3 – с. Облоб, кург. 2, пох. 16; 4 – с. Яблоня, кург. 4, пох. 1 (за Ю. С. Гребеніковим, В. Ф. Єлісеєвим, В. М. Клошищевим); 5 – с. Бережнівка II, кург. 63, пох. 6 (за І. В. Синіциним); 6 – Аккермань-І, кург. II, пох. 9 (за О. І. Тереножкіним).

скіфського періоду, починаючи від зрубної культури¹⁶. Для білозерських кубків увігнуте дно стає поширеною ознакою¹⁷. Кубки кімерійського часу більш масивні, присадкуваті, опуклі, але також з відповідною віймкою знизу чи просто з лункою¹⁸. Отже, присадкуваті опуклі кубки з Грушівки і Соколівки (рис. 1, 2, 3; 2; 3) безумовно відносяться до кімерійського часу, а точніше, враховуючи зібганий стан небіжчика,— до групи пам'яток черногорівського типу.

Крем'яна скребачка, знайдена поблизу поховання 3, не може на-дійно з ним пов'язуватися¹⁹.

У похованнях черногорівського типу крем'яні відпещи, іноді з озна-ками обробки, трапляються на поясі небіжчика, де їх носили у шкіря-ному чи тканому капшучку.

До ряду «нижньомихайлівських» залучене ще одне поховання пе-редскіфської доби. Маємо на увазі поховання 4 кургану 3 поблизу с. Первомаївка Верхньорогачицького району Херсонської області²⁰. Воно впущене до кургану доби бронзи, здійснене у підбої. Небіжчика лежала на спині, головою на захід. Біля узголов'я стояв лискований кубок з опуклим тулубом, увігнутим денцем і кутоподібними наліпами, звернутими вершинами догори, на перетині тулuba (рис. 4)²¹. У тісті—домішки жорстви білуватого кольору, що нагадують подрібнену мушлю. І тут помилкова атрибуція викликана неувагою до фактури посу-ду і бажанням збільшити невелике коло «нижньомихайлівських» похо-вань. Між тим згадані вище наліпи відомі на посуді черноліської культури доби раннього заліза, звідки вони й проникають, певно, у степ²².

Нарешті, наводимо добірку посуду «нижньомихайлівського» типу, виявленого у похованнях, щоб читач міг наочно співставити кераміку двох епох, таких хронологічно далеких і разом з тим близьких за об-рядом поховання і використанням лискованого посуду (рис. 5). Близь-ких, але не тотожних, що й треба мати на увазі, аналізуючи конкрет-ний матеріал.

В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамакин

КУЛЬТУРНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ОТДЕЛЬНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ «НИЖНЕМИХАЙЛОВСКОГО» ТИПА

В статье аргументируется принадлежность к черногоровскому типу памятников киммерийской культуры погребения 2(8) в кургане 1/3 у с. Грушевка Днепропетровской обл. и погребения 3 кургана 2 у с. Соколовка Николаевской обл., которые ошибочно были отнесены к энеолитической эпохе. Авторы подчеркивают различие в керамике энеолита и раннего железного века, имеющей некоторое внешнее сходство. Природа выявленных ошибок в атрибуции погребений — очевидные просчеты при раскопках и публикации материалов.

Для избежания подобных ошибок в будущем требуется профессиональный под-ход к археологическому первоисточнику.

¹⁶ Отрощенко В. В., Савовский И. П., Томашевский В. А. Курганныя группа Рясные могилы усс. Балки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки.—К., 1977.—С. 31.—Рис. 11, 6.

¹⁷ Гаврилюк Н. А. Указ. соч.—С. 21.—Рис. 1, 2, 4, 5, 10, 12.

¹⁸ Там же.—С. 26.—Рис. 4, 1, 2.—С. 29, 30.—Рис. 6, 1, 3, 5—10, 13—15.

¹⁹ Шарафутдинова И. Н. Северная курганская группа ... — С. 95.—Рис. 11, 2.

²⁰ Телегін Д. Я. Вказ. праця.—С. 11.—Рис. 4, 9.

²¹ Іллінська В. А., Ковпаненко Г. Т., Петровська Е. О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївка // АП УРСР.—1960.—Т. X.—С. 132, 133.—Табл. I, 7; II, 7.

²² Тереножкин А. И. Пред斯基фский период на Днепровском Правобережье.—К., 1961.—С. 61.—Рис. 35, 4.—С. 64.—Рис. 38.

CULTURAL BELONGING OF PARTICULAR BURIALS
OF THE "NIZHNEMIKHAJLOVKA" TYPE

Burial 2 (8) in the burial mound 1/3 near the vil. Grushevka of the Dnepropetrovsk region and burial 3 from the burial mound 2 near the vil. Sokolovka of the Nikolaev region which were by mistake attributed to the eneolithic epoch are proved to refer to the Chernogorian type of monuments of the Cimmerian culture. The authors emphasize a difference in the pottery of the early eneolithic and the early Iron Age which are a bit evident errors made under excavations and publication of the materials. A professional alik visually. Nature of the revealed mistakes in the attribution of burials lies in the approach to the archaeological source is necessary to eliminate such mistakes in future.

Одержано 12.06.89

Хронологія археологічних пам'яток мідного віку

© М. Ю. Відейко

1988 р. вийшов у світ посібник для студентів-істориків з питань хронології археологічних пам'яток на території України доби міді — бронзи, написаний М. О. Чміховим та І. Т. Черняковим¹. Названа праця є першим систематичним довідником не лише з хронології, а й з історії, оскільки в ній ґрунтовно викладено як історіографію, так і чималий фактічний матеріал. Особливу увагу привертає розділ, присвячений висвітленню історичних паралелей у розвитку археологічних культур на Близькому Сході та у Південно-Східній Європі IV—III тисячоліть до н. е. Книжка корисна не лише для майбутніх фахівців, а й для всіх, хто цікавиться давньою історією нашої землі.

На жаль, відчувається, що праця зазнала значних скорочень, що подекуди збіднило її зміст. Малий тираж — усього 800 примірників, — робить посібник недоступним не лише для студентів, але й масового читача. В цілому радо вітаючи вихід «Хронології пам'яток епохи міді — бронзи на території України», зупинмося на кількох взаємопов'язаних дискусійних питаннях. Це проблема радіовуглецевого датування археологічних пам'яток та хронологія трипільської культури.

Описанню радіовуглецевого методу датування та використання визначених дат присвячено в посібнику кілька сторінок, на яких викладена й історія його практичного вживання². М. О. Чміхов та І. Т. Черняков критично підходять до можливостей цього методу, особливо — до використання так званих калібриваних дат, і виступають прихильниками «короткої» хронології. На жаль, у розділі не розкривається відмінність між методикою переведення радіовуглецевих дат у календарні, що спричинило виникнення проблеми «занадто глибоких дат», або «удавнення» археологічних культур, навколо чого ведуться суперечки близько двадцяти років. За первісною методикою, що склалась у 50-ті роки, щоб перевести радіовуглецеву дату у календарну (в системі н. е.— до н. е.) досить від одержаної величини відняти число 1950. Наприклад, за цим методом радіовуглецеве визначення «4000 років тому» відповідає 2050 р. до н. е. У вітчизняній літературі найбільш поширені саме таким чином визначені дати³.

¹ Чміхов М. О., Черняков І. Т. Хронологія пам'яток епохи міді — бронзи на території України. — К., 1988. — 180 с.

² Там же. — С. 47, 48, 56, 57.

³ Археологія Української СРР. — К., 1985.

Поява «виправлених», або «каліброваних», дат пов'язана з подальшим розвитком науки, пошуками достовірного визначення віку пам'яток за радіовуглецевим датуванням. В результаті з'явилося багато конверсійних таблиць для переведення дат за С₁₄ у календарні⁴. Докладно історіографію цього питання викладено у монографії Г. Кааторадзе, який переглядав хронологію кавказьких пам'яток доби неоліту — бронзи⁵. Останнім часом більшість фахівців за кордоном використовують такі таблиці. В СРСР ще 1972 р. ставилося питання про необхідність калібрування радіовуглецевих визначень в міру накопичення великих серій дат⁶. Йшлося про те, що перехід до нової методики є лише справою часу, а не принципу. На жаль, це питання поки що залишилося відкритим.

У виборі методики конверсії дат можна було б покластися на сумління дослідників, коли б не прийняте ними з самого початку датування з певною мірою точності. Наприклад, дата 4000 ± 100 років тому означає, що пам'ятка існувала між 4100—3900 рр. тому, або між 2150 та 1950 рр. до н. е. (за старою методикою) чи 2755—2520 рр. до н. е. за таблицею Кларка (калібрована дата)⁷. Отже, у першому випадку можливий час існування якогось об'єкта вкладається в інтервал 200 років, у другому — 235 років. Калібрування не лише «подавлює» пам'ятку, а й знижує точність датування, при цьому дає більш вірогідні результати, бо враховує реальні фізичні процеси. Звичайне переведення дат ці процеси певною мірою ігнорує. Як писав П. Уоррен, за наслідки цього мають нести 'відповідальність ті археологи, що дозволяють собі ігнорувати закони фізики⁸.

Вважаємо, що настав час глибше розібратись у проблемі радіовуглецевої хронології для нашої території. Дат зібралося чимало, особливо для трипільської та ямної культур, тим більше варто це зробити в процесі підготовки до написання найдавнішої історії України. Слід переглянути ставлення до радіовуглецевих визначень, як абсолютних дат, повною мірою враховувати ступінь їх вірогідності.

Другим дискусійним, з нашого погляду, питанням є ставлення авторів посібника до визначення віку основної енеолітичної культури — трипільської, яка посідає ключове місце у розробці хронології мідного віку на Україні. Після грунтовного висвітлення історіографії, М. О. Чміхов та І. Т. Черняков пропонують власну версію щодо абсолютноного датування Трипілля — 3400—2200 рр. до н. е.⁹ — вказуючи як альтернативне радіовуглецевому датуванню трипільських пам'яток типологічне датування. Типологічне датування ґрунтуються на порівнянні з матеріалами Близького Сходу, які пов'язані вже з історичною хронологією. Остання думка не може викликати ніяких заперечень. Важко погодитися лише з запропонованими результатами такого дослідження.

Початок Трипілля — 3400 р. до н. е. — встановлений дослідниками на підставі синхронізації речей з ранньотрипільського карбунського скарбу і матеріалів Варненського некрополя у Болгарії (сокирі). При цьому не враховано, що Карбун — однією з найпізніших пам'яток Трипілля. А, отже, не може бути точкою відліку існування культури в цілому. Йї передує ще кілька фаз розвитку Трипілля А — Прекукутені¹⁰.

⁴ Clark R. A Calibration Curve for Radiocarbon Dates // *Antiquity*. — 1975. — Vol. XLIX. — P. 251—266; Qitta H. The C-14 Chronology of the Central and SE European Neolithic // *Antiquity*. — 1967. — Vol. XLI. — P. 265, 270. — Fig. 1; Pilcher J., Bailie N. Implications of European Radiocarbon Calibration // *Antiquity*. — 1978. — Vol. LII. — P. 220, etc.

⁵ Кааторадзе Г. К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии. — Тбіліси. 1983. — С. 3—36.

⁶ Колчин Б. А., Шер Я. А. Абсолютное датирование в археологии // Проблемы абсолютного датирования в археологии. — М., 1972. — С. 3—10.

⁷ Clark R. Op. cit. — P. 255—264.

⁸ Warren P. Problems of Chronology in Crete and the Aegean in The Third and Earlier Second Millennium BC // AJA. — 1980. — Vol. LXXXIV. — N 4. — P. 487—499.

⁹ Чміхов М. О., Черняков І. Т. Вказ. праця. — С. 65.

¹⁰ Збенович В. Г. Періодизація і хронологія раннього Трипілля // Археологія. — 1980. — Вип. 35. — С. 3—25.

Крім того, речі з Варненського некрополя датуються надто широко, можливо навіть ширше, ніж дозволяють інтервали вірогідності радіовуглецевих дат, що добре видно з праці Я. Маккея, на яку неодноразово посилаються автори¹¹. Згадані в тексті троники з Овчарово та Незвіська теж зустрічаються, починаючи від раннього до пізнього Трипілля і також не дають можливості точно синхронізувати пам'ятки.

Праця ж Я. Маккея, в якій зібрано приклади невідповідності між каліброваними та відносними датами, відбиває насамперед розбіжність між хронологічними системами, побудованими у 50—60-ті роки, та створеними у 70—80-ті роки, що використовували сучасні конверсійні таблиці. Щодо праці Л. С. Клейна, на яку посилаються автори¹², то вона є наочним прикладом зловживання формально-типологічним методом, коли речі відокремлені від контексту та аналогії встановлюються довільно. Через це фахівці здебільшого ігнорують вказане дослідження, розцінюючи його скоріше як курйоз, а не як наукову працю. Відповідне застереження доречне також і щодо навчального посібника.

Таким чином, не можна погодитися із запропонованим М. О. Чміховим та І. Т. Черняковим датуванням початку трипільської культури — 3400 р. до н. е. Якщо авторів не влаштовували радіовуглецеві дати, вони могли б звернути увагу на археомагнітне датування Трипілля, що дає можливість ставити питання не лише про початкову дату, а й про період існування культури в цілому. Кінцеві дати на сьогодні такі: Трипілля В-1 (Зарубинці) — АМ : 201 — XXXV ст. до н. е., Трипілля С-11 (Бринзени III) — АМ: 120—XXVII ст. та Костешти — АМ: 134—XXIII ст. до н. е. Тобто Трипільська культура має починатися ще до XXXV ст. до н. е. (Трипілля А — Прекукутені), а проіснувала вона понад 1200 років.

Що стосується нижньої запропонованої межі Трипілля — 2200 р. до н. е.— то не будемо зупинятися на порівнянні трипільських матеріалів з катакомбними, до якого вдаються автори¹³, оскільки не ці аналогії є основними в даному питанні. Переглянемо насамперед такий ключовий для цієї проблеми момент, як датування усатівських мідних кінджалів, який не висвітлюється в посібнику. Дати 2200 р. В. Г. Збено-вич обґрутувовує тем, що усатівські кінджали аналогічні металевим виробам з Середземномор'я, які датуються II ранньомінойським — I середньомінойським періодами, а точіше 2400—2200 рр. до н. е. Усатівські пам'ятки в цілому припадають на період з '2400 до 2000 р. до н. е.¹⁴ Нині пам'ятки РМІІ датовано 2900—2300, а СМІ — 2150—1800 р. до н. е., тобто в межах 2900—1800 р. до н. е.¹⁵ Отже, датування усатівських кінджалів визначається з точністю до 1100 років. Проте 1982 р. Н. В. Риндіною та Л. В. Коньковою це датування було перевігнуте з огляду не лише на їх типологію, а й з урахуванням технології виготовлення¹⁶. Останнє дало підставу визначити анатолійське походження великих усатівських кінджалів, аналогії яким походять до змішаних троянських колекцій, котрі не можна надійно датувати у вузькому інтервалі. Однак їх абсолютна хронологія встановлюється у межах другої половини III тис. до н. е. Анатолійські аналогії походять з Трої II та змішаних колекцій Трої II—V, Аладжа-Гуюка тощо. Датування Трої II дискусійне. Д. Істон відносить Трою II до 3100—2560, Ж. Якар — до 2800—2500, К. Ренфрю (за каліброваними датами) —

¹¹ Makkay J. Diffusionism, antidiffusionism and Chronology: Some General remarks // ААН.— 1985.— XXXVII.— N 1, 2.— P. 3—12.

¹² Клейн Л. С. О дате Карбунского клада // Проблемы археологии.— Л., 1968.— Вып. 1.— С. 5—74.

¹³ Чміхов М. О., Черняков І. Т. Вказ. праця.— С. 64.

¹⁴ Збено-вич В. Г. Позднетрипольські племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 142, 143.

¹⁵ Warren P. Op. cit.— P. 499.

¹⁶ Риндіна Н. В., Конькова Л. В. О происхождении больших усатовских кинжалов // СА.— 1982.— № 2.— С. 30—42.

2800—2350 р. до н. е.¹⁷ Дискусійною є фактично лише початкова дата — 3100 чи 2800 р. до н. е., оскільки нижня — 2500 — надійно обґрунтована через синхронізацію могильника Дорак з фараоном V династії Сахури¹⁸, тобто не раніше 2558 р. до н. е. Отже, усатівські пам'ятки можна датувати між 3100—2500 р. до н. е., якщо справді користуватися типологічними зіставленнями. Щодо радіовуглецевих дат, то вони виглядають таким чином:

<i>Ku-870</i> : 4670 ± 110 р.	2720 ± 110 р. до н. е.	калібровані дати:
<i>Le-645</i> : 4340 ± 65 р.	2390 ± 65 р. до н. е.	3086 ± 301 р. до н. е.
<i>Bin-629</i> : 4400 ± 100 р.	2450 ± 100 р. до н. е.	3168 ± 299 р. до н. е. ¹⁹
<i>Ucia-1642B</i> : 4375 ± 110 р.	2425 ± 110 р. до н. е.	
<i>Ucia-1642</i> : 4330 ± 60 р.	2380 ± 60 р. до н. е. ²⁰	

Незалежно від методики переведення в календарні, радіовуглецеві дати в загальному погоджуються з результатами, одержаними за допомогою традиційних методів датування. Некалібровані дати вкладаються між 2830—2315, а калібровані — між 3467—2785, типологічне датування — між 3100—2500 рр. до н. е. В цілому фінал Трипілля визначається з точністю до дев'ятисот років. Проте коли визначити пріоритет датування, пов'язаного з історичною хронологією Близького Сходу, а також радіовуглецевих визначень, конверсія яких здійснена з урахуванням сьогоднішнього рівня природничих наук, то нижня межа трипільської культури має проходити там, де стикаються дати, визначені за допомогою обох методів, а саме — XXIX—XVII ст. до н. е. Слід проте зазначити відносність цієї межі, оскільки невідомо, чи належать усатівські кинджали та зразки вугілля до найпізніших трипільських пам'яток.

Наведені дані дають підставу не погодитися з датуванням трипільської культури, запропонованим М. О. Чміховим та І. Т. Черняковим у межах 3400—2200 рр. до н. е. Хронологічна схема трипільської культури потребує подальших наукових досліджень, особливо в аспекті синхронізації історичних процесів Стародавнього Сходу та Південно-Східної Європи.

У посібнику спостерігаються деякі невідповідності такої синхронізації. Наприклад, пам'ятки початку пізнього Трипілля синхронізовано з часом створення царських гробниць Ура, 2500 р. до н. е.²¹ Однак це не можна припустити, якщо виходити з неприйняття каліброваних радіовуглецевих дат:

дати гробниць Ура	калібровані	некалібровані
ВМ-64:	1979 ± 150	2480 ± 150 р. до н. е.
ВМ-70:	2080 ± 150	2500 ± 150 р. до н. е.
ВМ-76:	2040 ± 150	2495 ± 150 р. до н. е.
P-724	2010 ± 59	2490 ± 59 р. до н. е. ²²

У даному випадку провадиться синхронізація Трипілля з його «некаліброваною хронологією» з системою, побудованою на виправлених датах, що недопустимо. За запропонованою синхронізацією Трипілля Відповідає часу будівництва пірамід (між 3100—2800 р. до н. е.) у Єгипті. Куди ж у такому випадку віднести усатівські пам'ятки, які за

¹⁷ Easton D. Towards a chronology of the Anatolian early Bronze Age // AS.—1976.—Vol.XXVI.—P. 161—163; Yakar J. Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology // AS.—1979.—Vol. XXIX.—P. 23—69; Renfrew C. Sitagroi Radiocarbon and the Prehistory of Europe // Antiquity.—1971.—Vol. XLV.—P. 275—282.

¹⁸ Easton D. Op. cit.—P. 163.

¹⁹ Кавторадзе Г. Указ. соч.—С. 66. Конверсію здійснено за шкалою Р. М. Кларка.

²⁰ Телегін Д. Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури. // Археологія.—1985.—Вип. 52.—С. 10—22.

²¹ Чміхов М. О., Черняков І. Т. Вказ. праця.—С. 172.

²² Кавторадзе Г. Указ. соч.—С. 14.

типовогічним методом мають бути датовані саме цим часом? Де має починатися пізнє Трипілля С-1? Скорочення часу існування трипільської культури, зроблене авторами, порушило синхронізацію історичних процесів з суміжними регіонами.

Розглянуті проблеми з часом знайдуть нове вирішення, у якому будуть враховані всі нові можливості та факти. Те, що М. О. Чміхов та І. Т. Черняков не обходять у своїй праці дискусійних моментів, значною мірою стимулює читача до власних пошуків на ниві хронології стародавнього світу. Якщо в майбутньому посібник вдасться розширити, бажано було б насамперед збільшити обсяг бібліографії з питань хронології як надійний дорожок у цих пошуках.

M. Ю. Videiko

ХРОНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГІЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ЕПОХИ МЕДІ

Учебное пособие по вопросам хронологии эпохи меди—бронзы на территории Украины, написанное Н. А. Чмыховым и И. Т. Черняковым, представляет несомненный интерес для студентов-историков, специалистов и всех, кого увлекают вопросы древней истории Украины. В работе поставлен ряд дискуссионных вопросов, в том числе о радиоуглеродном датировании и хронологии трипольской культуры.

На наш взгляд, негативное отношение к калиброванным радиокарбонным датам можно оспаривать, учитывая последние достижения в области естественных наук. Однако трудно согласиться с датированием трипольской культуры в пределах 3400—2200 гг. до н. э. даже при определении дат типологическим методом. Новые разработки в этой области не противоречат принятym большинством специалистов датам 4000—2500/2400 гг. до н. э., которые с учетом калиброванных радиокарбонных определений могут быть и пересмотрены в сторону удревнения.

В связи с этим вызывает сомнение синхронизация Триполья с историей Древнего Востока, предложенная в пособии. В построении хронологических схем для Ближнего Востока, использованных авторами, взяты калиброванные даты, что делает невозможным синхронизацию их с «некалиброванной» хронологией трипольской культуры. Поднимаемые Н. А. Чмыховым и И. Т. Черняковым дискуссионные вопросы хронологии особенно важны в преддверии написания древней истории Украины.

M. Yu. Videiko

CHRONOLOGY OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF ENEOLITH

A manual on problems of chronology of the copper-bronze epoch in the territory of the Ukrainian SSR written by N. A. Chmykhov and I. T. Chernyakov, the book is of indispensable interest for students-historians, specialists and for all engaged in problems of the ancient history of the Ukraine. The book embraces some discussion problems, the radiocarbon dating and chronology of the Tripolian culture included.

In the author's opinion, a negative relation to radiocarbon-calibrated dates may be disputed with allowance for the latest achievements in the field of natural sciences. But it is difficult to agree with dating of the Tripolian culture as between 3400 B.C. and 2200 B.C. even if determining the dates by the typological method. New gains in this field do not contradict to dates 4000-2500/2400 B.C. adopted by most of specialists. In addition these dates with allowance for calibrated radiocarbon dat ings may be revised to be made more ancient.

That is why there is certain doubt in synchronization of Tripolie with the history of the Ancient East as it is suggested in the manual. Chronological schemes for the Near. East used by the authors of the manual are based on calibrated dates, which makes impossible their synchronization with "noncalibrated" chronology of the Tripolian culture. The disputable problems on chronology advanced by N. A. Chmykhov and I. T. Chernyakov are especially important on the threshold of writing of the ancient history of the Ukraine.

Одержано 10.03.89

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

Крем'яні знаряддя з с. Гончарівка

© С. М. Ляшко

У наукових фондах ІА АН УРСР зберігається колекція крем'яних знарядь, знайдених у с. Гончарівка, що входять до збірки М. В. Сибільова. Документальні дані про час та обставини знахідки, появі самої колекції у фондах відсутні. На всіх речах зберігся початковий шифр: Гончарівка 350—10, 350—44 та ін. Шифр дозволяє ідентифікувати речі зі скарбами крем'яних знарядь, відкритих 1929 р. поблизу с. Гончарівка Ізюмського району Харківської області. Обставини знахідки викладені у щоденнику М. В. Сибільова¹ та статті С. І. Одинцової². Згідно цих документів, свого часу речі зберігалися у музеї м. Ізюма і були втрачені протягом Великої Вітчизняної війни³. В копіях доповідних записок та листів М. В. Сибільова на адресу Президента АН УРСР О. О. Богомольця та народного комісара освіти УРСР є відомості про трагічну долю археологічних колекцій та окремих речей, що збереглися до війни в музеях міст Ізюма і Святогорська. В умовах окупації частину колекцій М. В. Сибільова вдалося врятувати і в березні 1943 р. евакувати до Уфи⁴. Вже 1944 р. всі інституські колекції, у тому числі, можливо, і знаряддя з с. Гончарівки було перевезено до Києва.

Колекція з Гончарівки містить 54 предмети. Серед них 39 довгих крем'яних пластин з паралельними лезами — одно-, дво-, та тригранних, скломотих з великих конічних нуклеусів. 24 пластини цілі, кінці інших обламані, на 27 помітні ударні горбики. Переважна частина пластин має мілку ретуш з обох боків. Довжина пластини — від 14—18 до 20 см, ширина — 1,6 — 4 см. Довжина більшості пластин сягає 16—18 см, ширина — 2,2—3 см. Кремінь коричневого кольору з жовтими плямами, на окремих пластинах сліди вапнякової патини.

До колекції входять також 15 знарядь трикутної форми, виготовлених на великих пластинах. Поверхня пластин з двох боків оброблена пласкими эколами. Довжина пластин 7,5, ширина 3—4,5 см. У трьох випадках загострена частина виробів має потовщення, схоже на сліди ударного майданчика. Грані знарядь гострі, але деякі притуплені за допомогою ретуші. Чотири трикутники мають добре оброблене вістря.

Описані речі за характеристиками та розмірами тотожні знахідкам з садиби Є. С. Чигиринця в с. Гончарівці, описаним у щоденнику М. В. Сибільова та в публікації С. І. Одинцової. Скарб налічував 193 речі, в тому числі 6 великих конічних нуклеусів, 166 пластин, 19 різаків, вістрів стріл та списів. Визначаючи функцію останніх, М. В. Сибільов писав: «Різаки відрізняються від наконечників тим, що вони ширші від останніх і у них гострий нижній кінець, у наконечників же списів навпаки, нижній край дещо потовщений і притуплений. Є знаряддя, які могли служити для тих чи інших цілей»⁵.

¹ НА ІА АН УРСР.—Фонд М. В. Сибільова.—Ф. 5.—С. 98.—С. 29—31.

² Одинцова С. І. Клад кремневых изделий из с. Гончаровка // КСИА АН ССР.—1956.—Вып. 6.—С. 43—46.

³ Там же.—С. 43.

⁴ НА ІА АН УРСР.—Фонд М. В. Сибільова.—С. 82.

⁵ Там же.—С. 78.

Як свідчать трасологічні дослідження кількох знарядь з цієї колекції, зроблені Н. Н. Скаун, трикутні знаряддя, що нагадують вістря, навряд чи можуть бути ними, скоріше, вони правили теслами, про що свідчить притупленість боків. Таким чином, їх можна трактувати як напівфабрикати. Це остаточно не оформлене вістря або тесло, що не використовувалося в роботі, оскільки слідів використання на знаряддях не виявлено. Пластини визначені як ножі з двома робочими лезами. Лінійні сліди на них свідчать про використання їх для зрізування трави. Подібні ножі відомі з енеолітичних пам'яток Південно-Східної Європи.

Таким чином, колекція крем'яних знарядь з с. Гончарівка, що зберігається нині у фондах ІА АН УРСР, є частиною «скарбу крем'яних виробів», знайденого 1929 р. на території садиби Є. С. Чигиринця. Встановити, чи є ці речі справді скарбом, чи лише інвентарем якогось житла, нині неможливо. За висновками Н. Н. Скаун у колекції є знаряддя-напівфабрикати та знаряддя праці, що використовувалися їх власниками в роботі (ножі). Разом з пластинаами та заготовками було знайдено 6 конічних нуклеусів висотою 12—13 см з правильними гранями⁶.

Чи можна обидва зібрания крем'яних знарядь з Гончарівки пов'язувати із скарбами? Вважається, що ранні скарби складалися виключно з однотипових речей, які мали високу престижну ціну⁷. Але ні пластини, ні тесла, ні нуклеуси у добу ранніх металів такими не були. Не можуть вони бути і схованками релігійного характеру, торговельними скарбами.

Відповідно до функцій знахідок у колекції № 1 є знаряддя-заготовки, а також пластини, які вже використовувалися, нуклеуси. Можливо, обидві описані колекції крем'яних виробів походять з однієї майстерні.

Концентрація енеолітичних пам'яток у заплавах річок Малий Ізюмець та Донець у районі с. Гончарівка (Ізюмська 1—5), де зібрано велику кількість крем'яних виробів, близькість до джерел сировини, свідчать про глибокі традиції та високу техніку обробки кременю. На виготовленні знарядь праці спеціалізувалися майстерні, вже починаючи з мезоліту⁸. В майстернях доби неоліту — бронзи (хут. Зливки, Іллічівка, Бондаріха-2 та ін.) були знайдені скupчення знарядь, заготовок⁹. Спеціалізовані майстерні по виготовленню знарядь праці в особистих житлах були одним із варіантів організації крем'янообробного ремесла, що існувало, можливо, вже окремо від крем'янодобувного¹⁰.

Серія трикутників-тесел з с. Гончарівка дозволяє припустити наявність певної спеціалізації вгалузі обробки дерева. Продукція майстерень могла призначатись як для внутрішнього вживання, так і для міжплемінного обміну.

С. І. Одинцова відносить знаряддя з Гончарівки до початку доби бронзи. На нашу думку, цей комплекс може бути датований енеолітом. Описані типи знарядь, власне, з'явилися ще в неолітичний час, проте техніка виготовлення і обробки тесел, розміри й форма пластин, нуклеусів більш типові для пам'яток енеоліту (Яма, Чаплі, Ворошиловград)¹¹.

Одержано 26.03.86

⁶ Там же.— С. 78.

⁷ История первобытного общества. Эпоха классообразования.— М., 1988.— С. 119, 120.

⁸ Телегін Д. Я., Левицький І. Ф. Дослідження в ур. Минівський Яр на Сіверському Дніці // АП АН УРСР.— 1957.— № 6.— С. 185.

⁹ Кравець Д. П. Кремневые топоры эпохи неолита — энеолита — бронзы на территории Донетчины // Тез. конференции «Археология и краеведение в школе».— Донецьк, 1985.— С. 11—13.

¹⁰ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология.— К., 1979.— С. 146, 147; Черныш Е. К., Массон В. М. Энеолит правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.— 198 с.

¹¹ Писляр І. А., Кротова А. А., Клочко Т. Н. Погребение эпохи энеолита в г. Ворошиловграде // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 21—29.

Гальштатські мечі з Івано-Франківського музею

© Ю. М. Малєєв, Б. П. Томенчук

Предмети озброєння є рідкісними знахідками у гальштатських пам'ятках Прикарпаття. Колекція Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею у післявоєнні роки поповнилась чотирма мечами, які надійшли сюди як окремі знахідки. Це довгі двосічні мечі для нанесення рубаючого та колючого ударів. Вони представляють три центральноєвропейські типи.

Випадкова знахідка меча в с. Товмачик Коломийського району надійшла у 60-ті роки (рисунок, 1). Верхня частина руків'я і кінець леза обламані. Основа руків'я пласка, пряма, дещо розширене у центральній частині. Нижня частина її розширена, краї виступають за межі леза. Вподовж обох країв руків'я є прямокутні потовщення. Воно має сім насірізних отворів для кріплення дерев'яних накладок: два — у верхній частині один під одним і по два — на краях розширення. Частина отвору збереглася у місці перелому основи руків'я. Лезо двосічне, дещо розширене у нижній частині. Середина меча являє собою гостре ребро, яке надає клинкові ромбічної форми у перетині. Від основи руків'я до кінця леза на краях з обох боків є по три неглибоких жолобки. Біля основи руків'я з протилежних сторін вістря леза мають дрібні зубчики. Довжина збереженої частини меча з руків'ям становить 49,3 см, леза — 42,7 см. Максимальна ширина леза — 5 см.

До іншого типу належить меч, знайдений 1975 р. у р. Ворона поблизу одноименного села Коломийського району. Меч надійшов до музею 1982 р.¹ Він відлітий у двостулковій ливарній формі (рисунок, 3) і, ймовірно, не був у вжитку, оскільки на ньому збереглись ливарні шви, обточені грубим наждаком. Лезо меча відламане в наш час, місце знаходження його невідоме. Збереглося лише руків'я. Воно пласке, пряме, розширене у центральній частині. Знизу краї руків'я різко розходяться в сторони. Вподовж руків'я з обох боків його площини виготовлено трикутні у перетині потовщення — ребра жорсткості. До центральної осі товщина руків'я зменшується. Вздовж осі на руків'ї збереглися чотири круглих насірізних отворів діаметром 6 мм (краї ще двох отворів простежуються у розширеній нижній частині), необхідні для кріплення дерев'яних накладок. Довжина збереженої частини руків'я (до навершя) 7 см, максимальна товщина 0,8 см. Верхня частина руків'я закінчується антеноподібним навершям, яке являє собою ромбоподібний у перетині стержень, розміщений вздовж площини руків'я, перпендикулярно до її осі. Краї стержня, що поступово звужуються, підніняті догори і закручені в спіраль. Між спіралями існує перемичка. У центральній частині навершя над руків'ям міститься піраміdalний стержень. Ширина антеноподібного навершя — 6,4 см, висота — 4, товщина — 1,5 см. Загальна довжина руків'я з навершям 11 см. У наш час це єдиний меч такого типу, який знайдено у Східній Європі. У цьому ж селі виявлено бронзовий скарб гальштатського періоду².

До третього типу належать мечі з с. Залуква та м. Яремча. Меч із с. Залуква Галицького району як окрема знахідка надійшов до музею у 60-ті роки. Його руків'я має бочкоподібну, овальну у перетині форму. Знизу воно навскіс розширяється і сплющається. Розширення має круглий виріз на 3/4 кола (рисунок, 4). Поверхня руків'я оперезана трьома нечіткими виступами, поверх них нанесено три орнаментальні композиції, розміщені поперек руків'я ярусами, одна над одною. Кожна з цих композицій має подвійний мотив. Верхня частина оздоблена орнаментом у вигляді солярних знаків (крапка, обведена трьома концентричними колами), розташованих по три в ряд. Нижче — орнамент з трьох зображень у вигляді крапки, обведеної двома півколами, обернутими донизу, а під ним — два зображення у вигляді крапки, обведеної двома півколами, обернутими догори. Композиція доповнена чотирма паралель-

¹ Малєєв Ю. Н. Раскопки на півдні Тернопольщини // АО 1982.— М., 1984.— С. 292.

² Свєшников І. К. Два бронзові скарби з Станіславської області // МДАПВ.— К., 1961.— Вип. 3.— С. 52—58; Арсеніч П. І. Археологічні знахідки кам'яного та бронзового віку на Прикарпатті // Тези доповідей звітної науково-теоретичної конференції кафедр інституту— Івано-Франківськ, 1965.— С. 54.

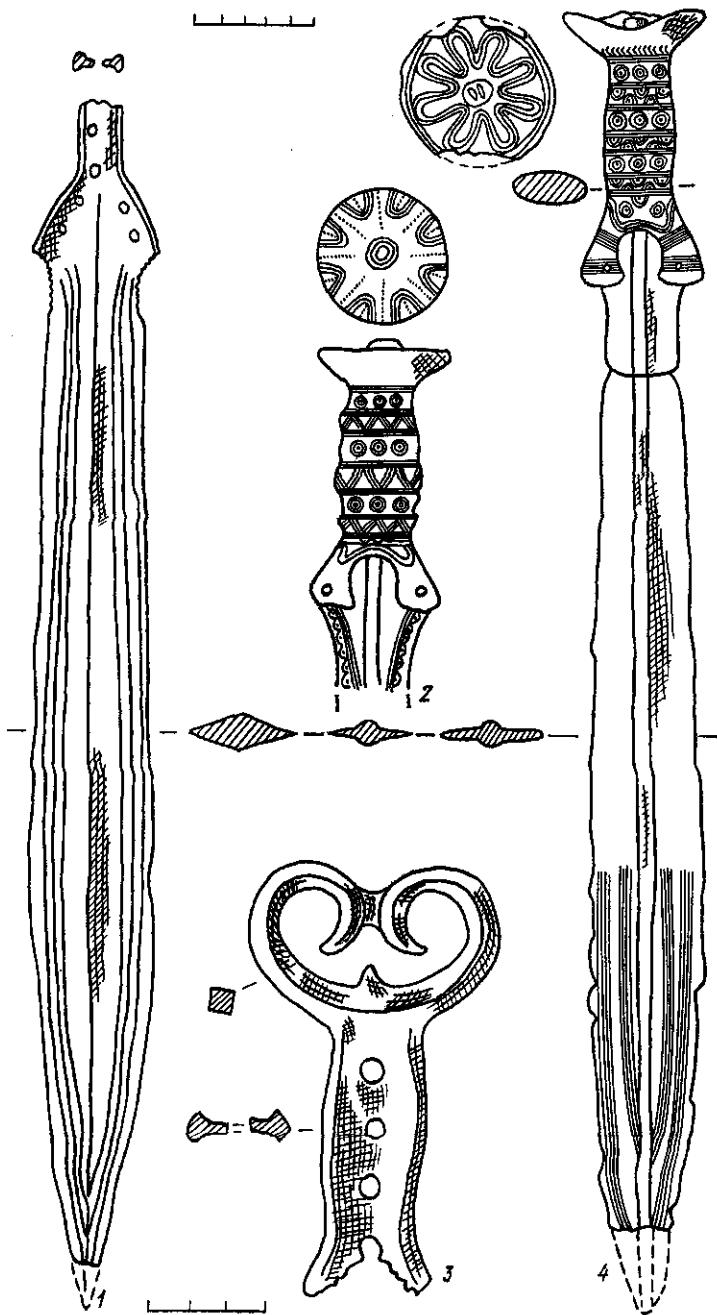

Рисунок. Гальштатські мечі з колекції Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею: 1 — с. Товмачик Коломийського району, 2 — м. Яремча, 3 — с. Ворона Коломийського району, 4 — с. Залуква Галицького району.

ними горизонтальними лініями, які оперізують руків'я навколо. Зверху орнамент закінчується мотивом «ялиночки», розташованим горизонтально навколо руків'я. Внизу — зображення у вигляді крапки, обведеної трьома обернутими донизу півколами, яке примикає до чотирьох паралельних горизонтальних ліній. Дещо нижче з обох боків від нього — по солярному знаку у вигляді крапки, обведеної трьома концентричними колами. Під цим зображенням проведена потрійна хвиляста лінія. По боках від круглого вирізу зверху нанесено сім паралельних ліній. По сім таких ліній і на місці заклепок. Весь орнамент викарбуваний неглибоким різьбленнем. Верхня частина руків'я розширяється догори і має форму чащечки. В центрі її поміщено циліндричний виступ, на якому дві свіжі сучасні насічки. Поруч з ним через стінку чащечки зроб-

лений наскрізний отвір для прив'язування. З внутрішнього боку під краєм чашечки нанесено два концентричних жолобки, а всю внутрішню поверхню орнаментовано потрійною зигзагоподібною лінією у вигляді квітків з вісімома пелюстками.

Двосічний клинок меча розширяється у нижній частині. Вздовж його осі з обох боків проходить напівкруглий стержень, що звужується донизу. Клинок зламаний у верхній частині. У нижній частині клинка з протилежних сторін тією ж технікою, що й на руків'ї, нанесено дві групи жолобків, розміщених паралельно лезу меча (п'ять та сім ліній). Довжина збереженої частини меча 52 см, руків'я — 11,5, леза — 40,5 см. Максимальна ширина леза — 4,8 см. Діаметр чашечки 6 см.

Ще один меч цього типу було виявлено у конструкції печі старої гуцульської хати на околиці м. Яремча — Дорі (рисунок 2). Під час діставання руків'я відкладалось, лезо залишилось у печі. Бочкоподібне руків'я має овальну у перетині форму, поперек нього утворено три рельєфних обідки. По краях вони окреслені паралельними лініями і орнаментовані потрійною зигзагоподібною. Під нижнім обідком відтворено три півкола. Рельєфні обідки підкреслюють потрійну орнаментальну композицію. Над ними з кожного боку нанесено в ряд по три солярних знаки у вигляді крапки, оточеної двома концентричними колами. Нижня частина руків'я сплющена і розширина до леза. В центрі є виріз у вигляді 3/4 кола, по боках від нього розміщені дві заклепки. Над вирізом нанесено подвійну гірляндоподібну лінію, з'єднану прямою перемичкою. Закінчується руків'я чашоподібним навершям з циліндричним виступом у центрі. Біля основи навершя міститься невеликий наскрізний отвір для прив'язування. Внутрішня сторона навершя орнаментована по краю вісімома симетрично розташованими півовалами, в них і між ними нанесено ряди крапок. Клинок меча двосічний з круглим стержнем посередині. Краї збереженої його частини плавно розширяються біля основи руків'я. Паралельно їм нанесено по три неглибоких орнаментальних жолобки, вздовж зовнішніх країв — орнамент з ряду півкіл з крапкою у центрі. Довжина руків'я 11 см, ширина — 3, діаметр чашоподібного навершя 5,6 см.

Меч з Товмачика відноситься до типу мечів з язичковим руків'ям (*Griffzungenschwerter*), які набули широкого вжитку у гальштатський період у Центральній, Південній та Північній Європі. На території Верхнього Подністров'я такі мечі відомі з сіл Баличі, Бурканів, Комарники та один з невідомої місцевості³. Найбільш східною знахідкою є меч з Бельського городища⁴.

Мечі з Залукви та Яремчі відносяться до типу мечів з чашоподібним навершям, які є подальшим розвитком мечів липтівського типу і близькі до них. Існує багато підтипов як мечів липтівського типу, так і мечів з чашоподібним навершям. Як правило, на останніх відсутні рельєфні реберця⁵. На мечах, що розглядаються, руків'я оперезано трьома більш або менш випуклими реберцями, що є характерним для мечів липтівського типу (*Dreiwulstenschwerter*). У даному випадку ми маємо перехідний тип. Мечі з чашоподібним навершям менш поширені, проте вони повсюдно відомі у Центральній Європі, на північ від Альп. Найбільшого вжитку вони набули у басейні Тиси⁶. На нашій території знахідки таких мечів найбільш відомі у Закарпатті⁷, один з них знайдено у Ниспоренському районі Молдавської РСР⁸. На території Прикарпаття мечі такого типу походять з Піддніст्रян та Волокі⁹.

Мечі з язичковим руків'ям набули поширення наприкінці доби бронзи, окремі їх візірі є заліза доживають до періоду НС. Мечі з антеноподібним навершям для

³ Żurowski K. Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzesa górnego Dniestru // PA.— 1949.— VIII. 2.— Т. XXXII, 1, 2, 4, 5.

⁴ Ковпакенко Г. Т. Бронзовий меч з Бельського городища // СА.— 1973.— № 4.— С. 248, 249; Шрамко Б. А. Крепость скіфской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир.— К., 1975.— С. 96.— Рис. 1, 1; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 136.— Рис. 43, 2.

⁵ Hrala J. Otaška původy a nozštření mečů liptovského typu a mečů s číškovitou rukojetí // AR.— 1954.— VI, 2.— S. 215—226.

⁶ Ibid.— Obj. 113; Fogel J. Studia nad uzbrojeniem ludności kultury lužickiej w dorzece Odry i Wisły.— Poznań, 1979.— Mapa II, A.

⁷ Пеняк С. И., Шабалин А. Д. Олешиковские клады бронзовых изделий // СА.— 1964.— № 2.— С. 198, 199.— Рис. 3, 1—3; Пеняк С. И. Негровский клад бронзовых мечей (Закарпатская область УССР) // КСИА АН СССР.— 1969.— Вып. 115.— С. 39—44.

⁸ Гольцева Н. В., Букарский В. В. Два новых экспоната из собрания Кишиневского музея // СА.— 1978.— № 2.— С. 253—256.— Рис. 1, 2; Лапушнян В. Л. Ранние фракийцы X—начала IV в. до н. э. в Лесостепной Молдавии.— Кишинев, 1979.— С. 103.— Рис. 34.

⁹ Żurowski K. Op. cit.— Т. XXXII, 6.

району Альп Мюллер-Карпе датує періодом НВ₂¹⁰. Мечі з чашоподібним навершям з Яремчі та Залукви відносяться до типу ХХІ за Й. Фоглем, датованого на території Польщі другою половиною IV періоду доби бронзи¹¹. Мечі липтівського типу з'являються у другій половині періоду НА і використовуються до середини НВ. Поява мечів з чашоподібним навершям відноситься до періоду НВ¹². На нашій території вони, напевне, існують з деяким запізненням і тому можуть бути датовані IX ст. до н. е.

У цей час на території Прикарпаття та Західного Поділля мешкало населення, що залишило голіградську групу пам'яток фракійського гальштату, з якою розглянуті мечі і пов'язуються.

Одержано 05.03.86.

¹⁰ Müller-Karpe H. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich von Alpen.— Berlin, 1952.— S. 214.— Abb. 50, 10.

¹¹ Fogel J. Op. cit.— S. 55—57.— Tabl. VI, 2—4.

¹² Hrala J. Op. cit.— S. 224; Müller-Karpe H. Die Vollgriffscherter der Urnenfelderzeit aus Bauernp.— München, 1961.— S. 88.

Новий напис з Ольвії

© Н. О. Лейпунська

1986 р. в Ольвії на ділянці НГС знайдено кам'яну плиту з восьмирядковим написом¹, виготовлену із мармурового вапняку. Ще в давнину плита була розколота на три частини. Можливо, це сталося уже після першого переміщення і перекриття її культурним шаром внаслідок деформації ґрунту, помітних по всій східній частині ділянки. Всі частини плити практично сходяться по лінії розколу, її форма майже прямокутна, дещо розширюється донизу, розміри — 56 × 29—31 × 7 см. Вгорі — горизонтальний карниз у вигляді полички висотою 3 см, без звичайного трикутного фронтону. Фасад плити відшліфований. Тильний бік грубо обколотий. Напис обіймає майже всю поверхню плити, за винятком нижньої третини. Інших зображень або їх слідів на плиті немає (рис. 1; 2).

Текст напису — ΠΟΣΙΔΕΟΣ/ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ/ΤΟΤΕΙΧΟΣ/ΔΗΜΗΤΡΙ/ΚΑΙΚΟΡΗ/ ΚΑΙ-ΠΛΟΥΤΟΝΙ/ΚΑΙΤΩΝΔΗΜΟ[Γ]ΑΝΕΞΗΚΕΝ/. Переклад не викликає сумніву («Посідеос Діонісій міську стіну Деметрі, Корі, Плутону і народу присвятив»).

Текст написаний старанно, з чітким додержанням рядності. Висота рядків — 3—3,5, міжрядь — 1—1,5 см. Всі закінчення букв мають чітко вирізьблені трикутні аспекти. На характері форми окремих знаків досить яскраво позначився вплив елліністичного письма. З найхарактерніших ознак виділимо такі.

В написі міститься 17 букв. У написанні більшості з них простежуються виразні особливості. Так, альфа має ламану перекладину; епілон — коротку центральну; сигма дещо розширеня по горизонталі, верхня і нижня гости довші, ніж центральна частина, і плавно вигнута, як і гости епілона; каппа має дуже короткі поперечні гости, а вертикальна подовжена; у тети замість крапки — перекладина; верхня горизонталь пів виступає за праву вертикаль, яка, в свою чергу, коротша, ніж ліва; дельта представлена практично у вигляді різностороннього трикутника. В цілому всі букви мають близькі вертикальні розміри, дещо менші від інших лише омікрон та омега. Омікрон іноді вписується у вузький проміжок між буквами (ΠΛΟΥΤΟΝΙ) або вміщується в центральній горизонтальній частині рядка, омега піднята до його верхньої частини.

Всі перелічені особливості зустрічаються в ольвійських написах елліністичного часу². Частина з них особливо притаманна епіграфіці II ст. до н. е. Так, ламана пе-

¹ Ділянка розташована в північній частині Нижнього міста. Плиту знайдено в переміщенню стані під завалом бутових і грубо оброблених каменів вапняку, що лежали в гумусі, у верхньому шарі пізньоелліністичного сіргоглінистого ґрунту поблизу кладки № 53.

² Карашковський П. О. До питання про дату Ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія.— 1968.— Т. 21.— С. 95—105; Виноградов Ю. Г. О методике

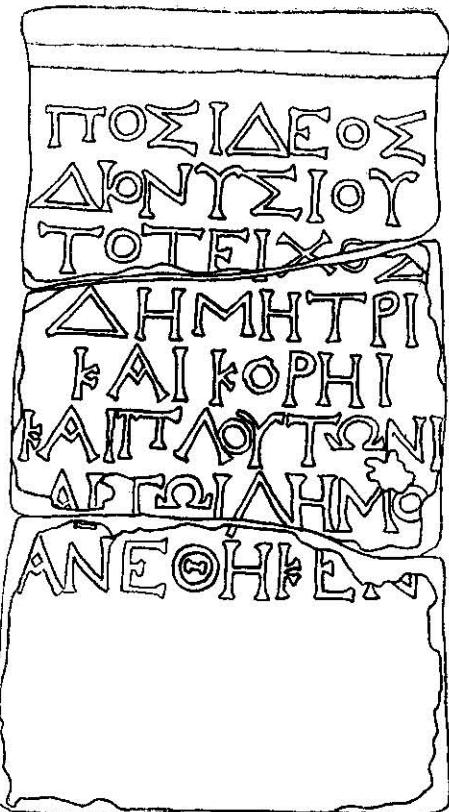

Рис. 1. Напис Посідея (фото М. Ш. Петківського).

Рис. 2. Напис Посідея (прорисовка).

рекладина альфи, поперечна риска тети, малі розміри омікрона та омеги, підтягнуті вгору, звичайні для написів III і особливо II ст. до н. е. Поєднання великих і дрібних букв і, зокрема, малі розміри омікрона до другої половини II ст. до н. е. в ольвійській епіграфіці зникають³.

Серед ольвійських епіграфічних пам'яток не виявлено напису, цілком схожого з тим, що публікується, як щодо форми каменю, так і стосовно характеру написання букв. Найбільш близькі написи Посідея і Полімеда⁴. Так, у першому з них схоже співвідношення розмірів омікрона з іншими знаками, альфа має таку саму ламану перекладину. На відміну від напису, що публікується, напис Полімеда має більш пропорційний характер, усі знаки тут відповідають розмірам рядка, у тому числі й омікрон. Однак такі характерні ознаки, як написання альфи з ламаною перекладиною, іpsilonона із заокругленими гастами, форма пі, ламбди, сигми, дельти навертають на думку про хронологічну близькість пам'яток

Обидва зазначені у якості аналогій написи датуються часом близько середини⁵ або останніми десятиріччями II ст. до н. е., іноді — початком I ст. до н. е.⁶

Хронологічно їм близький напис Нікерата, який дослідники раніше датували першими десятиріччями I ст. до н. е.⁷, а згодом віднесли, найімовірніше, до часу напису Полімеда⁸

обработки эпиграфических памятников (по ольвийским материалам) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР.—М., 1978.—С. 56; Леви Е. И. Ольвийская агора // МИА.—1956.—№ 50.—С. 103, 106; Книпович Т. Н. Греческое лапидарное письмо в памятниках Ольвии // НЭ.—1966.—Т. 6.—С. 3—30.

³ Леви Е. И. Указ. соч.—С. 103; Книпович Т. Н. Указ. соч.—С. 22, 24.

⁴ IPE, 1², 168; HO, 76.

⁵ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.—1954.—№ 36.—С. 27.

⁶ Книпович Т. Н. Указ. соч.—С. 23; Каришковский П. О. Вказ. праця.—С. 103.

⁷ Жебелев С. А. Ольвия и Миофрат Евпатор (IOSPE, 1², 35) // Северное Причерноморье.—М., 1953.—С. 285.

⁸ Каришковский П. О. Вказ. праця.—С. 103.

До цього ж часу (II ст. до н. е.) належить ще ряд епіграфічних пам'яток, серед яких слід відзначити проксенічні декрети косців і тенедійців на честь Посідея Ольвіополіта і сина Посідея та кілька інших проксеній⁹, надгробок жителя «скіфського міста Ольвія»¹⁰, присвяти Посідея в Неаполі Скіфському¹¹—за припущенням В. В. Латишева, ольвійського діяча, родосця за походженням¹². Слід зазначити, що всі написи з ім'ям Посідея В. В. Латишев пов'язував з однією і тією ж особою¹³.

Зміст усіх цих пам'яток так чи інакше свідчить про неспокійний період життя Ольвії та зв'язок її із скіфським світом, що набував чи то ворожнечі, чи протекторату Скілура¹⁴, чи союзу з ним¹⁵.

Таким чином, якщо враховувати палеографічні особливості розглянутої пам'ятки, її слід датувати часом не раніше середини II ст. до н. е., починаючи від часу Скілура або незадовго до нього, і, мабуть, до Мітрідата. Можна припустити, що напис було зроблено у період між протекторатом Скілура і виданням напису на честь Нікерата, який, на думку В. В. Латишева, ілюструє ситуацію в Ольвії вже після падіння влади скіфських царів, але до появи в Північному Причорномор'ї Мітрідата¹⁶, у визначені датування якого думки дослідників розходяться. Так, С. А. Жебельов і В. В. Латишев датували його першими десятиріччями I ст. до н. е., П. О. Кашиковський — серединою або останніми десятиріччями II ст. до н. е.¹⁷ Оскільки ім'я Посідея часто зустрічається в епіграфічних документах насамперед, спробуємо визнати місце Посідея з нашого напису у списку однайменних ольвійських діячів.

Присвяту зроблено від імені Посідея, сина Діонісія. Ім'я Посідея було популярне в ольвійській ономастичі, головним чином у лапідарних написах III—II ст. до н. е.¹⁸ Це, зокрема, написи Посідея Ольвіополіта з проксенічних декретів¹⁹, що ж ім'я фігурує і в інших написах²⁰ та графіті²¹.

При цьому слід підкреслити, що сполучення «Посідей син Діонісія» не вперше зустрічається в ольвійській епіграфіці. Так, у написі *IPE*, 1², 189, датованому В. В. Латишевим III ст. до н. е., йдеться про Агрота і Посідея, синів Діонісія, жерця Аполлона Дельфінія, в пам'ять якого було поставлено статую (збереглася мармурова база). Другий напис, де згадується Посідей Діонісій, знайдено на Делосі²². У цьому написі Посідей оголошується проксеною святилища і делосців з даруванням права на землю і дім, доступу до Ради і народу тощо, і таким чином свідчить про практично повне надання ольвіополіту всіх прав громадянства на Делосі. Документ датується у межах кінця III — першої четверті II ст. до н. е.²³ С. А. Жебельов обмежує його першою четвертю II ст. до н. е.²⁴ У зв'язку з цим зазначимо: що В. В. Латишев припустив, що Посідей із цих двох написів — одна й та сама особа, яка належала до впливової жрецької сім'ї,— сучасник Протогена.

Виникає запитання, чи можна ототожнювати Посідея сина Діонісія з напису, що публікується нами, з Посідеем — проксеною Делосу, членом сім'ї жерця Аполло-

⁹ *IPE*, 1², 77, 78; *НО*, 36—39.

¹⁰ *IPE*, 1², 226.

¹¹ *IPE*, 1², 670—672; *Дашевская О. Д.* Четвертая надпись Посидея из Неаполя Скифского // *СА*. — 1960. — № 1. — С. 261—265.

¹² *Латышев В. В.* Исследование об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. 132; *Дашевская О. Д.* Указ. соч. — С. 261—265; *Соловьев Э. И.* Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // *НЭ*. — 1962. — Т. 3. — С. 32—44.

¹³ *Латышев В. В.* Указ. соч. — С. 132.

¹⁴ Там же. — С. 132.

¹⁵ *Латышев В. В.* Указ. соч. — С. 131; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 132.

¹⁶ *Латышев В. В.* Указ. соч. — С. 140—141.

¹⁷ *Латышев В. В.* Указ. соч. — С. 140; *Жебельев С. А.* Указ. соч. — С. 285; *Кашиковский П. О.* Вказ. праця. — С. 103.

¹⁸ Крім Ольвії, в Північному Причорномор'ї його поки зустрінуто лише у згаданих написах Неаполя Скіфського (*IPE*, 1², 670—672); *Дашевская О. Д.* Указ. соч. — С. 261—265.

¹⁹ *IPE*, 1², 77, 78.

²⁰ *IPE*, 1², 35, 168, 220, 171, 189; *IG*, 813; *НО*, 83.

²¹ *Кипиович Т. Н.* Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // *МИА*. — 1956. — № 50. — С. 128—132.

²² *IG*, 813; *Латышев В. В.* *PONTIKA*. — Спб., 1909. — С. 55; *Граков Б. Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // *ВДИ*. — 1939. — № 3. — С. 231—312. — № 257.

²³ *Латышев В. В.* *PONTIKA*. — С. 59; *Граков Б. Н.* Материалы ... — С. 258.

²⁴ *Жебельев С. А.* Торгово-консулская служба в древнегреческих колониях Северного Причорноморья // *ВДИ*. — 1982. — № 1. — С. 146, 147.

на Дельфінія. На користь такого порівняння могло б свідчити ім'я та по-батькові присвячувача, яке повторюється знову, і такий акт його діяльності, що зумовлений, очевидно, вагомим становищем в Ольвійській общині. Характерна щодо цього і згадка в нашому написі Плутона і Кори, яким Агрот син Діонісія, порівнюваний із Агротом з напису *IPE*, 189, i, отже, можливо, брат Посідея сина Діонісія, присвятив вівтар²⁵.

Однак такому трактуванню суперечить більш пізнє, з різницею близько 50 років,— палеографічне датування розглянутої пам'ятки. Тому імовірніше гадати, що тут йдеться про нащадка Посідея — проксена Делоса. Якщо прийняти датування напису часом не раніше середини II ст. до н. е., то цілком реально гадати, що присвяту стіни Деметрі, Корі, Плутону і Демосу міг здійснити онук Посідея, згадуваного в Делоському написі. Звичай греків називати онуків іменами дідів добре відомий. Зокрема, існує припущення про таке повторення імен для двох поколінь сім'ї Клеомброта сина Пантакла з Ольвії. Один із написів з таким іменем належить до другої чверті III ст. до н. е., а другий пов'язується з онуком згаданого персонажа, який жив на рубежі III—II ст. до н. е.²⁶ Аналогічна ситуація можлива і в нашему випадку.

Основний зміст напису, що публікується, — присвята міської стіни (або ширше — укріплень) — ТО ΤΕΙΧΟΣ, звичайно пов'язується із будівництвом або ремонтом споруди. Такою діяльністю не раз опікувалися як окремі багаті ольвійські громадяни, так і «колективи» ольвіополітів, що відбилося у ряді історичних пам'яток. Ще в першій чверті IV ст. до н. е. Еврісівій син Сіріска збирався збудувати вежу (?) і присвятити її Зевсу Елевтерію²⁷. В останній чверті IV ст. до н. е. п'ять стінобудівників подбали про ремонт стін і веж²⁸. Протягом III ст. до н. е. Клеомброт син Пантакла і його онук збудували вежу, пілон і стіну²⁹. У четвертій чверті — першому десятилітті II ст. до н. е. Протоген споруджував вежу біля великої брами, можливо, західної³⁰. Нарешті, в II ст. до н. е. Посідей син Діонісія буде або ремонтує міську стіну. Природно, що кожний з цих ремонтів (чи будов) був пов'язаний з певними подіями, які порушували цілісність оборонних споруд не тільки через їх природне постаріння. Оскільки ці події відображені в епіграфічних документах Ольвійського поліса, ледве чи вони були зумовлені незначними сутінками з варварськими племенами. Очевидно, тут можна говорити про важливі віхи у воєнній та соціальній історії Ольвії. Так, будівництво і ремонт пілонів, веж і стін спеціально призначено колегію стінобудівників наприкінці IV ст. і Клеомбротом на рубежі IV—II ст. до н. е. може бути порівняне з такою неординарною подією, як облога Ольвії Зопріоном. Документи III — початку II ст. до н. е. містять ряд дуже істотних для благоеночства поліса фактів, що свідчать про ускладнення у відносинах з варварськими племенами, і в декретах цього часу є згадки про будівництво стін і веж³¹. Воєнна ситуація II ст. до н. е. була, мабуть, ще серйознішою. З одного боку, Ольвія потрапила у складне економічне становище, особливо внаслідок практично цілковитої ліквідації її землеробської бази з другої — в середині — другій половині III ст. до н. е.³² загострюються відносини із скіфським світом, особливо під час царювання в Малій Скіфії Скілура та його сина Палака. Незважаючи на те, що основні сили скіфів були спрямовані на боротьбу з Херсонесом³³, все-таки Нижньобузький регіон не лишався остронів їх загарбницької політики. Основна точка зору на характер відносин Ольвії з пізніми скіфами сформульована ще В. В. Латишевим, який на підставі чеканки в Ольвії монет скіфського царя Скілура (середина II ст. до н. е.) з написом ΒΑΣΙΛΕΩΣΣΚΙ-ΛΟΥΓΡΟΤΟΛΒΙΟΥ висловив припущення про те, що Ольвія була повністю підпорядкована скіфам у формі протекторату або вважалася складовою частиною скіфського

²⁵ *HO*, 70.

²⁶ *IPE*, 1², 179, 180; Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного Причерноморья как исторический и лингвистический источник.— М., 1985.— С. 169.

²⁷ Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. Проблемы политического устройства // ВДИ.— 1981.— № 3.— С. 65.

²⁸ Денисова В. И. Новый эпиграфический документ из Ольвии // СА.— 1982.— № 1.— С. 261—265.

²⁹ *IPE*, 1², 179, 180.

³⁰ Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Комплекс Западных ворот Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 80.

³¹ *IPE*, 1², 32.

³² Рубан В. В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 26—45.

³³ Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 131.

царства. Таке становище зберігалося деякий час, згодом ці відносини стали більш дружніми, з допущенням деяких свобод для Ольвії³⁴. Припускається, що саме цього часу (або незадовго до нього) було здійснено присвяту вівтаря (?) Афродіті Євпілой Посідеем сином Посідеем³⁵ і поставлено статуй, очевидно, йому ж у Неаполі Скіфському³⁶. В. В. Латишев також припиняв, що відносини Ольвії та Скіфії за Скілурою були союзницькими³⁷. Підsumовуючи, можна сказати, що II ст. до н. е. було для Ольвії часом надзвичайно складних відносин зі скіфами.

Сам факт присвячення Посідеем сином Діонісія ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ свідчить про необхідність для ольвіополітів опорядження оборонних споруд. Очевидно, це відбувалося внаслідок загрози якихось воєнних дій або після них. Більш імовірним уявляється другий варіант, на його користь свідчить і застосування у написі одного з культових образів. Йдеться про обожненого Демоса, згаданого тут поряд з іншими божествами, звичайними для ольвійського пантеону,— Деметрою, Корою, Плутоном. Про цей культ в грецькому світі взагалі відомо дуже мало, він набирає особливої ваги в елліністичний час, у зв'язку з обожненням правителів того чи іншого колективу в різних іпостасях — чи то одноосібного «царя», чи керівництва полісної общини. Відомо, що в середині IV ст. до н. е. в Афінах Демос і Демократія уже шанувалися як самостійні божества³⁸. Крім того, в Афінах відомі написи кінця III — початку II ст. до н. е. з присвятою Афродіті Гегемоні Демократії, один з них датується і точніше— 217 р. до н. е. Припускається, що в Афінах Демоса шанували разом з харитами, з якими він мав спільну священну ділянку³⁹.

Дотепер це божество згадувалося лише в одному ольвійському написі — Клеомброта сина Пантакла,— де Народу і Гераклу присвячується вежа при березі ріки⁴⁰. Датування вказаного напису поки що не уточнене. В. В. Латишев датує його кінцем IV або IV—III ст.⁴¹, П. О. Кашиковський вважає, що Клеомброт жив на рубежі IV—III ст. до н. е.⁴², а В. П. Яйленко — в другій чверті III ст. до н. е.⁴³ У всякому разі зазначена згадка про Демоса належить до більш раннього часу, ніж напис, що публікується. Якщо прийняти датування, запропоноване П. О. Кашиковським, то можна було б припустити, що напис Клеомброта належить до післязопіріонівського укріплення ольвійських споруд, яке простежується і на археологічному матеріалі⁴⁴.

Натяком на вшанування Демоса в пізніший час певною мірою може бути факт існування в Ольвії пов'язаного з ним культу харит — вище згадувався спільний теменос для цих божеств в Афінах. З Ольвії походять чотири рельєфи із зображенням німф-харит (один привізний, решта — місцеві), які датуються першими століттями нашої доби. Незважаючи на те, що звичайно ці божества пов'язуються з іншими культурами — Гермеса, Афродіти, Аполлона, Діонісія⁴⁵, — все-таки і зв'язок з Демосом не слід скидати з рахунку. Можливо, нагромадження матеріалу виявить і більш пerekонливі дані про зв'язки згаданих культів.

Для нашого дослідження особливо важливий той факт, що введення культу обожненого Демоса було зумовлене необхідністю підтвердження або утвердження влади демократичних сил поліса⁴⁶. Спираючись на сказане вище уявляється можливим припустити створення розглянутого напису в час, який В. В. Латишев назавв другим етапом скіфо-ольвійських відносин, коли внаслідок ослаблення протекторату Скілурою, громадяни ольвійської общини підтвердили значення демократії в своєму полісі.

Ще один сюжет напису — факт присвяти ΤΟΤΕΙΧΟΣ крім Демоса кільком хтонічним божествам — Деметрі, Корі, Плутону — також становить істотний інтерес у

³⁴ Латышев В. В. Исследование ... — С. 138; Фролова Н. А. Монеты скифского царя Скилуро // СА.— 1964.— № 1.— С. 54.

³⁵ IPE, 1², 168.

³⁶ Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э.— II в. н. э.) // ВДИ.— 1973.— № 2.— С. 132—137; Граков Б. Н. Каменское городище ... — С. 27.

³⁷ Латышев В. В. Исследование ... — С. 131; Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 132.

³⁸ Nilsson M. Geschichte der Gralchische Religion.— München, 1976.— S. 733.— Прим. 2.

³⁹ Ibid.— S. 733.

⁴⁰ IPE, 1², 179.

⁴¹ Латышев В. В. Исследование ... — С. 84.

⁴² Кашиковский П. О. Вказ. праця.— С. 99.

⁴³ Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 169, 170.

⁴⁴ Крыжанский С. Д., Лейпунская Н. А. Указ. соч.— С. 21.

⁴⁵ Клейман И. Б. Рельефы с изображением харит из Ольвии // МАСП.— 1962.— № 4. С. 234—240.

⁴⁶ Р — В, 155—158.

зв'язку з вивченням культового життя ольвіополітів пізньоелліністичного часу. Названі божества досить широко відомі в Ольвії⁴⁷. Згадування їх у написі у зв'язку із подією не принатного характеру, а такою, що відбивала інтереси поліса в цілому, пов'язане, очевидно, з тим фактом, що шанування Деметри в елліністичний час мало державний характер. Її зображення карбувалися на ольвійських монетах, а ім'я відтворене в численних графіті. Дуже поширені теракотові фігури, що виготовлялися в Ольвії. Кора і Плутон відбивають зв'язок з потойбічним світом, при цьому Кора своїм циклічним воскресінням знаменує перемогу над смертю, а Плутон царює у підземному царстві. Можливо, в таких іпостасях і фігурують божества в написі — офіційна Деметра і Кора та Плутон, які сприяють перемозі над смертю, в тому числі і в битвах.

Слід зазначити, що в написі Посідея Діонісівого вперше зустрічається повна тріада елевсинських божеств, пов'язаних з міфом про викрадення дочки Деметри Плутоном. І в епіграфіці, і в образотворчому мистецтві Північного Причорномор'я звичайно вони відомі тільки в парному поєднанні — Деметра і Кора, Кора і Плутон⁴⁸ (ІІІ ст. до н. е.⁴⁹ та І ст. до н. е. — І ст. н. е.). Спільне зображення всіх трьох персонажів у зв'язку з мотивами потойбічного світу зафіковано лише в розписі склепу Деметри на Боспорі дещо пізнішого часу (І ст. н. е.), де в центральному плафоні вміщено погруддя Деметри, а в одній з люнеток — сцену викрадення Кори Плутоном.

Таким чином, нова епіграфічна пам'ятка дає можливість повніше розкрити історію і духовне життя Ольвії ІІ ст. до н. е.

Одержано 07.03.89

⁴⁷ Русєєва А. С. Земледельческие культуры в Ольвии дагетского времени.— К., 1979.— С. 35—122.

⁴⁸ НО, 70.

⁴⁹ КБН, 130

Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького

© І. К. Свєшніков, О. А. Брайчевська

Посад літописного Звенигорода — столиці Звенигородського удільного князівства в 1124—1144 рр.— досліджувався у 1982—1985 рр. Звенигородською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР¹. Під час розкопок виявлено залишки міського будівництва і різноманітний речовий матеріал: кераміку, залізні вироби, прикраси, предмети християнського культу, а також фрагменти шкіряного взуття. Різноманітні його види досить часто зустрічаються під час розкопок ряду давньоруських міст. Цілі екземпляри, окрім фрагментів і заготовок деталей знайдено в Новгороді, Пскові, Старій Ладозі, Білоозері, Полоцьку, Мінську, Бересті, Старій Рязані тощо².

¹ Свєшніков І. К. Звіти про роботу Звенигородського загону Львівської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1982—1985 рр. // НА ІА АН УРСР.— Ф. 1982/106, 1983/114, 1985/138; матеріали розкопок зберігаються в фондах Інституту суспільних наук АН УРСР у м. Львові.

² Ізюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого // МИА.— 1959.— № 65.— С. 192—215; Колчин Б. А., Янин В. Л. Археология Новгорода — 50 лет // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 84; Ояцева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия древнего Пскова // АСГЭ.— 1962.— С. 77—91; Ояцева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия из Старой Ладоги // АСГЭ.— 1965.— Вып. 7.— С. 42—59; Ояцева Е. И. Белозерская кожаная обувь // Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X—XIII вв.— М., 1973.— С. 199—205; Штыков Г. В. Древний Полоцк.— Минск, 1975.— С. 72—80; Загорульский Э. М. Возникновение Минска.— Минск, 1982.— С. 267; Тарасов С. В. Сапожное ремесло древнего Минска // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР.— М., 1986.— С. 149, 150; Лысенко П. Ф. Берестье.— Минск, 1985.— С. 287—300; Монгайт А. Л. Раскопки Старой Рязани // По следам древних культур. Древняя Русь.— М., 1953.— С. 315; Жилина Н. В. Материальная культура Твери по раскоп-

Кількість фрагментів шкіряного взуття, знайдених у Звенигороді, порівняно з його колекціями з інших міст, які нараховують по кілька тисяч фрагментів, незначна. Знайдено чотири майже цілих екземпляри і 125 фрагментів. Але оскільки це поки що єдиний випадок знахідки значних залишків шкіряного взуття на території південних і південно-західних земель Русі, вони становлять інтерес для вивчення технології шкірообробного і шевського ремесел, а також конструктивних особливостей і видів взуття.

Матеріалом для виготовлення взуття, судячи за малюнком зовнішнього шару шкіри (так званої мереї), були шкури великої рогатої худоби і свиней. Товщина вигробленої шкіри була різною (залежно від типу взуття) і дорівнювала 1—3 мм. Шкіра має коричневий, іноді майже чорний колір. Її біологічна структура у більшості випадків порушена, шкіра розшаровується на два шари: верхній — рогоподібний та нижній пористий і м'який. Виняток становлять лише кілька фрагментів, де шкіра збереглася досить добре.

Питанням вивчення давньоруського шкіряного взуття присвячені спеціальні статті Ю. П. Зибіна, С. О. Ізюмової, К. І. Оятевої, Г. В. Штихова. В них детально розглядався матеріал, технологія виготовлення, конструкція давньоруського взуття, його хронологічна класифікація і методика дослідження³. Було також вигроблено єдину методику класифікації взуття. Серед залишків шкіряного взуття із Звенигорода, згідно методики, запропонованої К. І. Оятевою⁴, можна виділити два типи: тверде і м'яке. До твердого належать чоботи, до м'якого — черевики, туфлі, поршні.

Чоботи. Фрагменти чобіт, що являли собою пару (правий і лівий), знайдено в споруді № 26, досліджені 1985 р.⁵ Взуття виготовлено із товстої (3 мм), але добре вичиненої шкіри великої рогатої худоби. Збереглися головки і задники чобіт, з'єднані між собою тачним швом (рис. 1, 1). Головки суцільнокроені у вигляді неправильного шестикутника, задники — трапецієподібної форми (рис. 1, 2, 3). І задники, і головки прикрашенні вишитим орнаментом у вигляді хвилястої лінії. В місцях проколів збереглися залишки ниток вишивки, яка, напевне, була кольоровою. Довжина стібка у вишивці 5—7 мм. Халяви не збереглися, у верхній частині головок і задників є лише проколи від з'єднувального шва. Взагалі халяви від чобіт зустрічаються дуже рідко, оскільки їх часто використовували повторно⁶.

Матеріали, що збереглися, дають можливість реконструювати первісний вигляд чобіт (рис. 1, 4—7). Вони були без підборів, з твердими задниками, суцільнокроєніми головками і високими халявами. Судячи за зображеннями на виробах давньоруського прикладного мистецтва, халяви були зшиті з двох частин, з'єднувальні шви розміщувалися на боках. Виходячи з розмірів (довжина реконструйованої підошви 29—30 см), чоботи були чоловічими.

До цього ж типу взуття можна віднести і два фрагменти задників та головок, знайдених у будівлі № 23⁷. Але на відзнаку від описаної пари, названі чоботи виготовлено із товстої (3 мм) свинячої шкіри. Тверді задники чобіт знайдено також у культурному шарі посаду у 1983 р. Тверде взуття такого самого крою походить із Новгорода⁸, Пскова⁹, Білоозера¹⁰, Берестя¹¹. Найбільш близькими до звенигород-

кам 1979—1984 рр. // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР.—М., 1986.—С. 53, 54; Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА.—1954.—№ 41.—С. 61, 62.—Рис. 26.

³ Зыбин Ю. П. Древнерусская обувь XII—XVI вв. Сообщение 1. Конструкция древнерусской обуви // Известия высших учебных заведений. Технология легкой промышленности.—К., 1958.—№ 4.—С. 36—44; Зыбин Ю. П. Древнерусская обувь XII—XVI вв. Сообщение 2. Технология производства и материалы древнерусской обуви // Известия высших учебных заведений. Технология легкой промышленности.—К., 1958.—№ 6.—С. 33—40; Изюмова С. А. Указ. соч.—192—215; Оятева Е. И. К методике изучения древней кожаной обуви // АСГЭ.—Л., 1973.—С. 105—111; Штыхов Г. В. Опыт исследования древнеполоцкой кожи // СА.—1963.—№ 4.—С. 240—246.

⁴ Оятева Е. И. К методике изучения ... — С. 105—111.

⁵ Свешников И. К. Звіт про роботу Звенигородського загону археологічної експедиції Інституту суспільних наук у 1985 р. // НА ІА АН УРСР.—Ф. 1985/138.—С. 36.

⁶ Оятева Е. И. К методике изучения ... — С. 108.

⁷ Свешников И. К. Звіт про роботу ... — С. 23.

⁸ Изюмова С. А. Указ. соч.—С. 212.—Рис. 8, 1.

⁹ Оятева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия ... — С. 86.—Рис. 6, 4—41.

¹⁰ Оятева Е. И. Белоозерская кожаная обувь ... — С. 202.—Рис. 73, 10—12.

¹¹ Лысенко П. Ф. Берестье ... — С. 287—300.—Рис. 204, 205.

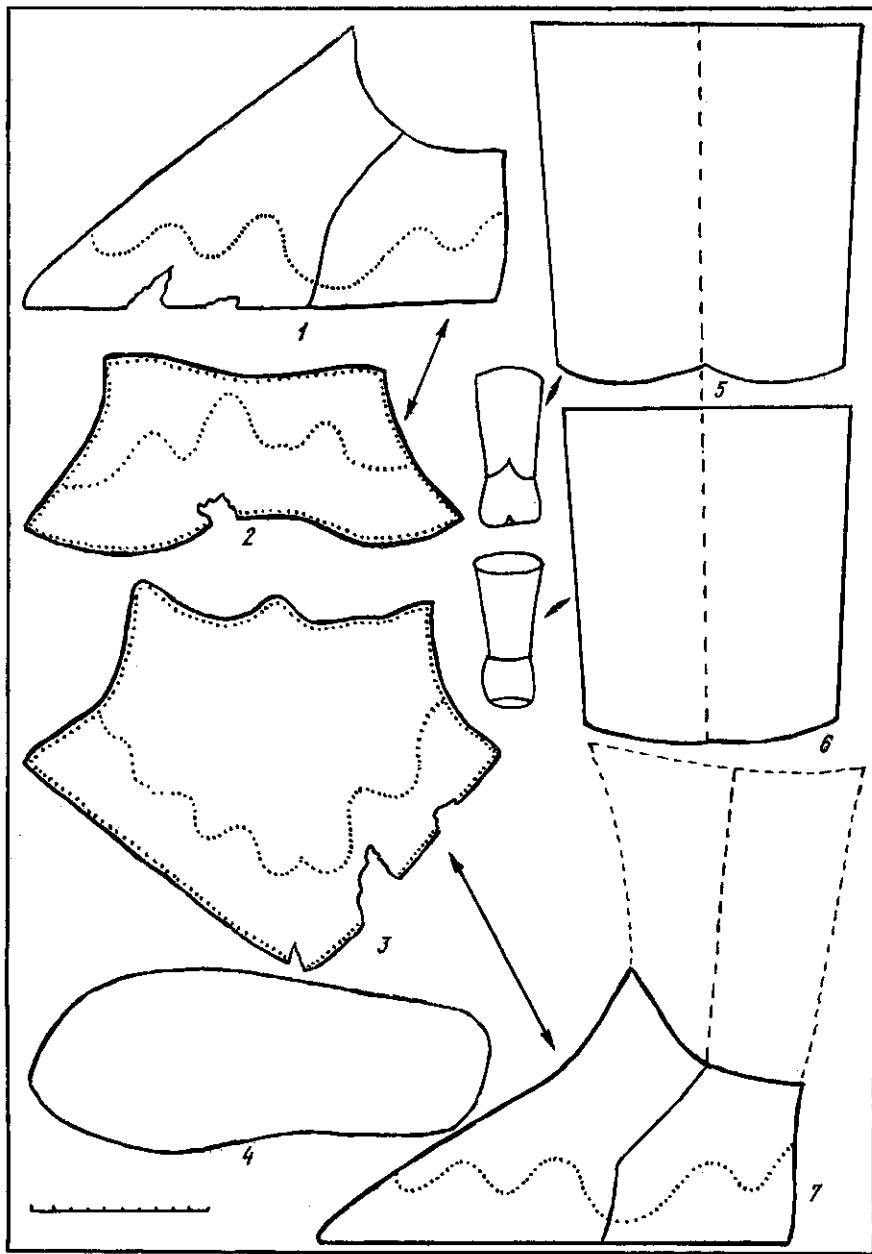

Рис. 1. Чоботи: 1 — головка і задник, зшиті тачним швом, 2 — задник, 3 — головка, 4 — підошва (реконструкція), 5, 6 — халіви (реконструкція), 7 — перший вигляд чобота (реконструкція).

ських є чоботи, виявлені в Новгороді та Пскові. Аналогії такому крою чобіт зустрічаються і в творах декоративно-прикладного мистецтва та монументального живопису XII ст. Чоботи з високими, зшитими з двох частин халіявами і детальнокроєними головками і задниками зображені на ногах музикантів, представлених на срібних пластичастих браслетах із Старої Рязані¹² та колекції ДІМ (Москва)¹³. В таких самих чоботях зображені цесаря на одній із фресок південної апсиди Кирилівської церкви XII ст. в Києві¹⁴. Чоловічі чоботи, виготовлені із добре вичиненої, пофарбованої шкіри високо цінувалися в Давній Русі, про що свідчать загадки їх у літописах і пам'ятках

¹² Даркевич В. П., Монгайт А. Л. Старорязанский клад 1966 года // СА.— 1967.— № 2.— С. 216.— Рис. 5.

¹³ Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII вв.— Л., 1970.— С. 113.— Рис. 160.

¹⁴ Брайчевская Е. А. Летописные данные о древнерусском мужском костюме X—XIII вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 120.— Рис. 1.

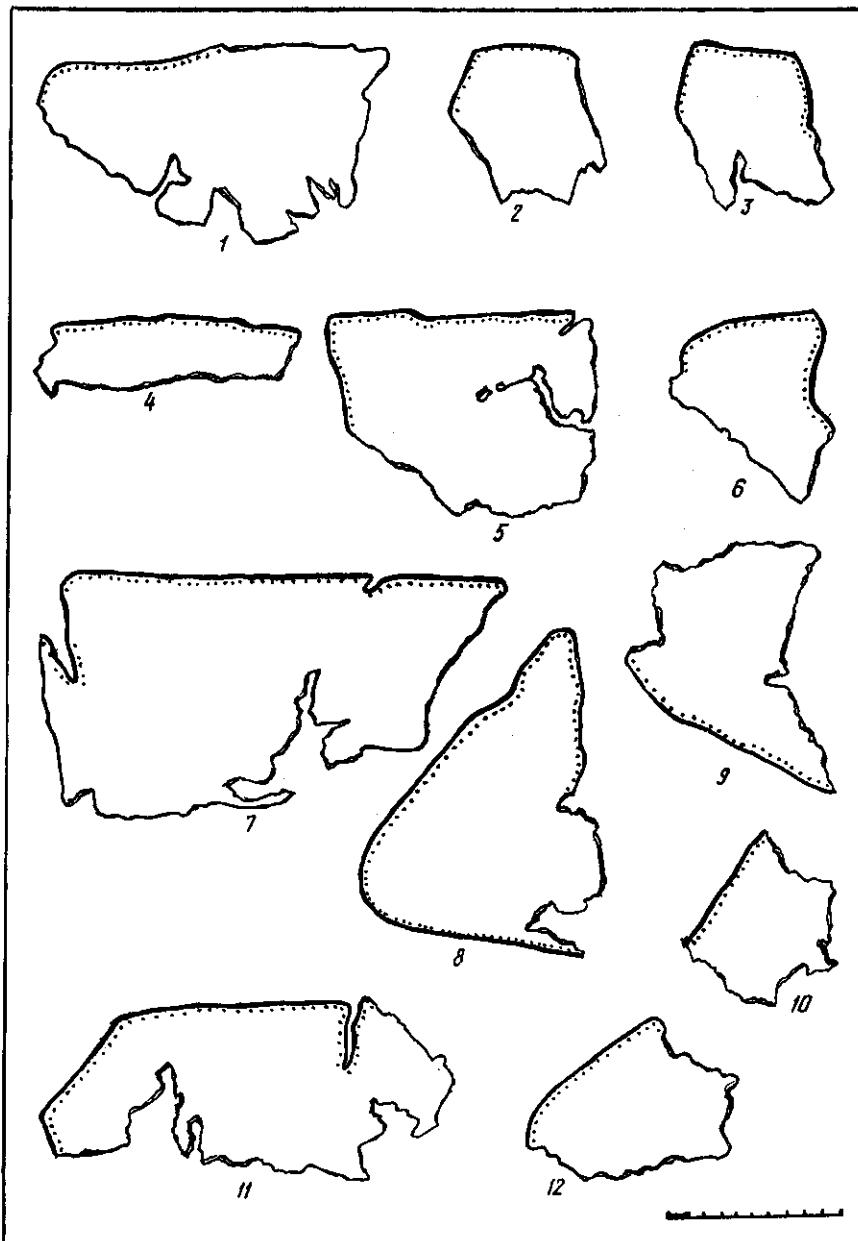

Рис. 2. Черевики: 1—12 — фрагменти верхів черевиків першого варіанта крою.

художньої літератури¹⁵. Такі чоботи були в ужитку переважно у князів та бояр, але, як свідчать матеріали досліджень давньоруських міст, таке саме, тільки скромніше прикрашене, взуття носили і городяни.

Черевики. Другий тип взуття в Звенигороді представлений залишками черевиків. У більшості випадків вони збереглися фрагментарно (рис. 2, 1—12), проте серед них можна виділити різні варіанти крою.

Черевики першого варіанта крою (рис. 3, 3—4, 7—8, 11, 12) мали детальнокроєний (зшитий із двох частин) верх і підошву з заокругленою п'яткою та гострим носком. Заготовку верху кроїли з двох частин — зовнішньої, разом з головкою (рис. 3, 1, 5, 9) і внутрішньої, що мала вигляд невеликої, різних форм вставки (рис. 3, 2, 6, 10). Вставка вшивалась, як правило, з внутрішнього боку черевика. Залишки верхів таких черевиків знайдено у 1985 р. в будівлях № 11, 23, 27. Верхню частину

¹⁵ Срезневский И. И. Материалы для «Словаря древнерусского языка». — Спб., 1903.— Т. 3.— Стб. 262.

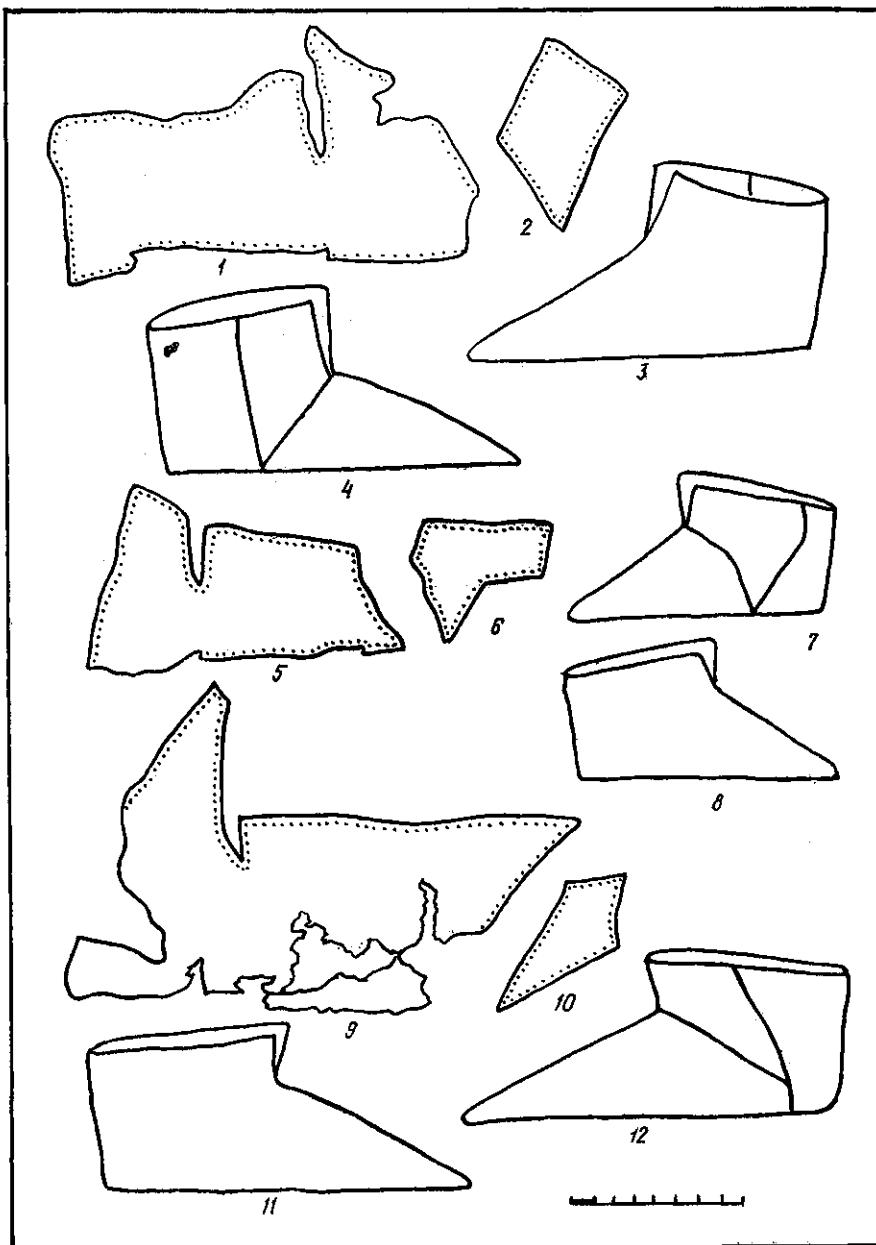

Рис. 3. Чоловічі і дитячі черевики першого варіанта крою: 1, 5, 9 — деталі верхів (зовнішні частини), 2, 6, 10 — деталі верхів (вставки), 3, 4, 7, 8, 11, 12 — реконструкції первісного вигляду.

черевика такого самого крою виявлено в культурному шарі у 1983 р. Підошви названих черевиків не збереглися. Черевики не мали ремінців для кріплення до ноги; розрізи для них у заготовках верху відсутні. Всі знайдені фрагменти черевиків розглянутого варіанта крою виготовлено із тонкої, добре виробленої шкіри товщиною 1,5—2 мм. Analogії їм є серед знахідок взуття XI—XII ст. із Білоозера, Пскова, Полоцька¹⁶.

Черевики другого варіанта крою (рис. 4, 1—7) зустрічалися як у культурному шарі, так і в будівлях. Від них також збереглися переважно фрагменти верхніх частин. Черевики мали суцільнокроєний верх із швом з боку. До ноги вони кріпилися ремінцями, для яких по верхній частині заготовки робилися спеціальні розрізи. Ре-

¹⁶ Оятева Е. И. Белозерская кожаная обувь... — С. 199.— Рис. 73, 1; Оятева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия... — С. 83.— Рис. 9, 3; Штыхов Г. В. Древний Полоцк... — С. 72—80.

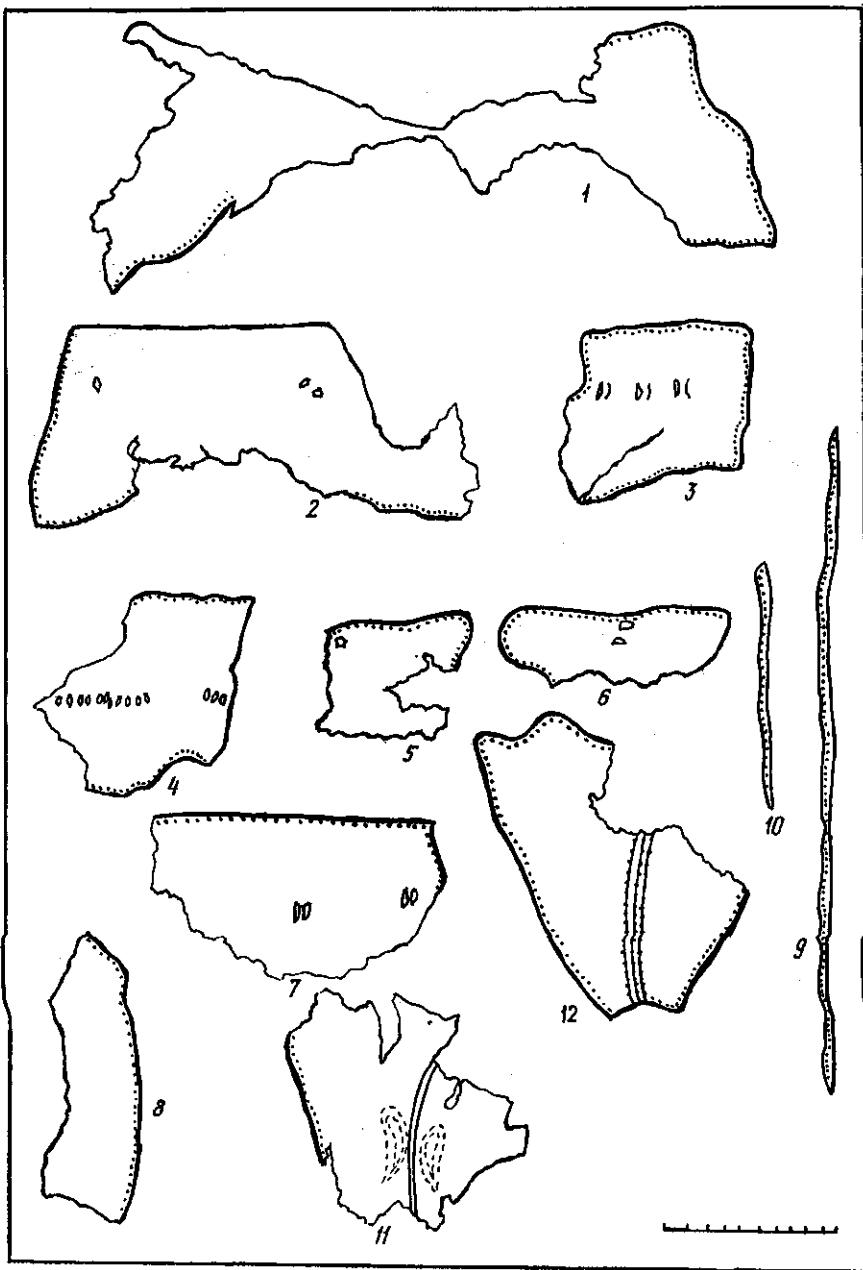

Рис. 4. Фрагменти черевиков другого варіанта крою та вишитих туфель:
1—8 — фрагменти верхів черевиков, 9, 10 — ремніць, 11, 12 — фрагменти
головок вишитих туфель.

мінці виготовляли із тонких (1 мм) смужок шкіри, зігнутуих удвоє і зшитих (рис. 4, 9, 10). Черевики в давньоруський час були в ужитку міського і сільського населення. Це підтверджується не тільки знахідками їх при дослідженні давньоруських міст і сіл, а й згадками про них у писемних джерелах. «Черевик» — взуття, виготовлене із очеревної частини шкур тварин, згадується в ряді пам'яток давньоруської писемності як взуття простого люду¹⁷.

Існують і зображення цього виду взуття. У фресковому живопису вже згадувано Кирилівської церкви (Київ) цілий ряд персонажів зображені у низьких черевиках (рис. 5, 1—3). Це взуття, судячи за його розмірами, носили чоловіки, жінки, діти. Хоч для пошиття черевиків використовували тонку і м'яку шкіру очеревини, але носили їх в осінній і весняний період. Утепляли їх шерстяні панчохи і шкарпетки.

¹⁷ Срезневский И. И. Указ. соч.—Стб. 1499, 1500.

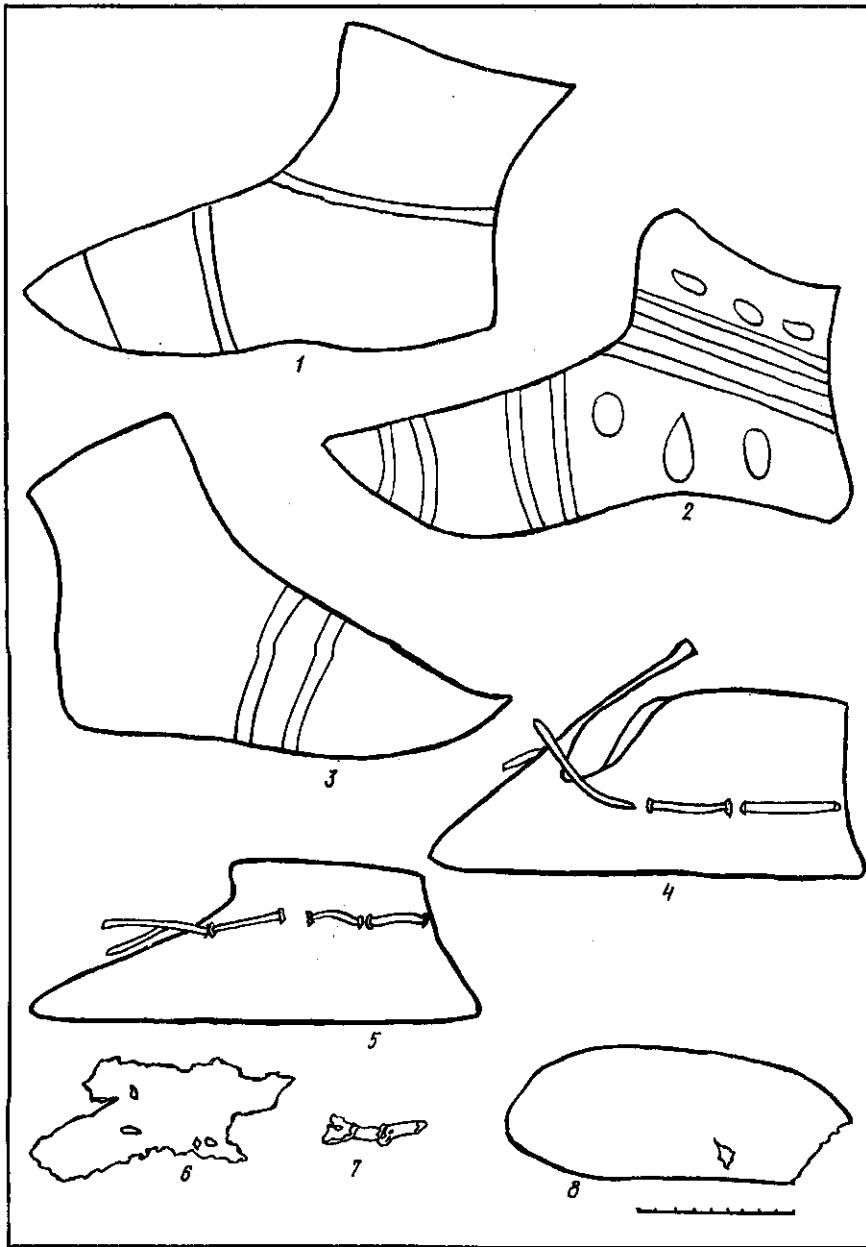

Рис. 5. Черевики та фрагменти поршнів: 1–3 — зображення черевиків на фресках Кирилівської церкви XII ст. в Києві, 4, 5 — черевики другого віданта крою, 6, 7 — фрагменти поршнів, 8 — підошва дитячого черевика.

В'язані шерстяні шкарпетки разом з фрагментами шкіряного взуття (черевиків) знайдено в житловому зрубі XII ст. в Білоозері¹⁸ та Піліпецьку¹⁹. Іноді для утеплення взуття використовували повсті²⁰.

Серед знайдених у Звенигороді фрагментів взуття крім черевиків зустрічаються і залишки м'яких вишитих туфель. В археологічній літературі дослідники іноді не оброблять чіткого розмежування між цими двома видами взуття, які конструктивно близькі між собою. Дуже часто «м'якими вишитими туфлями» називають і черевики. У зв'язку з цим Г. В. Штихов висловив думку, що «м'якими туфлями» слід називати взуття типу черевиків, яке закриває ногу тільки до кісточки²¹.

Фрагменти м'яких вишитих туфель виявлено в будівлі № 23 (1985 р.) і в куль-

¹⁸ Оятева Е. И. Белозерская кожаная обувь ... — С. 97.— Рис. 31.

¹⁹ Штихов Г. В. Древний Піліпец ... — С. 101, 102.— Рис. 53.

²⁰ Там же.— С. 102.

²¹ Там же.— С. 76.

турному шарі (1983 р.) (рис. 4, 11, 12). За аналогією з таким самим взуттям знайденим в інших давньоруських містах, можна припустити, що і в Звенигороді його щили із суцільнокроеної заготовки верху і підошви. Судячи за фрагментом, знайденим у будівлі № 12 (рис. 4, 12), туфля мала м'яку підошву з округлою п'яткою і гострим носком, вшитим у головку, про що свідчить трикутний виріз у носовій частині заготовки. Туфлю виготовлено із добре вчиненої шкіри товщиною 2 мм. Вишивка прикрашала тільки носок. При розкрої деталей туфлі передбачалося, що її буде прикрашати вишивка — штампом на майбутній ділянці головки наносили три паралельні лінії; на них простежуються і сліди від проколів голкою. Це цілком відповідає технології виготовлення і зовнішньому оформленню вишитих («ажурних») туфель із Новгорода, найпростішим способом художнього оформлення яких було нанесення штампом на центральну частину головки орнаменту у вигляді трьох паралельних ліній. Як вважає С. О. Ізюмова, так прикрашали взуття починаючи з XII ст.

Другий фрагмент вишитої туфлі (головка) був оздоблений складніше. В її центральній частині штампом нанесено три паралельні лінії. По обидва боки від них міститься вишитий візерунок, від якого збереглися сліди проколів голкою (рис. 4, 11).

На відміну від інших міст, де досить часто зустрічаються залишки шкіряних поршнів, у Звенигороді цей вид взуття представлений поки що лише двома незначними фрагментами (рис. 5, 6, 7). Можливо, цей вид взуття був тут поширеніший менше. Серед різноманітних деталей м'якого і твердого взуття майже не зустрічаються підошви. Винятком є лише одна підошва від дитячої туфельки або черевички, знайдена в культурному шарі посаду у 1983 р. (рис. 5, 8). Викроєна вона із товстої (3 мм) шкіри і має округлий носок та п'ятку, тобто відповідає за форму реконструйованим підошвам описаних вище черевиків і туфель.

Більшість фрагментів шкіряного взуття із Звенигорода знайдено в житлах. Так, у будівлі № 11 виявлено верхню частину чоловічого черевика; головка вишитої жіночої туфлі і верх чоловічого черевика походять із житла № 23. У приміщенні № 26 знайдено нижні частини пари чоловічих чобіт і майже цілій черевик другого варіанта крою. Хоч слідів шевської майстерні на розкопаних ділянках посаду Звенигорода не виявлено, але наявність серед матеріалів розкопок шил і численних обрізків шкіри, що залишилися після розкрою заготовок взуття, свідчить про його виготовлення на місці. За аналогією із іншими давньоруськими містами, шевське ремесло в Звенигороді, імовірно, було самостійною галуззю і обслуговувало потреби місцевих жителів. За конструкцією і технологією пошиття шкіряне взуття із Звенигорода не відрізняється від сучасних його форм із міст Північно-Східної і Північно-Західної Русі, що свідчить про спільність традицій у складенні та історичному розвитку давньоруського костянту.

Одержано 06.04.88

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

До археологічної карти Києва та його околиць за доби неоліту

© Д. Я. Телегін, В. А. Товкачевський

За останнє десятиріччя археологічними розвідками у Подніпров'ї виявлено значну кількість неолітичних стоянок, на яких зібрано чимало крем'яних виробів і кераміка. На окремих прошуркованих пунктах, встановлено культурний шар. Розвідано територію самого міста та його околиць (села Погреби, Чапаївка, Таценки, м. Обухів). Всього зафіксовано 9 нових пунктів. Всі, як правило, розташовані на першій надзаплавній терасі Дніпра. Найчастіше знахідки траплялися у видувах на дюнах.

Подаємо описання матеріалів стоянок.

М. Київ. На території Києва виявлено 5 стоянок доби неоліту поблизу станції Київ-Дніпровський, неподалік Дарницького фанерного заводу, а також три пункти в колишньому с. Чапаївка.

Ст. Київ-Дніпровський. За 500—600 м на північ від залізничної колії у видувах дюн на площі 30×30 м зібрано понад сто фрагментів кераміки і близько 200 одиниць крем'яного матеріалу. Кераміка тонкостінна, добре випалена, інколи з рослинною домішкою в тісті. Вінця посуду рівні, дно гостре. Орнамент переважно дрібно-гребінцевий (31 фрагмент), хоч зустрічається й підтрикутно-накольчастий (16 фрагментів). Всім фрагментів орнаментовано прогладженими лініями, що утворюють композицію із навскісної сітки. В цілому серед орнаментальних мотивів переважає горизонтальна зональність (рис. 1, 1—4, 6). Описаний матеріал відноситься до раннього періоду дніпро-донецької культури. Виявлено також невелика кількість фрагментів неолітичного посуду, що, ймовірно, сягають більш розвиненого періоду цієї ж культури.

Крем'яний матеріал представлений ножеподібними пластинами (8 екз.), деякі з ретушованим краєм, перетинами пластин (10 екз.), мікротрапеціями (3 екз.) і скребками на відщепах (рис. 2, 20—27). Є один нуклеус та відщепи (130 екз.).

Дарницький фанерний завод. На північ від заводу на мисі першої надзаплавної тераси, що виступає на 2—3 м над заплавою, у видуві площею 10×10 м знайдено близько 25 фрагментів кераміки неолітичного часу, а також до 50 крем'яних виробів. Тісто фрагментів посуду містить значні рослинні домішки. Стінки завтовшки 4—9 мм. Зовнішня поверхня добре загладжена, на деяких фрагментах з внутрішнього боку помітні сліди розчісування. Посуд добре випалений, більшість фрагментів орнаментовано горизонтальними рядами навскісних насічок або рядами глибоких відбитків тризубого штампа. Один фрагмент орнаментований вертикальними рядами відбитків зубчастого штампа з підтрикутною формою зубців.

Крем'яний матеріал представлений пластинами з ретушованим краєм (5 екз.), уламками пластин (3 екз.), трьома скребачками, вістрям до стріли та відщепами (рис. 2, 18, 19).

Заяз стоянку зруйновано будівельниками.

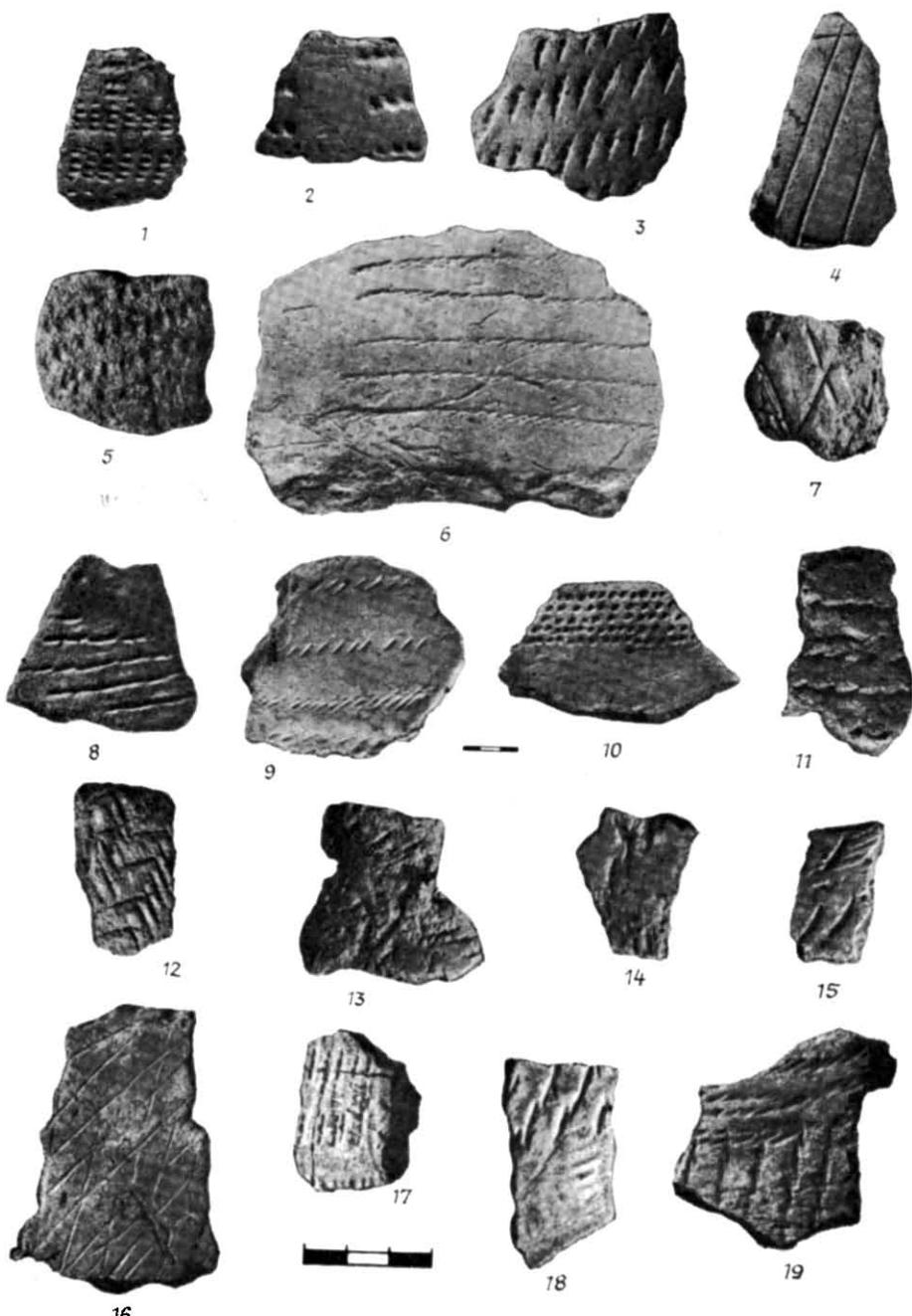

Рис. 1. Кераміка неолітичних стоянок Києва та його околиць: 1—4, 6. Станція Куїв-Дніпровський, 5, 7. Чапаївка-2, 8—12. Чапаївка-3, 13. Обухів, 14—19. Погреби.

Чапаївка (тепер територія м. Києва). Поблизу села, крім розкопаної 1953 р. стоянки Віта Литовська, виявлено три нових пункти: Чапаївка 1, 2, 3.

Чапаївка 1. На південно-східній околиці села неподалік від крайніх будинків досліджено піщане підвищення над заплавою лівого берега р. Віти. На площині 10×10 м зібрано близько 30 фрагментів кераміки дніпро-донецького типу та окремі крем'яні відщепи. Висота місцевезнаходження — 1,5—2,0 м над рівнем заплави. Улами, як правило, неорнаментовані, лише на кількох із них є відбитки чотиризубчастого штампа або горизонтальні ряди відступаючих наколів та дрібних насічок. Одне гостре дно орнаментоване вдавленнями розмочаленої палички.

Чапаївка 2. Приблизно на кілометровій відстані від с. Чапаївка, в напрямку на південний схід, в урочищі «За перетічком» на піщаний дюні лівого берега

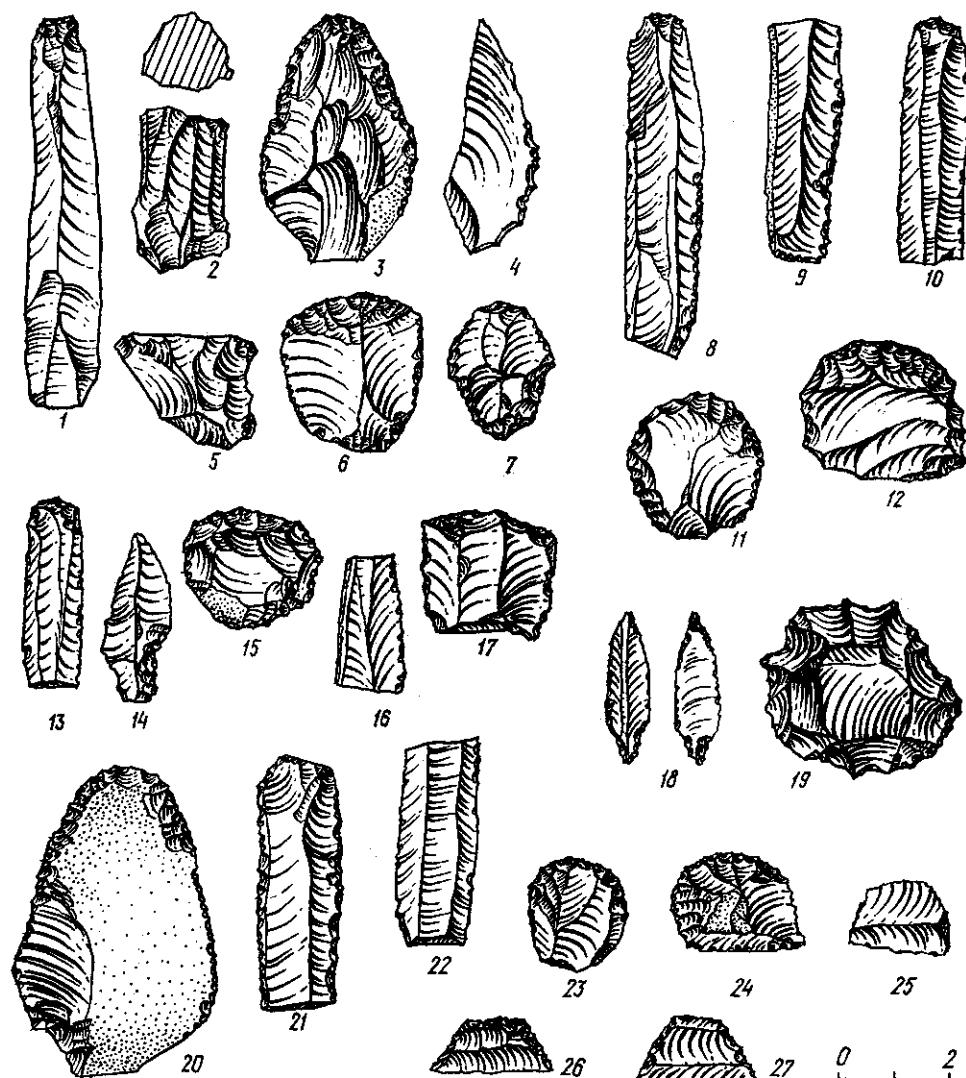

Рис. 2. Крем'яний матеріал з неолітичних стоянок Києва та його околиць: 1—7. Обухів, 8, 9, 11, 12. Чапаївка-2, 10. Чапаївка-3, 13, 15—17. Таценки-1, 14. Таценки-2, 18—19. Київ, Дарницький фанерний завод, 20—27. Станція Київ-Дніпровський.

р. Віти на площі 30×50 м зібрано 130 фрагментів кераміки (переважно розвали двох горщиків) (рис 1, 5, 7), кілька виробів з кременю, а також відщепи. Близько 80 фрагментів належать, найпевніше, одній посудині з досить добре випаленої глини. На внутрішній, а подекуди і на зовнішній поверхні помітні відбитки трави. Колір черепків коричневий. З внутрішнього боку — сліди розчісування. Орнамент гребінцевий.

Від другого горщика збереглося 44 фрагменти. Вони краще випалені, обидві поверхні світло-сірого кольору. Тісто також вміщує незначні рослинні домішки. Орнамент утворено відбитками дрібнозубчастого гребінця. Виділено також фрагменти, орнаментовані відбитками дрібнозубчастого гребінця — в манері відступаючої палички. Один черепок прикрашений двома рядами ямок-наколів. Серед крем'яних виробів — два округліх невисоких скребки з білуватого кременю діаметром 2,5 см, два скребки на відщепах темного кременю і масивне скребкоподібне знаряддя з пластини темного кременю, яке, ймовірно, належить до більш пізнього часу (рис. 2, 8, 9, 11, 12).

Чапаївка 3. За 2 км на південний схід від села на лівому березі р. Віти у тому ж самому урочищі «За перетічком» виявлено стоянку неолітичного часу. На поверхні розораного шару ($1000—1500$ м²) більче до східного краю підвищення зібрано близько 250 фрагментів кераміки, кілька десятків відщепів кременю і дві пластини.

Кераміка представлена в основному уламками двох груп посуду. Перша група фрагментів належить посудинам із погано випаленої глини з рослинними домішками

в тісті, іноді з відбитками трави на внутрішньому боці. Зовнішня і внутрішня поверхні фрагментів переважно темнокоричнева, дуже крихка, на зламі — чорного кольору. Зовні на багатьох фрагментах помітні сліди прогладжування. Товщина стінок посуду 5–8 мм. Посудини гостродонні, про що свідчать фрагменти денець, орнаментованих відбитками зубчастого штампу. Вінця прямі, здебільшого прикрашені рядом або двома рядами круглих циліндричних ямок під зрізом. 24 фрагменти оздоблені відбитками дрібнозубчастого гребінця або рядами дрібних насічок (рис. 1, 8, 9). На трьох фрагментах помічено прогладжений орнамент. Деякі орнаментовано відбитками підтрикутного штампа (рис. 1, 11).

Друга група кераміки випалена значно краще. Вона світлокоричневого кольору, більш тонкостінна, в тісті домішки піску і невеликої кількості трави. Черепки з внутрішнього боку мають сліди горизонтального розчісування, зовні часом підлощені. 11 фрагментів орнаментовано горизонтальними рядами кавські поставленого дзвозубчастого гребінця або насічками (рис. 1, 10, 12). Два фрагменти оздоблені відступаючими наколами підтрикутної форми, один — прогладженим орнаментом у вигляді композиції із косої сітки. Крем'яний матеріал представлений вістрям до стріли, тонкою крем'яною пластинкою та відщепами (рис. 2, 10).

С. Таценки (Обухівський район). Поблизу села виявлено два пункти.

Таценки 1. На північний схід від села (1 км) на краю борової тераси заплави р. Стугни на схилі піщаної дюни поблизу телефонної лінії зібрано близько 20 фрагментів неолітичної кераміки, відщепи та кілька виробів з кременю. Посуд випалений досить добре. На зламі деяких черепків помітні сліди нігтівих відбитків. Серед крем'яних виробів — пластини трапеціоподібного перетину (3 екз.), скребки (2 екз.), проколки з боковою ретушшю та ін. (рис. 2, 13, 15—17).

Таценки 2. Стоянка міститься на дюні за 200 м на південний захід від мосту через р. Стугну (дорога Київ — Миронівка). Тут на видуві площею близько 15 м² знайдено з десяток фрагментів неолітичної кераміки. На зачищеному краю видува (2 м²), на глибині від 40 до 50 см знайдено до 50 невеликих уламків кераміки. Всі фрагменти належали, ймовірно, двом-трьом посудинам з гострим дном та прямими вінцями зі скошеним до середини краєм. Тулуб орнаментований по всій поверхні вертикальними прогладженими лініями. Переход до dna по колу орнаментований рядом циліндричних ямок на відстані 2 см одна від одної. Вінця по зовнішньому краю оздоблено горизонтальним рядом частих відбитків чотиризубого гребінцевого штампа, поставленого під кутом 45°.

За 10—15 м від місця знахідки кераміки виявлено вістря до стріли із світлосірого кременю з підправленим ретушшю черешком. Голівка вістря видовжена, не ретушована, листоподібна. Довжина вістря 3, ширина — 1 см (рис. 2, 14).

М. Обухів (райцентр Київської області). За 1 км на північ від міста праворуч від дороги Київ — Миронівка (41 км) в заплаві р. Стугни розчищена дюна площею близько 100 м². Зібрано близько двох десятків фрагментів кераміки і крем'яні вироби. В тісті черепків (товщиною 4,5—5 мм) помітні рослинні домішки. Три фрагменти оздоблені горизонтальним рядом відбитків дрібнозубчастого гребінця на п'ять зубців. Під самими вінцями зроблено ряд наскрізних проколів на відстані 2,5 см один від одного. Діаметр посудин міг становити 18—20 см (рис. 1, 13). Крем'яний матеріал — відщепи (90 екз.), уламки вузьких трапеціевидного та трикутного перетину пластин (8 екз.), призматичний нуклеус, два конічні нуклеуси мікролітичного вигляду, скребки, ножеподібна пластина з ретушованими краями, знаряддя типу проколки та вістря до стріли у формі видовженого ромба (рис. 2, 1—7). На краю видуву зроблено зачистку довжиною 2 м, в якій на глибині 0,5 м виявлено культурний шар з аналогічним матеріалом.

С. Погреби (Броварський район). На південний схід від села, поблизу гирла р. Десни (лівий берег), в урочищі Лан, на полі експедицією Славутич (1979 р.) зібрано кілька десятків фрагментів різночасової кераміки, в тому числі понад 10 неолітичних. В тісті незначні домішки трави, орнамент у вигляді відступаючих насічок дрібнозубчастого гребінця та прокреслених ліній (рис. 1, 14—19). Стоянки відносяться до києво-черкаської культури.

Аналогічну кераміку виявлено у викидах траншеї Дашава — Київ — Москва, що проходить поблизу урочища Лан.

Обстежені місцезнаходження значною мірою поповнюють уявлення про неолітичну добу на території Києва та його найближчих околиць.

Одержано 13.01.89

Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Рось

© Л. І. Іванченко

У зв'язку з постійною загрозою нападу кочовиків Давньоруська держава мала постійно дбати про укріплення своїх південних рубежів. Однією з найвідповідальніших ділянок оборони було Поросся, мешканці якого, починаючи з часів Ярослава Мудрого, були васалами кіївських князів. Особливо часто цей регіон згадується на сторінках літописів у XII—XIII ст., коли Поросся регулярно отримувало намісників з «матері міст руських»¹. Заселена різноетнічним населенням, ця область виділяється специфічними рисами матеріальної культури окремих населених пунктів.

Серед городищ вказаного району виділяється комплекс пам'яток поблизу с. Сахнівка Корсунського району Черкаської області. Він складається з городища на Дівич Горі (понад 100 м вище р. Рось) і багатошарового відкритого поселення, розташованого у сідловині між горами Дівич Гора та Дігтирною.

Дослідження на городищі почато ще 1901 р. В. Е. Гезе. Поштовхом до них спричинилася знахідка тут 1900 р. скарбу коштовних речей. Роботи провадилися на дилетантському рівні. Всю верхню частину городища було перерізано кількома паралельними траншеями, потім знято культурний шар і скинуто його з гори до низу². Під час цих робіт було знайдено різноманітний інвентар.

Розкопки провадилися також в інших місцях гори, зокрема на східному схилі. Досліджувалися западини, розкидані по схилу. В. Е. Гезе пов'язував їх із залишками жителів. Було відкрито 30 будівель, але дослідник у звіті дав описання тільки тих із них, які для нього являли інтерес.

Неточність описання і відсутність графічної документації не дають можливості скласти чіткого уявлення про розкопані споруди. Все ж можна говорити, що наймені чотири споруди являли собою житла. Це були чотирикутні землянки, заглиблені в материк на 1,4—1,8 м. В одному з кутів будівель містилося кругле вогнище, викладене невеликими шматками сірого битого каміння і обмазане глиною. В будівлі № 1 на вогнищі стояв великий мідний казан, поруч з ним знайдено погнутий казанок і залізну сокиру. На дні великого казана лежали шматки обпаленої глини з відбитками товстих лозин. По справедливому зауваженню В. Е. Гезе, це були уламки обмазки стелі споруди. На стінах і підлозі простежувалися сліди вогню. На підлозі виявлено браслети, рибальський гачок, пряжку, шило, залізне кільце, свинцеву паличку, два ключі, свинцеве грузило, косу, 15 срібних кілець, два жорна.

Розміри будівлі № 2, 5,7×2,1 м. На підлозі знайдено верхню частину мідного дзвону, 7 стріл, пряжку — усі зі слідами вогню. В будівлі № 3 (4,3×2,1 м) виявлено залишки вогнища, від якого збереглися вуглинки, шматки обпаленої глини та сірого каміння. На підлозі розчищено путю для коней, глечик з сірої глини, остеон з двома зубцями, замок і якір (рис. 1). Будівля № 4 (4,3×2,8 м) зі схилу гори мала вход шириною 1 м. Праворуч від нього містилося кругле вогнище, викладене з каміння і обмазане глиною. В будівлі знайдено дві коси, стремено, замок, 7 стріл і сокиру.

Дослідник дав описання ще кількох споруд. Так, на підлозі будівлі № 5 (4,3×2,8 м), на глибині 1,4 м, серед попелу і вугілля виявлено два ковадла, кліщі, молоток, косу, ручку від кліщів, два чересла і наральник. Судячи за знахідками, в споруді було розміщено кузню. Будівля № 6 (2,3×1,8 м), імовірно, являла собою житло. Тут виявлено вход з боку схилу, шириною 1 м. Праворуч від входу містилося вогнище діаметром 0,7 м, подібне до описаних вище. В центрі житла розміщено ямку чотирикутної форми, в якій лежав скарб: срібні сережки половецького типу, товсте срібне та два тонких мідних кільця, срібний витий перстень, фрагмент аналогічного яому, невеликий залізний ключик.

Ще один скарб знайдено в будівлі № 25 (4,3×2,8 м) — дві срібні сережки, аналогічні згаданим, 15 срібних кілець і срібний перстень з розеткою з шести завитків.

У будівлі № 28 (4,3×0,7 м) виявлено залізний ланцюг, дві коси, наральник, три ключі, енколпіон. Розміри будівлі № 29 В. Е. Гезе не вказує, але відзначає, що

¹ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 11.— Стб. 323, 382, 683.

² Гезе В. Е. Описование раскопок, произведенных на «Девич-Горе» у с. Сахновки // НА ЛОІА АН ССР.— Д. № 65/1901.

Рис. 1. Залізні вироби (фото).

на глибині 1,4 м стояли два встановлені один в один казани з листової міді, з про-валеними денцями. Біля казанів лежав енколпіон з гранчастим вушком і рельєфним зображенням.

Будівля № 30 мала розміри $8,5 \times 3,6$ м при глибині 4,3 м. В ній знайдено по-золочену пластинку з червоної міді, на одному боці якої викарбувано зображення святого в рамці з кількох концентричних кіл. У правій руці — згорток, лівиця витягнута. Пластина, імовірно, була частиною іконостасу і прибивалася (судячи за отворами у верхній та нижній частинах) до дерев'яної дошки. У цій самій будівлі виявлено частину військового обладунку — залізний наручник із двох з'єднаних шарнірами частин.

Дослідження пам'ятки були продовжені експедицією під керівництвом В. І. Довженка 1949 та 1972—73 років. Роботи 1949 р. довели, що культурний шар на городищі повністю зруйнований³. Зате в сідовині між Дівич Горою та Дігтярною на глибині 0,95 м виявлено залишки печі, а на глибині 1,2—1,3 м — підлогу житла розмірами $3,46 \times 3,65$ м орієнтованого з північного заходу на південний схід. Глино-битна піч округлої форми, розмірами $0,8 \text{ м}^2$, містилася в кутку біля західної стінки, челюстями орієнтована на південний схід. Вона майже повністю обвалилася (стінки збереглись тільки на висоту 0,2 м). Черінь з добре обпаленої глини із вмазаними фрагментами давньоруської кераміки. Підлога житла на 0,15 м нижче черіння. Вона являла собою шар твердо утрамбованої глини з домішками вугілля, уламками кісток і кераміки. Вхід, мабуть, містився із східного боку, проти печі, де за межами житла виявлено майданчик з тонкого шару глини на піску. Вона підносилася над рівнем підлоги на 0,3 м. Слідів дерев'яних конструкцій не виявлено. В житлі знайдено бойову сокиру, кресало, дужки від дерев'яних відер, трубчастий замок, ніж, 3 цвяхи, залізне тригранне вістря до стріли, край мідної тарілки, орнаментованої овалами, кераміку XII—XIII ст.

³ Довженок В. І., Линка В. В. Археологические исследования на нижней Роси в 1949 г. // НА ИА АН УССР.— 1949/12.— С. 44—49.

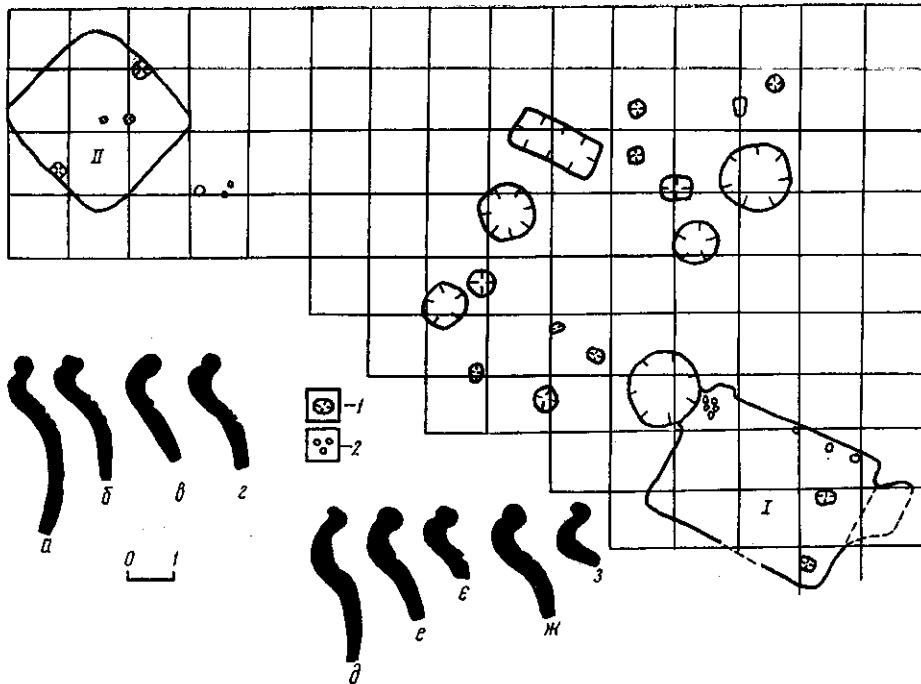

Рис. 2. План розкопу 1972 р.: I — житло № 1, II — житло № II, а—г — кераміка з культурного шару, д—з — житла № 1. Умовні знаки: 1 — яма, 2 — кістки.

Тоді ж частково було досліджено рів городища XI—XII ст. на північному схилі Дівич Гори. У верхній частині гора оточена двома терасами шириною 2—3 м, на відстані приблизно 30 м одна від одної і від верхньої площини городища. На нижній терасі в стінах окопів виявлено скопище яскраво-червоної перепаленої глини з піском. В розкопі площею 70 м² на глибині 1 м від поверхні траплялися шматки горілого дерева, а на глибині 1,4 м — обгорілі колоди, вугілля, попіл. Ще нижче (3—3,5 м) зафіксовано округле дно рову, на якому лежав шар перепаленої глини з піском і великими обгорілими колодами. Можна зробити висновок, що дерев'яні укріплення городища складалися з клітей, засипаних піском і утрамбованою глиною. Під час пожежі дерево згоріло, а заповнення клітей зсунулось у рів. Поряд з рештками дерев'яних конструкцій знайдено 2 вістрі до списів і 32 — до стріл. Більшість із них лежала на внутрішній стороні рову, куди вони потрапили при облозі городища.

На дослідженні 1972 р. площі виявлено 2 заглиблених приміщення і 4 господарчі ями (рис 2)⁴. Споруда № 1 розташована на краю схилу, її розміри 4,2×3,2 м, глибина 1,1 м від рівня сучасної поверхні. Орієнтована за сторонами світу. В південно-західному кутку виявлено яму діаметром 1,6 м, що виступала назовні, — можливо, нішу. Дно ями обпалене. В західній стіні, більше до південно-західного кутка, на рівні підлоги містилася ще одна яма-ніша, розмірами 0,7×0,8 м і глибиною 0,5 м. В східній стіні зафіксовано виступ розмірами 1,2×1 м, що піднімався над рівнем підлоги на 0,3 м. Можливо, тут був вхід. На підлозі в північній частині і в південно-східному кутку простежено сліди двох вертикально вкопаних стовпів.

На земляних стінах і підлозі споруди місцями траплялися сліди пожежі. Північна і східна стіни частково порушені пізніми траншеями. В заповненні знайдено давньоруську кераміку, бронзове кільце, залізний фігурний виріб (можливо, застібка від книги), трубчастий замок, скобу, цвяхи, шиферне пряслице, а в північно-західному кутку — людські кістки (череп, ребра, гомілкові і тазові кістки).

За 13 м від споруди № 1 розкопано ще одне приміщення, розмірами 3,4×3,3 м і глибиною 1,2 м, орієнтоване за сторонами світу. В західному кутку на рівні підлоги розчищено нішу розмірами 0,8×0,2 м і глибиною 0,6 м. Її стінки сильно обпалені. Другу нішу (0,4×0,55 м, глибина 0,5 м) виявлено в північному кутку житла.

⁴ Довженок В. І., Приходнюк О. М. Звіт про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції в 1972 р. // НА ІА АН УРСР. — 1972/12. — С. 2—11.

Рис. 3. Сільськогосподарський інвентар (фото).

В заповненні споруди знайдено людські кістки, переважно дитячі. На підлозі, майже в центрі, виявлено три ямки від вертикальних стовпчиків. По всій плоші будівлі траплялися ознаки пожежі. Із речових знахідок виявлено фрагменти гончарної давньоруської кераміки, 2 бронзових кільця, риболовний гачок.

Розкопано також 4 господарчі ями діаметром 1,5—0,9 і глибиною 0,5—1,6 м. В них знайдено велику кількість уламків амфор, фрагменти давньоруської гончарної кераміки, кістки тварин. Поруч з ямами розчищено 10 невеликих ямок круглої та прямокутної форми, можливо, від дерев'яних стояків навісів.

Крім робіт на городищі, 1972 р. дослідження провадилися на багатошаровому поселенні в сіловині між Дігтярною та Дівич Горою. Розкопано кілька ранньослов'янських жител, а також вогнище давньоруського часу. Воно було розміщене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні і мало прямокутну форму розмірами 0,9×0,8 м. В глиняний черінь вмазані уламки давньоруського посуду.

1973 р. роботи були продовжені⁵. На городищі розкопано ще 19 господарчих ям круглої та овальної форми діаметром 0,5—1,8 і глибиною 0,7—1,85 м. Системи в їх розміщенні прослідкувати не вдалося. Ями № 11 і 12 містилися в заглибленні, яке, можливо, оконтурювало якесь споруду. Не виключено, що й інші ями належали до приміщень — в них траплялися шматки обмазки з відбитками лози. На поселенні виявлено також 3 господарчі ями давньоруського часу розмірами 0,4—1,8 і глибиною 0,6—0,8 м. В ямах на городищі і поселенні знайдено срібну підвіску, шиферне пряслище, мідну пряжку, уламки кераміки і кісток тварин, ножиці тощо.

Різноманітний археологічний матеріал (таблиця) дає можливість говорити про господарчу діяльність мешканців Сахнівського городища. Велику роль в їх житті відіграло землеробство, про що свідчать знахідки сільськогосподарського інвентаря (серпи, коси, наральники, лемехи, жорна) (рис. 3). Відзначимо, що при дослідженнях 1901 р. сільськогосподарський інвентар виявлено тільки в житлах, розміщених біля підошви гори. Наральник з розкопок 1949 р. також знайдено в сіловині, нижче скилів Дівич Гори.

Знахідки риболовних гачків, остів, блешні, грузил, якоря вказують на розвинуте рибальство.

Значного рівня розвитку досягли ремесла. Про ковальську справу свідчать наральні, кліщі, молоток. Місцевими майстрами виготовлялися і ювелірні вироби

⁵ Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіт про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції в 1973 р. // НА ІА АН УРСР.— 1973/21 а.— С. 2—13.

Рис. 4. Ювелірні вироби (фото).

поселеннях Степового Подніпров'я⁸, а також на поселеннях салтово-маяцької культури⁹. Можливо, опалювальні споруди на Дівич Горі залишенні вихідцями із степових районів Подніпров'я чи Подоння. На тісні зв'язки з кочівниками вказують знахідки бронзових казанів, зеркал, срібних сережок половецького типу. На площі городища розкопано велику кількість (23) господарчих ям, що значно перевищує їх наявність на інших пунктах. Значне число предметів озброєння вказує на перебування тут постійного гарнізону А знахідки хороса, хрестів, енколпіонів свідчать, що Сахнівське городище було одним з центрів поширення державної релігії (рис 6).

Крім двох згаданих, на городищі відкрито ще один скарб давньоруського часу. 1900 р. в двох городищах селяни знайшли шийні гривни, намисто, золоті ланцюжки, сережки, монети, монетні гривні київського типу, а також знамениту князівську діадему із зображенням Вознесіння Олександра Македонського. Знахідка монети Мануїла Комніна, який царював між 1143 та 1180 роками, дала Т. І. Макаровій підставу висловити припущення, що діадема потрапила в землю не раніше 1143 р., а виготовлена була в XII ст.¹⁰

Наявність численних фрагментів кераміки датує городище на Дівич Горі XII—XIII ст. Цю дату підтверджують і знахідки предметів озброєння, які А. М. Кирпичников відносить до XII — першої половини XIII ст.¹¹ Тому можливо пов'язувати загибель цього укріплення на Росі з навалою орд Батия. Сам пункт складався з двох частин: на вершині гори містився дитинець, а нижче — неукріплений посад з сільсько-господарським та ремісничим людом. Особливості Сахнівського городища привертали увагу дослідників. В. І. Довженок вважав, що це князівський замок¹², а П. П. Толочко інтерпретував його як замок військово-феодальний¹³.

Аналіз свідчень літописів та археологічних матеріалів з інших пунктів дозволяє ще раз повернутися до питання про функції Сахнівського городища. Так, в Іпатському літописі при викладенні деталей розгрому Давидовичами Глорева сільця — загородної резиденції новгород-сіверських князів, — відзначається наявність у ньому: «... готовизны много в бретьянцах и в погребах вина и медове. И что тяжкого твара всякого до железа и до меди»¹⁴. Археологічним підтвердженням влаштування князівського господарства стали розкопки Б. О. Рибакова в Любечі, де виявлено за-

⁶ Корзухіна Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 49.

⁷ Москаленко А. Н. Славяне на Дону.— Воронеж, 1981.— С. 89.

⁸ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (ІІ—XIII ст.) — К., 1975.— С. 178—183.

⁹ Плетнєва С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1967.— № 142.— С. 58—61.

¹⁰ Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975.— С. 58—61.

¹¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX—XIII вв. // САИ.— 1966.— Вып. 1.— Е1—36.— С. 96, 97; Кирпичников А. Н. Доспех и комплекс боевых средств IX—XIII вв. // САИ.— 1971.— Вып. 3.— Е1—36.— Каталог находок № 43.— Рис. 23.

¹² Довженок В. И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія.— 1975.— Вип. 16.— С. 5.

¹³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля XII—XIII вв.— К., 1980.— С. 151.

¹⁴ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. II.— Стб. 333.

на що вказує знахідка бронзового штампа (рис. 4, 5). З розвитком місцевого золотарства Г. Ф. Корзухіна пов'язує срібні прикраси, знайдені в двох згаданих вище скарбах⁶. Про розвиток деревообробного ремесла свідчать знахідки тесел, інструментів для обробки деревини, різця, буравчика, долота.

Деякі деталі досліджень виділяють вказаний пункт серед інших поселень Поросся. Тут досліджено житла з вогнищами, не характерними для слов'янських будівель. Але такі вогнища зустрічаються в Подонні — на городищі Титчиха, Великому та Малому Боршевських, Кузнецівському і Михайлівському⁷. Відомі вони і на слов'янських посе-

лених Степового Подніпров'я⁸, а також на поселеннях салтово-маяцької культури⁹. Можливо, опалювальні споруди на Дівич Горі залишенні вихідцями із степових районів Подніпров'я чи Подоння. На тісні зв'язки з кочівниками вказують знахідки бронзових казанів, зеркал, срібних сережок половецького типу. На площі городища розкопано велику кількість (23) господарчих ям, що значно перевищує їх наявність на інших пунктах. Значне число предметів озброєння вказує на перебування тут постійного гарнізону А знахідки хороса, хрестів, енколпіонів свідчать, що Сахнівське городище було одним з центрів поширення державної релігії (рис 6).

Крім двох згаданих, на городищі відкрито ще один скарб давньоруського часу. 1900 р. в двох городищах селяни знайшли шийні гривни, намисто, золоті ланцюжки, сережки, монети, монетні гривні київського типу, а також знамениту князівську діадему із зображенням Вознесіння Олександра Македонського. Знахідка монети Мануїла Комніна, який царював між 1143 та 1180 роками, дала Т. І. Макаровій підставу висловити припущення, що діадема потрапила в землю не раніше 1143 р., а виготовлена була в XII ст.¹⁰

Наявність численних фрагментів кераміки датує городище на Дівич Горі XII—XIII ст. Цю дату підтверджують і знахідки предметів озброєння, які А. М. Кирпичников відносить до XII — першої половини XIII ст.¹¹ Тому можливо пов'язувати загибель цього укріплення на Росі з навалою орд Батия. Сам пункт складався з двох частин: на вершині гори містився дитинець, а нижче — неукріплений посад з сільсько-господарським та ремісничим людом. Особливості Сахнівського городища привертали увагу дослідників. В. І. Довженок вважав, що це князівський замок¹², а П. П. Толочко інтерпретував його як замок військово-феодальний¹³.

Аналіз свідчень літописів та археологічних матеріалів з інших пунктів дозволяє ще раз повернутися до питання про функції Сахнівського городища. Так, в Іпатському літописі при викладенні деталей розгрому Давидовичами Глорева сільця — загородної резиденції новгород-сіверських князів, — відзначається наявність у ньому: «... готовизны много в бретьянцах и в погребах вина и медове. И что тяжкого твара всякого до железа и до меди»¹⁴. Археологічним підтвердженням влаштування князівського господарства стали розкопки Б. О. Рибакова в Любечі, де виявлено за-

⁶ Корзухіна Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 49.

⁷ Москаленко А. Н. Славяне на Дону.— Воронеж, 1981.— С. 89.

⁸ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (ІІ—XIII ст.) — К., 1975.— С. 178—183.

⁹ Плетнєва С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1967.— № 142.— С. 58—61.

¹⁰ Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975.— С. 58—61.

¹¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX—XIII вв. // САИ.— 1966.— Вып. 1.— Е1—36.— С. 96, 97; Кирпичников А. Н. Доспех и комплекс боевых средств IX—XIII вв. // САИ.— 1971.— Вып. 3.— Е1—36.— Каталог находок № 43.— Рис. 23.

¹² Довженок В. И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія.— 1975.— Вип. 16.— С. 5.

¹³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля XII—XIII вв.— К., 1980.— С. 151.

¹⁴ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. II.— Стб. 333.

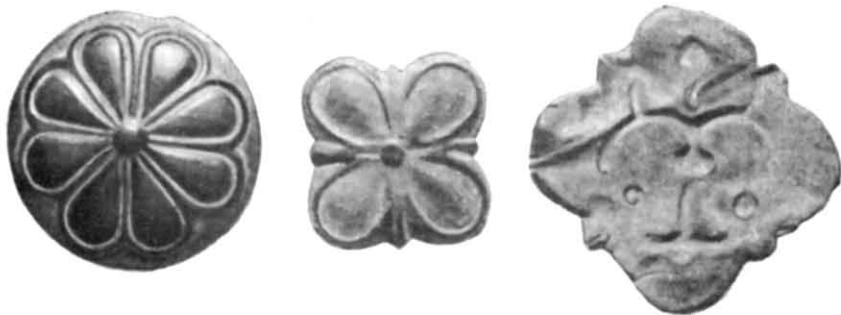

Рис. 5. Бронзові штампи та ливарна форма (фото).

Рис. 6. Хорос (фото).

лишки церкви, терема, численні господарчі ями і приміщення. Ці матеріали дозволяють і Сахнівське городище тлумачити як князівське сільце — загородню резиденцію по-роських правителів, які призначалися з Києва¹⁵ (таблиця).

¹⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 422—428.

Знахідки на давньоруському городищі Дівич Гора поблизу с. Сахнівка *

Групи виробів	Вироби	Матеріал	Кількість
			1
Зброя	фрагменти кольчуги шаблі та їх фрагменти вістря до списів вістря до стріл наручник булави шпори та їх фрагменти вудила	залізо —> —> —> —> кістка залізо зализо —> —> —> мідь залізо	1 10 10 210 6 1 1 2 2 1
Спорядження вершин- ка та верхового коня			
Побутовий інвентар	стремена шило ключі замки ножі ножиці цвяхи кресала дужки від казанів вушка від казанів казани голка звісі дверні дужки від дерев'яних відер уламки обручів скоби сокири пута для коней грузила	—> —> —> —> —> —> —> —> —> —> —> —> —> —> —> —> —> —> бронза залізо	1 34 37 41 5 6 4 2 12 4 1 11 2 3 6 9 2 4
Рибальський інвентар	брушки точильні фрагмент тарілки гачки ості блешня грузила для вудок якір	свинець камінь мідь залізо —> —> —> —> —>	2 2 1 35 6 1 2
Сільськогосподар- ський інвентар	серпи коси наральники лемеші кири землеробське знаряддя жорна	—> —> —> —> —> —> —>	4 8 3 4 2 1 3
Ковалське знаряддя	молотки кліщі ковадло різець долого інструменти для обробки деревини хорос	камінь залізо —> —> —> —> —>	4 2 2 1 1 2 1
Деревообробні знаряддя	дзвони (фрагменти) частина іконостасу фрагменти іконки хрести в колі хрести в колі іконка хрест	залізо —> —> —> —> —> —>	1 7 1 1 1 1 1
Культові предмети	натільнний хрестик вушко від енколпіона фрагмент енколпіона із зображен- ням Гліба половинка енколпіона із зображен- ням розп'яття половинка енколпіона із зображен- ням 8-кінцевого хреста половинка енколпіона з 5 рельєф- ними зображеннями енколпіон з рельєфним зображен- ням	бронза —> —> —> —> —> —> —>	1 1 1 1 1 1 1 1 1

Продовження

1	2	3	4
Елементи одягу	орнаментований гудзик	кістка	1
Прикраси	фрагмент фібули	бронза	1
	намистини	бурштин,	29
	дзвіночок	скло, мідь	
	браслети та їх фрагменти	бронза	1
		срібло	1
	сережки «київського типу»	бронза	10
	кружечки	срібло	2
	Кільця	бронза	4
		залізо	2
		срібло	1
	підвіски	бронза	3
		ляпіс-	
		лазур	2
Посуд	глечик	глина	1
	горщики	—→	6
Інші вироби	орнаментована пластина	кістка	1
	трубочки	—→	3
	монета	мідь	1
	штамп для виготовлення прикрас	бронза	1
	пряслиця	шифер,	9
		глина	
	шматок шиферу з просверленим		
	отвором		
	застібка від книги	залізо	1
			1

* В таблиці відсутні дані про склад трьох скарбів, описаних в тексті.

Одержано 15.11.86

У ВИДАВНИЦТВІ ПРИ КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ВИЙДЕ У 1990 р.

Піоро І. С.

КРИМСЬКА ГОТІЯ [Нариси етнічної історії Криму в пізньоримський період та раннє середньовіччя]

12 арк.: іл — мова рос.— (в паліті): 3 крб. 20 к.

В монографії висвітлені основні проблеми формування етнічного складу населення Криму в часи вторгнення готів на лівострів, гуннської навали, панування Візантійської імперії і Хозарського каганату. Критичному аналізу піддані свідчення пізньоантичних та середньовічних авторів, переглянуто багато наукових концепцій. Зроблена спроба відтворити цілісну картину історії населення гірського та південнобережного Криму пізньоримського і ранньосередньовічного часу — легендарної Кримської Готії.

Замовлення надсилати за адресою: 252017 Київ-17, вул. Володимирська, 64, Київський державний університет, кафедра археології, етнографії та музеєзнавства, Піоро І. С.

РЕЦЕНЗІЇ

Колосов Ю. Г.

«Мустьєрські стоянки
района Белогорска
[Отвітств. редактор Н. Д. Праслов]».—

Київ: Наукова Думка, 1983.— 207 с.— Илл.

Вивчення палеоліту Криму завжди було авангардом палеолітичних досліджень в СРСР. Крим — це своєрідний полігон, на якому випробувались нові методи розкопок, датування палеолітичних стоянок, опис кам'яного інвентаря, ставились загально-теоретичні, палеоекономічні та етно-культурні проблеми.

Не випадково саме в Криму виявлені перші мустьєрські стоянки на території нашої країни. Тут працював і визначний дослідник палеоліту Г. А. Бонч-Осмоловський, плодотворні ідеї якого живлять вже друге й трете покоління радянських археологів.

Якщо узагальнено розглядати столітню історію вивчення кримського палеоліту, то можна виділити три основних етапи: перший — це дослідження Г. А. Бонч-Осмоловського 20—40-х років, другий — О. О. Формозова 50-х, третій — автора рецензованої книги 70—80-х років¹. Останній є узагальненням двадцятирічної роботи Кримської палеолітичної експедиції під керівництвом Ю. Г. Колосова. Завдяки цим дослідженням у вивченні середнього палеоліту Криму досягнуто нового, високого рівня. Дійсно, мало кому вдалося дослідити таку кількість багатошарових мустьєрських стоянок, наприклад: Заскальна III, V, VI, IX; Пролом I, II; Ак-Кая III; Красна балка, Сари-Кая, які вміщували ряд різночасових культурних горизонтів, що дали змогу простежити як стратиграфічне, так і територіальне поширення одної культури, названою — аккайською. Інформативний матеріал, одержаний експедицією Ю. Г. Колосова, безмежний. Так, за загальними підрахунками кількість різноманітних виробів, виявлених при розкопках і зібраних Кримською палеолітичною експедицією, досягає кілька сотень тисяч екземплярів! Не менш цікаві палеоантропологічні знахідки, спостереження палеоекономічного, стратиграфічного, планіграфічного характеру. Це чудова лабораторія для вивчення палеолітичної доби, яку можна хіба що порівняти з такими ж масштабними пам'ятками середнього палеоліту, як печери Табун і Комб-Греналь!

Видаючи другу книгу, присвячену мустьє Криму², Ю. Г. Колосов дотримується гарного наукового правила сформульованого багатьох років тому адміралом С. О. Макаровим: «...узагальнення ніколи не завчасне — воно може ґрунтуватись на значній кількості спостережень чи невеликій, мати більш міцний фундамент чи слабкіший, але воно завжди корисне для огляду і перевірки уже зробленого і для того, щоб правильніше намітити хід наступних спостережень. Відкидаючи узагальнення, ми ризикуємо втратити даремно багато років»³.

У рецензований книзі детально розглядаються три із 22-х мустьєрських стоянок Білогірського району. Необхідно відзначити, що користуючись деякими загальноприйнятими прийомами опису археологічних матеріалів і його розміщення в культурному шарі, Ю. Г. Колосов багато в чому наслідує свої, вироблені ним самим методи і тому його книга є досить оригінальною, добре підкреслює індивідуальні якості дослідника.

¹ Векилова Е. А. К столетию открытия палеолита Крыма // Исследования палеолита в Крыму (1879—1979). — К., 1979. — С. 5—15.

² Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму. — К., 1972.

³ Цит. за: Пиотровский М. В. К познанию законов Земли. — М., 1984. — С. 88.

Перший розділ — «Фізико-географічні умови району Ак-Кая та історія дослідження його палеолітичних стоянок» є грунтовним описом географічних умов одного з унікальних місць Криму — масиву Ак-Кая. Наводяться дані геолога В. П. Душевського про геологічну будову Красної балки, в якій знаходяться багатошарові стоянки, матеріали про карстові процеси в цьому районі масиву і подається коротка історія досліджень палеолітичних стоянок, яка відтворює послідовні етапи розвідок і розкопок усієї групи мустєрських пам'яток поблизу цього масиву.

Основними є 2 та 3-й розділи: «Багатошарова мустєрська стоянка Заскальна V» і «Палеолітична стоянка Заскальна IX і мустєрська стоянка Сари-Кая I». Вони вміщують стратиграфічну інформацію, геологічний опис розрізів стінок, пошарову характеристику культурних горизонтів і кам'яного інвентаря, одержаного при розкопках, планіграфічні спостереження, характеристику палеоантропологічних досліджень.

Привертає увагу серія аналізів на гранулометрію, мінералогічний склад, характер великоуламкового матеріалу, аналіз стану поверхні уламків і щебеню, які заповнювали шар. Тут практично вдруге використано точні методи для встановлення палеокліматичних умов часу нагромадження седиментів печерної археологічної пам'ятки в СРСР⁴. На жаль, у тексті наведено лише фактичні дані й графіки (с. 24—27). А необхідні висновки, аналіз численних матеріалів, приклади якого можна знайти і в загадній праці В. П. Любіна чи французьких спеціалістів⁵, у тексті відсутні. Правда, вони частково опубліковані спеціалістами різних профілів⁶ і тому, очевидно, автор книги вирішив на цих питаннях спеціально не зупинятись. Маємо віднати, що дослідження Ю. Г. Колосова, з використанням природничих дисциплін, значні за обсягом і проведенні на високому професійному рівні. Такі роботи вимагають і наполегливості, і організованості. Всі археологи-практики добре знають як нелегко організувати мультидисциплінарні дослідження із застаченням спеціалістів різних профілів. Деякі зауваження можна висловити до поданих у книзі рисунків розрізів південної, східної і західної стінок розкопу (рис. 7, 8, 10). Їх виконано в різних масштабах, наділено різними умовними позначеннями, на рис. 10 розшифрування останніх, взагалі відсутні. Лише в одному випадку є посилення на точне розміщення культурних шарів у розрізі. Хотілося б бачити повний поздовжній і поперечний розрізи чи розгорту стінок розкопу, а не окремі ділянки їхніх.

Те ж саме можна сказати і про таблицю 2, в якій вміщено опис залишків фауни, і таблиці 3 — флори з вказаных стоянок (флора лише для Заскальної V). Дані, наведені в таблицях, не піддаються спеціальному аналізу. Немає в тексті посилань і на відповідні праці інших спеціалістів.

Щоправда, за автором залишається право захоплюватися палеоекономічними реконструкціями чи ні. В археології відомі і протилежні приклади. Так, багаторічні і, можна сказати близькі палеоекономічні дослідження Кударських печер закрили для їх дослідника В. П. Любіна власне археологію і, практично, вже протягом близько 20 років, крім найзагальніших характеристик і, 2, 3 рисунків, які кочують із праці в працю, ми нічого не знаємо про археологічні матеріали ашельських шарів цієї надзвичайно важливої і добре стратифікованої пам'ятки. І, зрештою, автор сам має право обирати лінію дослідження, визначати, що є більш важливим — техніко-типологічні чи палеоекономічні інтереси. Напрями, обрані В. П. Любіним і Ю. Г. Колосовим, повністю вилічені. На жаль, близький для свого часу нарис про природні умови Криму, здійснений Г. А. Бонч-Осмоловським⁷, досі ще не повторений його послідовниками вже на новому рівні.

Ю. Г. Колосов справді здійснив науковий подвиг, провівши не лише багаторічні розкопки кількох палеолітичних пам'яток, найбільш масштабних в історії дослідження палеоліту Криму, але й детально опрацював величезні колекції. Досить вивчити численні таблиці, що наводяться в книзі, щоб оцінити величезний обсяг класифікаційної та описової роботи.

⁴ Дів. Любін В. П. и др. Кударские пещерные палеолитические стоянки в Юго-Осетии.— М., 1980.

⁵ Hanp.: Miskovsky J. Le Wurmien ancien dans la Sund-Est de la France. D'après l'étude du Remplissage du Salporte de Pompignan (Card.) // L'Anthropologie.— Т. 85/86 (1981—1982).— N 4.— Р. 565—581.

⁶ Величко А. А. и др. Стоянки Заскальная V и Заскальная VI // Археология и палеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. Путеводитель.— М., 1978.— С. 20—30.

⁷ Бонч-Осмоловский Г. А. Палеолит Крыма. Гrot Кийик-Коба.— М.— Л., 1940.— Вып. 1.— С. 61—70.

Основою останньої є тип-ліст представлений на с. 38—42. Його можна назвати розширеним тип-лістом Ф. Борда, оскільки зберігаючи основні підрозділи, виділені французьким вченим, Ю. Г. Колосов визначає й інші, специфічні, властиві лише пам'яткам, які він вивчав. Усього, замість 63 найменувань у даному списку — 109.

В принципі з таким підходом важко сперечатись: його вірність підтверджується відсутністю певних кримських типів у французьких фаціях мистє і тут позначаються особисті нахили дослідника — об'єднувати чи розділяти *.

Але в подібному розширенні тип-ліста завжди криється певна небезпека. Перевага системи Ф. Борда полягає насамперед в її доступності, в можливостях однозначного розуміння археологічного знаряддя, де б воно не було виявлено — у Франції, Африці чи Сибіру. Для цього й існує альбом-додаток до відомої монографії французького вченого, де коментуються окреслені ним типи знарядь ⁸. Очевидно, і виділення нових типів у наших публікаціях, якщо ми розширяємо тип-ліст Ф. Борда, повинно відбуватись цим же шляхом. Як можна, наприклад, уявити «ніж двобічний з ручкою» (с. 40)?

Подрібнювати типи можна, як відомо, безмежно. І найкращий приклад цього — запропонована В. М. Гладиліним класифікація знарядь середнього палеоліту, яка включає в себе 300 найменувань ⁹. Як приватна класифікація, яка замінює детальний опис, вона має свої певні переваги. Але чи можна нею користуватися для порівняння? Напевне, все-таки краще підтримати Ф. Борда, в якого у тип-лісті позначено 2 градації мистєрських вістрів, у Ю. Г. Колосова — 9 (с. 38). Можливо, краще подрібнену класифікацію перенести до опису?

«Відкрита система» Ф. Борда із збільшенням типів, яка вважається такою перспективною, по суті втрачає сенс, а запропонований тип-ліст стає тип-лістом для даної пам'ятки або ж невеликої групи пам'яток і не може вже «працювати» поза територією свого поширення. Тому, очевидно, всім супротивникам бордовських положень необхідно враховувати цей факт.

Навряд чи віправдана занадто подрібнена класифікація нуклеусів за горизонтами Заскальної V на класи, групи, типи, відділи ядрищ (с. 50—53), запропонована Ю. Г. Колосовим. Зовсім незрозуміло, для чого цей поділ? Які ж нуклеуси є визначальними для техніки заготовок аккайської культури, чому при такому невиразному характері нуклеусів переважає, судячи за наведеними індексами, протопризматична техніка. І яке відношення може мати до визначення певних типів заготовок градація «тип овальних, тип округло-опуклих, тип овально-опуклих, тип овально-плоскісних» (с. 51)? Якщо ж тип нуклеуса не виводить на техніку виробництва заготовки, не пояснює значення даних ядрищ в технічному процесі, класифікація нуклеусів не відповідає своїй основній задачі. Саме цей недолік властивий для праці Ю. Г. Колосова.

Детальний опис знарядь, що займає значну частину книги, безумовно, корисний. Він доступний для сприймання, супроводжується посиланнями на рисунки, виконані на високому професійному рівні. Це, можна сказати, основна заслуга Ю. Г. Колосова і такі детальні описи стануть у нагоді багатьом поколінням археологів як гарний порівняльний матеріал. Не зручними є лише пошуки в книзі авторських назв тих чи інших знарядь. Для цього необхідно віднайти посилання в тексті. Не зважим було б повторити назву виробу і в підписах до рисунків.

Цікавим є 4-й розділ книги — «Генетична наступність культурних шарів». Тут практично підбиваються підсумки дослідження всіх культурних шарів, які розглядаються в праці; здійснено порівняльний аналіз горизонтів Заскальної V і Сари-Кая 1. Ю. Г. Колосов надає перевагу власним матеріалам, залучаючи для підтримки своїх ідей лише незначну кількість літератури (всього 17 посилань, переважно з кримського палеоліту).

Представляючи всі шари, що аналізуються, як окремі самостійні поселення, що належать стоянкам-майстерням, автор отримує дані для порівняння однакових, з точки зору таксономії типів, стоянок. Це вірне посилання. Порівняльний аналіз здійснюється за технічними і типологічними покажчиками, що теж можна розглядати в плані існуючих на сьогодні прийомів порівняння археологічного матеріалу. Докази Ю. Г.

* Про ці властивості наукового розуму на прикладі підходу різних дослідників до ранніх стадій антропогенезу добре написано в популярній книзі Джохансона Д., *Іди М. Люси*. — М., 1984. — С. 201, 202.

⁸ Bordes F. Typologie du paléolithique ancien et moyen // Mémoire. — 1961. — Т. 1, 2.

⁹ Гладилін В. Н. Проблемы раннього палеолита Восточної Европы. — К., 1976. — С. 59—88.

Колосова побудовані логічно і в цілому прийнятні. Щоправда, тут є одне зауваження. В різних публікаціях, присвячених застосуванню статистики (а відсоткове співвідношення — це теж один із найбільш поширених прийомів) неодноразово вказувалось на неправомірність порівняння відсотків від різних масивів, незбалансованих виведенням ступеню достовірності відмінностей¹⁰. На жаль, ці рекомендації не набули визнання серед археологів. До того ж зручні для використання, позбавлені складних обчислень, формули репрезентативності порівнюваних масивів не були запропоновані і в результаті все залишилось на рівні деяких (без врахування обсягу базисів) відсотків, що, як ми знаємо, можуть бути неоднаковими за змістом хоча й близькими за цифровими позначеннями.

Переконливо автор книги довів значення двобічних форм, особливо ножів з площинкою для упору пальців при розв'язанні питання про взаємовідносини багатьох кримських стоянок. Взагалі, виділення в кримському мустьє ножів типів Клаузеніше, Бокштайн, Пронднік, аккайського є великою заслugoю Ю. Г. Колосова. Цей факт має важливе значення не лише для Криму, а й для правильного розуміння біфасіальних форм у пізнньому ашелі і мустьє взагалі.

Друга половина розділу присвячена полеміці з положеннями, висунутими В. М. Гладиліним. Йдеться про самостійне значення розмірів знарядь як етнокультурного показника. Ю. Г. Колосов вважає, що подібною ознакою необхідно користуватися обережно. Він вказує на те, що в шарах з індустрією аккайської культури траплялись ножі і великих, і малих розмірів, які застосовувались залежно від виробничих потреб (с. 143). Але концепція В. М. Гладиліна побудована на багатому фактичному матеріалі і, очевидно, заперечити її можна лише при повторному аналізі всієї суми фактів, залученої цим дослідником. Необхідно відзначити ще одну заслугу автора рецензованої книги — нікому раніше не вдавалося так дохідливо пов'язати характер первинного матеріалу (плитчастий кремінь) з провідними типами знарядь. Саме форма плиток визначає і протопримітивність заготовок і розвиток двобічних форм, і прийомів аккомодації. Про зв'язок первинного матеріалу і типології того чи іншого комплексу в науковій літературі написано вже чимало, але, на жаль, цей зв'язок ніде раніше не виступав так рельєфно, так чітко, як в аккайській культурі. Цікаво, що стоянки — епоніми провідних форм знарядь, подібно до Бокштайну і Клаузеніше пов'язані також з плитчастим матеріалом, який і визначав відповідні форми.

Заключний, п'ятий розділ «Питання стратиграфії, хронології і періодизації» присвячено новому методу, розробленому самим Ю. Г. Колосовим, і названому ним палеосейсмоархеологічним. Тут вміщено дуже цікавий матеріал, який відкриває нову сторінку в хронології палеоліту гірських країн. Постає, звичайно, запитання, як сприймуть цей метод сейсмологи, але для нас, археологів, побудови Ю. Г. Колосова достатньо обґрутовані. Єдине зауваження стосується таблиці 12. Незрозуміло, якими даними підтверджується чіткий тричленний поділ кримського мустьє, а саме: раннє мустьє — ранній W_1 (зберігаємо текст таблиці), середнє мустьє — середній W_1 , пізне мустьє — пізній W_1 ? Подібного обґрутування в книзі Ю. Г. Колосова не наведено, немає і посилань на праці інших авторів, адже така періодизація вимагає переконливого, можна сказати, фундаментального обґрутування. Необхідно, додати, що типологічно ці підрозділи в рецензованій монографії обґрутовані погано і, можливо, такий поділ взагалі не простежується ні тут, ні в жодному іншому регіоні, оскільки «раннє мустьє» — це поняття, наймовірніше, хронологічне, ніж типологічне.

Книга Ю. Г. Колосова «Мустьєрські стоянки району Білогірська», розглянута в даній рецензії, є лише першою частиною задуманої ним публікації. Друга частина — «Аkkайська культура Криму» буде присвячена, очевидно, власні археологічним проблемам, і її вихід, напевне, ще дасть змогу усунути деякі питання, поставлені в нашому огляді. Але вже те, що надруковано, вказує на самостійний характер аккайської культури археологічної доби мустьє. Виділення археологічних культур в добу середнього палеоліту давно вже поставлено на порядок ленінськими дослідниками. Особливо в цьому плані виділяються праці Р. Х. Сулейманова¹¹ і В. П. Любіна¹². Однак перший автор намагається виділити обірахматську культуру по суті

¹⁰ Рейхман Р. Применение статистики.— М., 1969.— С. 76; Гинзбург Э. Х., Горенштейн Н. М., Ранов В. А. Статистико-математическая обработка шести мустьерских памятников Средней Азии // Палеолит Средней и Восточной Азии.— Новосибирск, 1980.— С. 26—31.

¹¹ Сулейманов Р. Х. Статистическое изучение культуры грота Оби-Рахмат.— Ташкент, 1972.

¹² Любін В. П. Мустьєрські культури Кавказа.— Л., 1977.

лише на одній пам'ятці, а в другого, хоча й дуже гарно теоретично обґрунтовано виділення окремих культур в мистє Кавказу, але, на жаль, не підкріплена достатньою кількістю фактів.

Хоча автор даної рецензії не зовсім впевнений у принциповій можливості виділення культур (а не фасій) в епоху середнього палеоліту, аккайська, виділена Ю. Г. Колосовим, вважається нам найбільш переконливою із відомих спроб на цю тему — і за своєю стратиграфічною позицією, і за своїм територіальним розмахом. Тому досить несподіваним було перейменування аккайської культури в білогірську і розширення її меж, запропоноване редактором рецензованої книги М. Д. Прасловим¹³, не згадуючи вже наукового боку такого демаршу, необхідно було б М. Д. Праслову пам'ятати про право першості дослідника в назві пам'ятки чи культури.

Перейменування в даному випадку можливе лише як колективне вирішення якоїсь наукової наради. Зокрема, в цій же праці М. Д. Праслов без посилання на Ю. Г. Колосова, привласнює собі ідею про генетичну спорідненість пам'яток аккайської (у М. Д. Праслова білогірської) культури: «На нашу думку, всі мистєрські кримські пам'ятки об'єднуються в одну археологічну культуру, яка розвивається в часі і просторі»¹⁴. Як редактору книги Ю. Г. Колосова М. Д. Праслову неприпустимо обминати висновок свого підопічного, що спеціально обговорювався в 4 розділі рецензованої книги та інших працях Ю. Г. Колосова.

B. O. РАНОВ

¹³ Праслов Н. Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 106.

¹⁴ Там же.— С. 106.

Коранашвили Г. В.

«Докапіталистические способы производства».—

Тбіліси: Мецніереба, 1988. — 240 с.

Пізнання загальних закономірностей розвитку суспільства завжди ставило питання вияву якісних етапів, іншими словами, періодизації історичного процесу. Значення загальної періодизації визначається її методологічною функцією, яка дозволяє обдумати та зіставити історичні факти в межах певної концепції. Довгий час радянська, та й світова історична наука марксистського напрямку, виходила з п'ятичленної схеми розвитку людства, що усвідомлювалась як марксистська. Однак нагромадження знань з історії окремих регіонів з часом прийшло у протиріччя з цією схемою. Найбільш слабким її місцем стала проблема першої антагоністичної формациї. Дискусія 60-х рр. розпалилася навколо азіатського способу виробництва. Вона не стихає й досі, про що свідчить, зокрема, активне обговорення книги В. П. Ілюшечкіна на сторінках журналу «Народы Азии и Африки» (першу частину книги присвячено розробці формацийної теорії¹). В ході дискусії було усвідомлено гостру необхідність розв'язання теоретичних проблем історичної науки².

Книгу Г. В. Коранашвілі, в якій автор викладає власне розуміння історичного розвитку, написано невдовзі по вказаній дискусії. Вперше в узагальненому вигляді дослідник пропонує в ній концепцію чотиричленної схеми докапіталістичної стадії розвитку людства. На перший погляд, Г. В. Коранашвілі пішов легким шляхом: між первісним та античним (рабовласницьким) способами виробництва він вмістив азіатський (за його термінологією — сільськообщинний), статус якого відстоюється давно.

¹ Див.: Павленко Ю. В. Рец.: Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая (Опыт системно-структурного анализа).— М.: Наука, 1986.— 396 с. // Археология.— 1990.— № 1.

² Див.: Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития).— К., 1989.— 288 с.

Дехто з дослідників навіть вважає, що він є єдиною формою переходу від первісної неантагоністичної формациї до антагоністичної³. Проте ця думка не набула загального визнання, як, до речі, і проблема існування античного способу виробництва. Тому Г. В. Коранашвілі змушений викласти свої та чужі міркування з даного питання.

З цією метою автор звертається до історії створення формаційної теорії взагалі та її п'ятичленного варіанта зокрема (ч. I). Аналізуючи праці К. Маркса та Ф. Енгельса, він (як і багато інших фахівців) переконливо доводить, що основоположники марксизму постійно відстоювали думку про специфіку Стародавнього Сходу, тобто ніколи не ототожнювали азіатський та античний способи виробництва. Отже, всупереч деяким поглядам творцями п'ятичленної схеми К. Маркс та Ф. Енгельс не були, тому критика та відмова від неї не є кризою формаційної теорії,— вони мають лише сприяти її подальшому розвиткові.

Далі Г. В. Коранашвілі якраз і показує, коли та за яких умов виникла вказана концепція. Безумовно, вирішальну роль в її створенні відіграла дискусія 20—30-х рр. про азіатський спосіб виробництва, внаслідок якої перемогла концепція В. В. Струве, що стверджувала існування рабовласницької формації на Стародавньому Сході. Ій було надано марксистського забарвлення, що з виходом праці Й. В. Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм» (1938 р.) стало беззастережним. До цього слід додати, що утвердження вказаної концепції стало можливим за умов побутування єдиної концепції генезису класового суспільства, розробленої радянськими істориками на підставі другого шляху класоутворення, виділеного Ф. Енгельсом⁴.

Г. В. Коранашвілі дає правильну оцінку наслідків цієї дискусії для історичної науки: перетворення схеми в догмат призвело до збочення в фактологічних дослідженнях. Стосовно археології можна відзначити: корені емпіризму, тривалого відставання узагальненів від накопичення матеріалу, slabкої розробки теоретичних проблем археологічної науки сягають політичної ситуації 20—30-х рр.⁵

Розкривши сутність проблеми, Г. В. Коранашвілі аналізує її розвиток та сучасний стан. Тут можна було б дорікнути авторові у неповноті викладу. Але головної мети — показати розбіжність точок зору щодо кількості та послідовності формаций, рівнів членування всесвітньо-історичного процесу — він досягає. Вихід із кризи дослідник вбачає у розробці методологічних проблем, з чим важко не погодитись. Сучасний рівень знань вимагає створення нової періодизації. Досі проблему намагались вирішити двома способами: шляхом поглиблених вивчення творів класиків марксизму-ленінізму або на підставі узагальнення історичних фактів. Проте ні перший, ні тим більше другий шляхи не були продуктивними. Побудова нової періодизації можлива лише на теоретичному рівні, де марксистсько-ленінська теорія історичного процесу може виступити методологічною основою, інструментом пізнання.

Логічно, що другу частину книги Г. В. Коранашвілі присвячено теоретичним аспектам формаційної теорії, зокрема висвітленню одного з основних законів історичного матеріалізму — відповідності виробничих відносин рівню продуктивних сил. Слід погодитися із автором, що змісту цього закону не приділялося належної уваги, а категорію продуктивних сил розуміли спрощено, зводячи її до знарядь праці. Безумовно, без розробки категорії продуктивних сил дискусія про формаційне членування суспільства не може бути завершена, що обмежує методологічну функцію марксистсько-ленінської теорії.

У монографії робиться спроба розшифрувати абстрактне поняття продуктивні сили, конкретизувати його з метою визначення сходинок в їх розвитку. Зокрема, автор розуміє вказану категорію як складну систему, в котрій особливого значення він надає факторам, на які мало звертали увагу: географічному (природа як продуктивна сила), демографічному (людина як продуктивна сила) та історичному (взаємодія суспільств) середовищам. Позитивним моментом такого розуміння є можливість дійсно системного осмислення продуктивних сил, в якому головне місце має посисті людина, її можливості, детерміновані не лише власним досвідом, а й взаємо-

³ Детальний виклад та аналіз дискусії див.: Никифоров В. Н. Восток и всемирная история.— М., 1975.— 349 с.

⁴ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 19, 20.

⁵ Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии.— К., 1982.— 225 с.; Буня-тян Е. П. Проблема периодизации первобытности по материалам могильников (к вопросу о родовой теории) // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 197—241.

дією з природним середовищем та історичним (соціальним) оточенням. На жаль, роль інших факторів не розкрито, автор обмежується лише їх переліком (знаряддя праці, досвід, винаходи, організація та розподіл праці, джерела сировини тощо) та вказівкою, що рівень розвитку продуктивних сил має визначатися всією їх сукупністю і взаємодією складових компонентів. Все так, але постає питання, як саме це зробити? Адже створення формаційної теорії передбачає високий рівень абстрагування, а, порівнюючи суспільства, ми тією чи іншою мірою оперуємо конкретними даними. Різний рівень абстрагування відбивається і на рівнях членування всесвітньо-історичного процесу, вияві найзагальніших (формаційних), особливих та окремих (в межах формації) закономірностей розвитку. Це питання залишилося в праці без відповіді. Тому тема продуктивних сил та критеріїв визначення їх сходинок потребує подальшого вивчення⁶. Дійсно, зростання продуктивних сил — процес безперервний, отже, критерієм виявлення поступу їх розвитку має стати відповідність останніх певним виробничим відносинам.

І все ж запропонований Г. В. Коранащвілі підхід до теми дав позитивні наслідки при створенні ним періодизації історії стародавніх суспільств (частина третя). Спостереження дослідника, безумовно, посядуть належне місце у подальших розробках.

Найслабкішим місцем книги є характеристика архаїчного способу виробництва. Сутність його практично не розкрита, деякі погляди застаріли, зокрема, про час формування племені, членування на матріархат та патріархат тощо. Важко погодитись із визначенням специфіки архаїчного способу виробництва. Якщо послідовно відстоювати принцип історичного матеріалізму, то навряд чи можна вважати слушною думку Г. В. Коранащвілі про те, що «розвинутий соціальний лад цього суспільства... випливав із групового шлюбу та пов'язаної з ним форми сім'ї» (с. 136). Сучасний стан науки про первісність дає можливість дійти висновку, що специфіку архаїчного способу виробництва становить рівень розвитку продуктивних сил, котрий міг забезпечити отримання лише необхідного продукту, наслідком чого був колективізм виробництва та споживання. Відтак головною метою первого способу виробництва була людина, а не створення багатства у вигляді речей⁷. Еволюція продуктивних сил та виробничих відносин первісності, що знайшла втілення не лише у формах розподілу продуктів харчування, а й у появі та функціонуванні певних соціальних інститутів (рід, община, сім'я, плем'я тощо), дозволяє наміти як етапи самої архаїчної формації, так і передумови тих явищ, що становитимуть сутність наступних⁸.

Що ж до терміну сільськообщинний спосіб виробництва, запропонованого Г. В. Коранащвілі для означення першої антагоністичної формації замість терміну азіатський спосіб виробництва, то важко визнати його вдалим, оскільки він не відбиває сутності формації. Община увійшла в нову формацію з первісності, отже, не вона, при всьому її значенні, визначала її зміст, а міська (за Г. Чайлдом) революція. Единою формою переходу від першої до другої формації⁹ було місто-держава, воно уособлювало якісно нові зрушеннЯ в економіці та соціальному ладі стародавніх суспільств. Відмінності ж у функціях найдавніших міст та грецького полісу, про яку пише автор, сутності нової формації не прояснює.

Зміст сільськообщинного способу виробництва з точки зору стану продуктивних сил у монографії розкрито, мабуть, найбільш вдало. І це зрозуміло: вводиться ще одна сходинка в періодизації. Автор досягає успіху у вирішенні поставленої проблеми, завдяки комплексному підходу до неї. Дійсно, якщо порівнювати суспільства за окремими факторами (ручна праця чи з елементами механізації, кам'яні знаряддя чи металеві тощо), можна отримати зовсім різні класифікації. Лише цілісна оцінка системи, в якій відсутність або недорозвинутість одних компонентів компенсується наявністю або розвинутістю інших, є ключем до розуміння проблеми визначення сходинок у розвиткові продуктивних сил. Саме цей принцип покладено Г. В. Коранащвілі в оцінку сільськообщинного способу виробництва. Не перебільшуєчи географічно-

⁶ Див. обговорення книги В. П. Ілюшечкіна: НАА.— 1989.— № 1.— С. 149—165; № 2.— С. 138—156.

⁷ Киселев Г. С. О ролі власти в генезисе классового общества // СЭ.— 1987.— № 4.— С. 61; Генінг В. Ф. Проблемы формаций структуры первісности // Археология.— 1989.— № 2.— С. 50.

⁸ Бунягян К. П. Про періодизацію первісної історії // Археологія.— 1989.— № 1. С. 6—19.

⁹ Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 169—217.

го фактора, він вдало показує своєрідну його роль у виникненні першого антагоністичного способу виробництва: якість ґрунту, джерела води, рельєф місцевості, клімат тощо. З географічним середовищем пов'язана і своєрідна роль людини як складової продуктивних сил — різні можливості її відтворення, логічний розгляд демографічного фактора, як ще одного важливого компонента якісного стрибка. Зрошуvalyni системи автор справедливо відносить до штучних знарядь праці. Саме сукупність усіх цих факторів, помножена на досвід (виникнення та розвиток землеробства), стала умовою отримання додаткового продукту, яке всі дослідники визнають вирішальним у процесі класогенезу.

На фоні стану продуктивних сил логічно розглядаються причини виникнення класів та держави як результат розподілу керівних (організаційних) функцій та безпосередньо виробничих, і ширше — культових, інтелектуальних тощо. Ця ситуація відповідає першій моделі процесу класогенезу, яку намітив Ф. Енгельс. Саме вона на була розвитку в працях вітчизняних істориків¹⁰. Модель характеризується відсутністю приватної власності на засоби виробництва, розподілом людей на групи (класи) в залежності від їх місця у системі розподілу суспільного продукту.

Процес виникнення держави та класів автор вважає єдиним. На мою думку, ця точка зору більш логічна, ніж та, що розриває його (спочатку держава, потім класи), оскільки ознаки соціальної та майнової нерівності, відрива органів влади від безпосередніх виробників притаманні вже пізній первісності.

При висвітленні конкретної історії доколоніального Єгипту Г. В. Коранашвілі наводить досить логічну систему зв'язків: суспільний досвід, накопичений в процесі експлуатації певного природного середовища, мав своїм наслідком (і в свою чергу стимулювався) певною демографічною ситуацією як з боку приросту населення, так і концентрації його з метою виробництва. Це розхитало замкнутість первісних колективів, їх організацію на основі роду і спричинило появу політичної організації. Тут маємо яскравий приклад, коли не лише рівень, а й певний характер продуктивних сил відбився на виробничих відносинах. В їх сукупності головну роль відігравала не власність на засоби виробництва, а місце в системі, що й породило феномен влади-власності¹¹.

Висвітливши можливості сільськообщинного способу виробництва, Г. В. Коранашвілі переходить до характеристики античного (рабовласницького). Передумови його виникнення, на думку автора, зовсім інші. І тут він не обмежує рівень розвитку продуктивних сил лише знаряддями праці, звертаючи увагу на відмінну історичну ситуацію, історичне середовище, історичний досвід суспільної практики. Дійсно, лише азіатський спосіб виробництва виникає за умов первіснообщинного ладу, суспільства ж рабовласницької формaciї становлять його периферію. Подальший розвиток суспільства відбувався за обставин, коли частина людства вже переступила цей рубіж. Не враховуючи цього, ми ігноруємо взаємозумовленість та взаємозв'язок історичних явищ. Тому Г. В. Коранашвілі розглядає виникнення докапіталістичних антагоністичних формаций, з одного боку, як шляхи переходу до них від первісності, з іншого — як поступові сходинки історичного процесу. Тим самим реалізується модель не одно-, а багатолінійного розвитку людства.

Автор звертає увагу і на своєрідність географічного середовища, в якому виник рабовласницький спосіб виробництва: диференційованість умов існування, можливості отримання додаткового продукту лише внаслідок впровадження залізних знарядь праці, що в свою чергу призвело до розподілу праці — відокремлення ремесла від сільського господарства¹². Все це разом спричинило широкий розвиток обміну та торгівлі. Виробництво та обмін взаємно стимулювали одне бдне, вимагали дешевої робочої сили, якою став раб. Виникненню робства сприяли і кліматичні умови. Таким чином, і цей спосіб виробництва слід розуміти як систему взаємопов'язаних факторів.

Отже, порівнюючи сільськообщинний та античний (рабовласницький) способи виробництва, можна дійти висновку, що вони базувалися на різному рівні продуктивних сил. Для першого було характерним максимальне використання однієї з можливостей природи — розливу річок, який реалізувався у зрошуvalyni системах. Для другого — більш активне втягування природи до виробничого процесу. У першому

¹⁰ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества ... — 288 с.

¹¹ Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.— М., 1982.— С. 60—99.

¹² Роль розвитку ремесла у генезі ранньокласових суспільств вдало проаналізована: Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 91—100.

випадку панівне місце у виробництві посідала монокультура — зерно, у другому — багатогалузеве господарство, яке в свою чергу стимулювало різні види переробної «промисловості» та ремесла, що її обслуговувало, впровадження різних винаходів (чужих та своїх). Кожен з цих видів діяльності (навіть впровадження залізних знайдь), сам по собі не становить суті сходинки, але всі разом вони дали стрибок у розвитку продуктивних сил. Якщо перша ситуація консолідує общину, то друга розхитує її, висуваючи на перший план сім'ю з її власністю.

Г. В. Коранашвілі разом з іншими істориками¹³, впевнено проводить думку, що лише високий рівень розвитку продуктивних сил, звичайно, вкупі з іншими факторами, мав своїм наслідком розвиток рабства. В свою чергу воно збільшувало продуктивні сили. За умов панування ручної праці раб був найдосконалішим знаряддям з властивою для нього не лише фізичною, а й інтелектуальною силою. Лише він міг виконувати ряд робіт, на які були неспроможні ні жвавини, ні тодішні штучні знаряддя праці.

Ті ж фактори — історичний, географічний та демографічний — відіграли свою роль і при становленні феодального способу виробництва. Автор показує розширення меж спілкування людства на цій сходинці. Відстоюючи думку про те, що феодальний спосіб виробництва базується на притаманному для нього рівні розвитку продуктивних сил, Г. В. Коранашвілі йде шляхом порівняння античного (рабовласницького) та феодального способів в їх розвинутому вигляді, а не як це робилося раніше, коли порівнювались максимальні можливості одного та початкові другого.

Погоджуючись із твердженням дослідника, що вказані способи виробництва виникають за різних умов і базуються на своєрідних системах продуктивних сил (а про це, зокрема, свідчить і хронологія їх появи), слід сказати, що запропоновану концепцію не можна вважати завершеною. Зупинившись на одній із складових способу виробництва — продуктивних силах — автор значно менше уваги приділяє другій — виробничим відносинам. Не визначені чітко компоненти цієї категорії, характеристика їх нерівномірна, базові (економічні) та надбудовні (політичні, ідеологічні) фактори переплітаються. Зокрема, характеризуючи сільськообщинний спосіб виробництва, автор багато зусиль доклав, доводячи, що поширення рабства в широких масштабах тут неможливе. Питання ж, як здійснювалася при цьому експлуатація, фактично не розкрите: між іншим згадується про податок, експлуатацію сільських общин, спорадично поширення рабства та праці за найmom. Активно відстоюючи античний (рабовласницький) спосіб виробництва, Г. В. Коранашвілі звернув увагу на умови виникнення рабства і фактично звів виробничі відносини до системи «рабовласник — раб». Безумовно, це одна з головних складових частин, але не єдина.

Сьогодні вже не можна обйтися переліком та описанням елементів, за якими різнилися способи виробництва. Необхідно розкривати систему економічних категорій, виявляти структуру економічних зв'язків, яка б відповідала кожній сходинці в розвитку продуктивних сил. Адже це, в свою чергу, буде аргументом на доказ справедливості їх виділення. І лише в цьому випадку розробка категорії способу виробництва буде завершеною і зможе виконувати свою методологічну функцію в пізнанні історичного процесу.

Безумовно, книга Г. В. Коранашвілі має й деякі дрібні недоліки. Можна дорікнути йому в нелогічності окремих міркувань, певних помилках. Та в цілому вони не відбиваються на концепції автора. На сьогодні, виходячи із стану розробки формзаційної теорії, вона має право на існування. То ж побажаємо авторові подальших успіхів.

К. П. БУНЯТЯН

¹³ Березин Э. О. Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формаций // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.— М., 1966.— С. 59—75.

Михеев В. К.

«Подонье в составе Хазарского каганата».—

Харьков: Изд-во ХГУ при издательском объединении «Вища школа», 1985.— 108 с.— 38 илл.

Кардинальным завданням радянської історичної науки є вивчення стародавньої історії народів СРСР з метою глибокого та всебічного дослідження їхнього внеску у світову цивілізацію. У зв'язку з цим поряд з іншими однією з важливих визнано проблему дослідження Хазарського каганату, яка і зараз, незважаючи на майже двохсотрічне вивчення, все ще лишається слабо розробленою. Інтерес до проблеми пояснюється, з одного боку, могутністю Хозарії, що успішно протистояла таким світовим державам як Арабський халіфат та Візантійська імперія, а з другого—тією історичною роллю, яку вона відіграла у становленні багатьох сучасних народів Східної Європи. В період її розвитку під хазарським пануванням знаходилисяprotoугорці та праболгари, алани та слов'яни, бургаси, черемиси, мордва тощо, які перебували на різних шаблях економічного та культурного розвитку. На залежність від хазар племінних союзів виятичів, радимічів, сіверян та полян прямо вказував Нестор-літописець¹. Найближчі сусіди слов'ян — алани та болгари — створили яскраву салтівську (салтово-маяцьку) археологічну культуру, що згодом стала загальнодержавною культурою численних різноплемінних утворень у межах всієї Хозарії. Саме такою вважає салтівську культуру відома дослідниця С. О. Плетньова². В її носіях Д. Т. Березовець — один з провідних українських фахівців з салтівської культури — вбачав провідників хазарської влади на землях, що були зайняті слов'янами у Середньому Подніпров'ї і, насамперед, на Дніпровському Лівобережжі³.

Дійсно, територіальна близькість до каганату згаданих слов'янських племінних союзів, а також його політична експансія залишили слід не тільки в писемних, а й в археологічних джерелах. Проте, на жаль, питання про взаємовплив слов'янських та салтівської культур все ще не постало як предмет спеціального дослідження, хоча його надзвичайна актуальність, особливо в плані міжнаціональних відносин, що й зараз іноді набувають дуже гострого характеру, загальновідома. Не без впливу землеробського слов'янського оточення проходив процес седентарізації в кочівницькому середовищі, хоча сам собою цей процес і був історично детермінованим. Переїзд від кочівницького до осілого способу життя, викликав великі зміни в господарській діяльності населення Хазарського каганату, яка становить предмет рецензованої монографії.

В. К. Міхеев уявя на себе відповідальне завдання дати характеристику економічного життя алано-болгарських племен, які заселяли західні регіони Хазарської держави, тобто басейни Дону та Сіверського Дніця. Слід зауважити, що переважна більшість археологічних матеріалів, на підставі яких аналізується економіка племен салтівської культури, походить з багаторічних досліджень самого автора, робота якого була визнана вітчизняними та закордонними вченими. Отже, ми маємо справу з першою спробою монографічного вивчення господарства алано-болгарських племен, що залишили пам'ятки салтово-маяцької культури. Не можна сказати, що питання економіки салтівських племен не привертали уваги попередників В. К. Міхеєва — М. І. Артамонова, І. І. Ляпушкіна, С. О. Плетньової та ін., проте в працях згаданих спеціалістів різні сторони господарського життя салтівців розглядалися побіжно. Це цілком слішно пояснюється станом фактологічної бази, яка лише за останні 40 років набагато побільшала. Сучасний рівень археологічного вивчення салтівських пам'яток дозволив поставити на порядок денний тему дослідження В. К. Міхеєва, з якою він у цілому справився. Разом з тим, рецензована праця викликає деякі зауваження.

Так, на нашу думку не дуже вдалою є сама назва, в якій некоректно поєднані

¹ ПВЛ.— М.—Л., 1950.— С. 16, 18, 20, 46—47.

² Плетнєва С. А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура // МИА.— 1967.— № 142.— С. 189.

³ Березовець Д. Т. Слов'яни и племена салтівської культури // Археологія.— 1965.— Т. XIX.— С. 52, 53.

географічний та суспільно-політичний термін і яка, до того ж, не повністю розкриває зміст монографії. Здається, що її краще було б назвати «Населення Подоння у складі Хозарського каганату», до якої бажано б додати підзаголовок, що розкривав би суть теми.

Монографія складається з передмови, 4-х розділів (археологічні джерела, скотарство і землеробство, промисли, ремесла) та закінчення. Рубрикація традиційна і не викликає заперечень. Проте книга значно виграла б, якби викладенню матеріалу передував історіографічний нарис, спеціально присвячений саме розробленій темі, а не хозарській проблемі взагалі.

У першому розділі характеризуються археологічні пам'ятки, серед яких знайна увага приділяється Маяцькому (на Сіверському Дніпрі) та Сухогомольшанському комплексам, багато років досліджуваних В. К. Міхеєвим. Видіється вдалою спроба автора розв'язати питання про наявність трупоспалення серед населення пам'яток салтівської культури, а також етнічна атрибуція поховань за таким обрядом, що їх В. К. Міхеєв пов'язує із «білими уграми» давньоруських літописів. Зауважимо, що конкретне визначення цих пам'яток як «турко-угорських» (с. 23) потребує більш детальної та переконливої аргументації. Не викликають заперечення роздуми автора відносно болгарської приналежності мешканців Маяцького комплексу пам'яток.

Оцінюючи розділ у цілому, зазначимо відмінне володіння матеріалом, помірне використання широких аналогій, історично доцільну оцінку самих пам'яток, що за свідчує великий досвід фахівця.

У другому розділі досліджуються провідні галузі господарства населення Західної Хозарії. Автор слушно вказує на взаємоз'язок цих галузей, зумовлений природним середовищем та спрямованістю їх еволюції, що відбилося у співвідношенні осілого та кочівницького населення серед племен салтівської культури. У своїх висновках В. К. Міхеєв спирається на теоретичні розробки класиків марксизму-ленінізму і сучасні праці етнографів та істориків. При цьому дані та спостереження етнографів використовуються помірно, не перевантажуючи зміст неістотними дрібницями. Вдало використані дані лінгвістики та писемних джерел. Такий комплексний підхід дав автору можливість відтворити цілісну картину економіки різноетнічного і соціально неоднорідного, з різними способами життя, населення племен салтівської культури. Слід зауважити, що автор при цьому відзначає певні особливості, притаманні тій чи іншій групі (с. 40, 42—44, 48).

Разом з тим, не можна не вказати на деякі недоліки. Перш за все це стосується опису землеробських знарядь. На нашу думку, не треба було давати параметри знарядь праці, наприклад, характеристики та пропорціональні співвідношення різних частин наральників, а краще звести ці дані в окрему таблицю (с. 34—35). Таку ж роботу доцільно було б провести і стосовно серпів та кіс (с. 29—31).

Не можна погодитися, що наявність конструктивно подібних жорен, що виявлені на роменських та салтівських поселеннях, говорить на користь взаємного проникнення і їх співіснування носіїв цих культур на цих поселеннях (с. 51). Вірніше говорити про взаємний обмін культурним надбанням, ніж про фізичне проникнення алан та болгар у слов'янське середовище, або навпаки.

Третій розділ монографії присвячений характеристиці промислів. Добре описані рибальство та мисливство, в чому відчувається глибоке практичне обізнання В. К. Міхеєва і цій справі. Автор говорить про три форми рибного промислу: індивідуальну, напівпромислову і промислову, показує їх місце у товарних відносинах (с. 57—58).

Можна вказати на певну нерівномірність у викладенні матеріалу відносно різних промислів: так, наприклад, більш детально характеризується мисливство, деревообробка, тоді як менше уваги приділяється переробці продуктів скотарства та рослинництва (с. 62—68). Проте звинувачувати автора у такій нерівномірності не можна, бо вона зумовлена самим археологічним матеріалом. Це ж саме стосується й обробки каменю та ін.

У четвертому розділі розглядаються ремесла, при цьому чільне місце відводиться гончарному та металообробному. Незважаючи на різноманітну номенклатуру праць, присвячених гончарству салтівської культури*, автору вдалось уникнути загальних місць, повторів, і дати власний, досить цікавий нарис гончарської справи у населення Подоння. Переконливо, із застосуванням методів природничих наук, доводиться зв'язок форми, призначення того чи іншого виробу і технології його виготовлення

* Цьому питанню присвячені спеціальні праці І. І. Ляпушкіна, Б. А. Шрамко, С. О. Плетньової, В. С. Флерова, К. І. Красильникова та ін.

(с. 84). Інформативним виявився петрографічний аналіз амфорної тари: це дало змогу говорити про їхні територіальні і хронологічні особливості (с. 85), а також дійти історично важливого висновку про більш тісні і довготривалі зв'язки Подоння з Таманню, аніж з Кримом (с. 86). Здається, що ця частина розділу дуже виграла, якби В. К. Міхеев спробував пов'язати дані технологічних аналізів із зовнішніми ознаками амфор. Це дало б можливість використання амфорного матеріалу на слов'янських пам'ятках як хронологічних реперів.

Багато уваги в розділі приділяється стану металургійного виробництва та металообробці. При їх аналізі автор спирається на численні археологічні знахідки як залишків виробництва і знахідки виробів, так і на результати металографічних досліджень предметів з асортименту салтівських ремісників. В. К. Міхеев приходить до висновку, що рівень їхнього розвитку був досить високий, проте характер ремісничого виробництва на різних пам'ятках був далеко неоднаковим; у деяких виробничих центрах мало місце поєднання функцій ювеліра і коваля, в інших простежується спеціалізація ремісників (с. 89, 91). Говорячи про диференціацію металообробного виробництва в залежності від номенклатури виробів, автор цілком слушно відзначає, що така організація ремесла у салтівців знаходилася на початковому етапі і простежується не так яскраво, як на давньоруських пам'ятках (с. 97). На жаль, автор не порівнює стан металургії і металообробки в салтівському середовищі з аналогічними галузями сусіднього слов'янського населення, що було б логічно віправданим. Значне місце в цьому розділі посідає характеристика обробки кольорових металів, що базується як на археологічних знахідках і писемних джерелах, так і на даних спектральних аналізів (колекції Сухої Гомольші та Верхнього Салтова). Автор відзначає схожість металу згаданих колекцій з металом пізньосарматських пам'яток, але чомусь замовчує про зв'язки (чи їх відсутність) з традиціями Північного Кавказу (с. 92—96). Далеко не повністю використані інформативні можливості верхньосалтівського могильника, де виявлено багато виробів з кольорових металів, що мають найближчі аналогії саме в похованнях аланського населення Північного Кавказу.

Підсумовуючи результати свого дослідження, В. К. Міхеев приходить до висновку про безпосередньо тісний зв'язок седентаризаційних процесів із виникненням державності у середовищі номадів, показує роль економічних факторів та позаекономічного примусу у формуванні ранньофеодальних держав (с. 99). Не можна не погодитися з висловленою автором думкою про дещо штучний характер феодальних відносин у салтівському населенні Подоння, які були привнесені ззовні. Цей висновок знаходиться у руслі сучасних досягнень радянської науки.

Аналізуючи багатий археологічний матеріал, автор цілком слушно показує, що напрям суспільного поділу праці серед алано-болгарських племен йшов шляхом відокремлення ремесла від землеробства та скотарства, а також диференціації ремісничого виробництва на її початковому щабелі. На нашу думку, монографія В. К. Міхеєва мала б цілком завершений вигляд, якби автор змінив додати окремий розділ, присвячений соціальній структурі салтівського суспільства.

Книга доповнена багатим ілюстративним матеріалом, що складається з рисунків, вміщених у текстовій частині, та окремого альбому таблиць (1—38). Вони дають повне уявлення про поширення салтівських пам'яток у Подонні, топографію та планування поселень, специфіку оборонних споруд, знаряддя праці, предмети військового спорядження, зброю та ін.

Позитивним у книзі є і наявність спеціальної рубрикації всередині тексту розділів, яка не лише спрощує роботу з нею, а й полегшує сприйняття змісту. описово-го характеру котрого не можна було уникнути.

Рецензована монографія В. К. Міхеєва розглядає фундаментальні історичні проблеми, ставить нові питання, збуджує нові думки. І це одне з досягнень автора.

Резюмуючи все вищевикладене, вважаємо, що виконана В. К. Міхеєвим робота є важливим дослідженням, яке відповідає сучасному рівню історичної науки, а компетентність та наукова сумлінність автора поза всяким сумнівом. Отже, ця книга є значним явищем у вивченні алано-болгарських племен Подоння у складі Хазарського каганату — першого феодального утворення у Східній Європі і посіде належне місце серед праць з салтівської проблематики.

О. В. СУХОБОКОВ, В. В. ПРИЙМАК

I Граківські читання — всесоюзна конференція, присвячена пам'яті Б. М. Гракова

4—9 грудня 1989 р. у м. Запоріжжі відбулася конференція, присвячена 90-річчю від дня народження відомого радянського археолога, професора Б. М. Гракова. Конференція була скликана з ініціативи Інституту археології АН СРСР, Московського державного університету, Запорізького державного університету та Запорізького краєзнавчого музею. У роботі брали участь 100 фахівців з 25 наукових центрів України, Росії та Білорусії.

Життєвий та науковий шлях Б. М. Гракова висвітила Г. І. Мелюкова у доповіді на першому пленарному засіданні. Про роль Б. М. Гракова у розвитку скіфської археології та його внесок у вивчення давніх виробництв йшлося у виступі Б. А. Шрамка. Питанню локалізації зон формування звіриного стилю присвятив свою доповідь Д. С. Раєвський.

У подальшому конференція працювала за секціями: «Передскіфського періоду», «Скіфського періоду», «Пізньоскіфської та сарматської археології», а також «Епіграфіки, нумізматики, літературної традиції». В цілому на секціях зачитано 59 доповідей, 68 — представлено тезами.

Виступи, заслухані на засіданнях секцій передскіфського періоду, охоплювали значний хронологічний відтинок: від кемі-обинської (С. М. Ляшко) та зрубної (І. Ф. Ковальова) культур до спільностей пізньої бронзи. Проблемі соціальних реконструкцій за поховальними пам'ятками як катакомбної, так і скіфської культур було присвячено дві доповіді С. Ж. Пустовалова. Деякі питання розвитку культур фінальної бронзи було відбито у повідомленнях С. Б. Іванова, Ю. А. Черніенка, В. В. Ціміданова, Ю. О. Шилова. Ці та інші проблеми

викликали жваву дискусію, на закінчення якої майже всі присутні погодилися із необхідністю проведення семінару з енеоліту Степової України у м. Запоріжжі.

Найчисленнішою була секція скіфської археології. На ній розглядалися майже всі проблеми скіфознавства, над якими працював Б. М. Граков. Великий інтерес і бурхливе обговорення викликала доповідь А. Ю. Алексеєва та Н. К. Качалової «Про кімерійців у Північному Причорномор'ї», у якій автори намагалися переглянути точку зору про належність чорногорівсько-новочеркаських старожитностей історичним кімерійцям. Чільне місце у розробці кімерійської проблематики посідає вивчення пам'яток із західних областей поширення цієї культури. Результатам їх вивчення були присвячені повідомлення про нові поселення типу Сахарна-Солончени (М. Т. Кашуба) та кераміку з геометричним орнаментом (І. В. Бруяко).

На секції обговорювалися також суттєві проблеми скіфської археології. Серед них — формування скіфської культури та виникнення і розвиток звіриного стилю (Д. С. Раєвський, О. В. Переводчикова, О. Ф. Чежина), етнogeографія та етнічна історія скіфів (Б. М. Мозолевський, Р. Б. Ісмагілов, С. І. Яценко, В. П. Григор'єв), економіка Степової Скіфії (Н. А. Гаврилюк). Хронології скіфських пам'яток лісостепу було присвячено повідомлення В. П. Андрієнка. Постійним об'єктом польових досліджень скіфознавців є поховальні пам'ятки. Результатам дослідження найбільш цікавих із них були присвячені інформації Ю. В. Болтрика, Г. М. Тощева, В. Д. Бerezуцького, А. О. Моруженка, С. М. Агульникова та Е. О. Антипенка. Вивчен-

© Н. А. ГАВРИЛЮК, Г. М. ТОЩЕВ, 1990

ню конструкції курганів присвячувалися доповіді В. С. Ольховського, А. В. Андрієва. Продовжується вивчення окремих категорій матеріальної культури: зброї (повідомлення В. Р. Ерліха), кінського спорядження (повідомлення В. О. Косікова), унікальних речей з дореволюційних розкопок (доповідь О. М. Щеглова та В. І. Каца). Накопичується археологічний матеріал з пам'яток осіlostі. Результати таких робіт були викладені у виступах В. П. Билкової, С. Б. Буйських, Н. А. Гаврилюк. За доповідями Б. М. Мозолевського, М. Т. Кашуби, Н. А. Гаврилюк, А. Н. Андрієва та В. С. Ольховського розгорнулася конструктивна дискусія.

Плідно працювала секція пізньоскіфської та сарматської археології. Значне місце у повідомленнях приділялося історії та культурі населення Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі (М. І. Абікулова), в Криму (С. В. Ушаков), на Дністрі (О. Є. Малюкевич). Найбільше зацікавила доповідь І. М. Храпунова, присвячена періодизації та формуванню локальних варіантів пізньоскіфської культури. Проблеми співвідношення пізньоскіфської, сарматської та античної культур були відбиті у виступах І. О. Козир та Н. М. Бокій, О. В. Симоненка, М. М. Іевлева, О. М. Ждановського та І. І. Марченка.

Велике значення для розвитку уявлень про античну культуру мали дослідження Б. М. Гракова у галузі епіграфіки і нумізматики. Продовжуючи і поглинюючи деякі тенденції, намічені Б. М. Граковим,

працюють фахівці з античної археології. На секції епіграфіки, нумізматики та літературної традиції було заслушано 15 доповідей. Вивченю економічних зв'язків Степової Скіфії за нумізматичними (В. І. Наумов, О. Н. Мальников, В. Ф. Столба) та епіграфічними (М. Ф. Федосеев, Г. Р. Цецхладзе, А. Г. Плещивенко) даними присвячувалася більшість повідомлень. Живу дискусію викликали проблемні доповіді Ю. Г. Виноградова, Ф. В. Шелова-Коведяєва, С. Ю. Внукова.

Вшановуючи пам'ять свого старшого колеги і вчителя, учасники конференції провели екскурсію на Кам'янське городище, де протягом багатьох років працював Б. М. Граков. За пропозицією директора Кам'янсько-Дніпровського історико-археологічного музею О. І. Котової було прийнято звернення до уряду республіки з пропозицією щодо створення у Кам'янці-Дніпровській — центрі Степової Скіфії — музею Скіфії.

У резолюції, прийнятій на заключному засіданні конференції, підkreślувався її високий організаційний та науковий рівень. Враховуючи значення роботи конференції для вивчення історії та археології давнього населення України, визнано за доцільне скликати конференції пам'яті Б. М. Гракова регулярно раз на п'ять років. За матеріалами читань опубліковані тези «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я» (Запоріжжя; 1989).

Н. А. ГАВРИЛЮК, Г. М. ТОЩЕВ

Одержано 03.01.90

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1991 р. ВИЙДЕ КНИГА

Гераськова Л. С.

СКУЛЬПТУРА СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КОЧІВНИКІВ СТЕПІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

13 арк.: іл. (в обкл.); 2 крб. 90 к.

Монографія є узагальнюючим дослідженням монументальної кам'яної скульптури середньовічних кочівників Східної Європи. Велику увагу в ній приділено детальному описові методів дослідження, використаних для вирішення конкретної історичної проблеми. Встановлюється приналежність скульптури трьом етносам, які змінювали один одного в розглянутому регіоні протягом X—XIII ст. Простежується еволюція різних типів статуй і їх генетичний зв'язок із скульптурою тюркомовних кочівників азіатських степів VI—X ст.

НАШІ АВТОРИ

БЕЛЯЄВА Світлана Олександровна — кандидат історичних наук, зав. сектором джерелознавства ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі давньоруської археології.

БРАЙЧЕВСЬКА Олена Андріївна — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціалізується в галузі давньоруської археології.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ Михайло Юліанович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі археології та історії давньоруського часу.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — співробітник ІА АН УРСР. Вивчає античну археологію.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі теорії та методики археології, скіфолог.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціалізується в галузі енеоліту.

ВИНОГРАДОВ Юрій Германович — доктор історичних наук, відповідальний секретар журналу «Вестник древней истории». Спеціаліст в галузі античної історії.

ГАВРИЛЮК Надія Авксентіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

ЗОЛОТАРЬОВ Михайло Ілліч — кандидат історичних наук, зав. відділом Херсонеского державного історико-археологічного заповідника. Спеціаліст в галузі античної археології.

ІВАНЧЕНКО Людмила Іванівна — співробітник археологічного музею ЦНПМ Інституту зоології АН УРСР. Спеціалізується в галузі давньоруської археології.

КОРЕНЮК Юрій Олександрович — ст. викладач КДХІ. Спеціалізується в галузі архітектури давньоруського часу.

КОТОВА Наталія Сергіївна — науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціалізується в галузі первісної археології.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член.-кор. АН УРСР, доктор архітектури, зам. директора ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної археології.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександровна — старший науковий співробітник археологічного музею ЦНПМ Інституту зоології АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної археології.

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

МАЛЄЄВ Юрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнографії і музеєзнавства КДУ. Спеціаліст в галузі археології пізньої бронзи — раннього залишного віку.

НИКОЛОВА Алла Володимирівна — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціалізується в галузі теорії та методики археології.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

ПАШКЕВИЧ Галина Олександровна — кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі палеоботаніки.

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — ст. науковий співробітник Республіканської лабораторії охоронних археологічних досліджень Українського фонду культури.

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

РАССАМАКІН Юрій Якович — науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі археології енеоліту — ранньої бронзи.

РАНОВ Вадим Олександрович — професор, доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник Інституту історії, археології та етнографії АН Тадж. РСР. Спеціаліст у галузі первісної археології.

СВЕШНИКОВ Ігор Кирилович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав. сектором археології кам'яного віку ІА АН УРСР. Спеціаліст з проблем антропогенезу, методології археологічної науки.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі слов'янської та давньоруської археології.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — професор, доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі первісної археології.

ТОВКАЧЕВСЬКИЙ Валеріан Андрійович — пенсіонер, краєзнавець.

ТОЩЕВ Генадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент історичного факультету ЗДУ. Спеціалізується в галузі археології доби бронзи.

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович — зав. сектором Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею. Бивчає археологію давньоруського часу на території Прикарпаття.

ЧЕРНЕНКО Євген Васильович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

ЯЦЕНКО Ірина Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології МДУ.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1991 р. КНИГА

Козловський А. О.

ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПІВДЕННОГО ПОДНІПРОВ'Я У IX—XIV ст.

9 арк.: іл. (в обкл.); 1 крб. 90 к.

Монографія присвячена питанням історії та культури осілого населення Південного Подніпров'я у IX—XIV ст. На підставі аналізу всіх категорій археологічних знахідок розроблено ознаки матеріальної культури осілого населення, критерії культурно-хронологічного членування, дано характеристику його соціально-економічного розвитку. Виділено три періоди в існуванні пам'яток населення Південного Подніпров'я, в окрему групу виділено пам'ятки, які продовжували існувати після татаро-монгольського нашестя. Розглядаються основні заняття населення: розвинуте землеробство і скотарство, а також ремесло і торгівля, що дозволяє вважати досліджувані поселення торгово-ремісничими центрами.

Особливу увагу приділено визначенню етнічного складу населення, а також їх взаємовідносинам з кочовими племенами. Окремий розділ присвячено маловивченому питанню про бродників, про можливість їх проживання в Південному Подніпров'ї.

Для істориків, археологів, етнографів, усіх, хто цікавиться історією слов'ян.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
- АДУ — Археологічні дослідження на Україні
- АО — Археологические открытия
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВФ — Вопросы философии
- ІІМК УАН — Інститут історії матеріальної культури Української Академії наук
- ІГАІМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
- ЗДУ — Запорізький державний університет
- ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
- КАМ — Культура античного мира
- КБН — Корпус боспорских надписей
- КДУ — Київський державний університет
- КДХІ — Київський державний художній інститут
- КСІА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСІІМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
- ЛВІА АН СРСР — Ленинградське відділення Інституту археології АН СРСР
- ЛОІА АН СССР — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МВІМК — Московське відділення Інституту матеріальної культури
- МІФЛІ — Московський інститут філософії, літератури та історії
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НАА — Народы Азии и Африки
- НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
- НА ЛОІА АН СССР — Научный архив Ленинградского отделения Института археологии АН СССР
- НЭ — Нумизматика и эпиграфика
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
- СЭ — Советская этнография
- ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
- ЦНПМ — Центральный научово-природничий музей
- ХГИАЗ — Херсонесский государственный историко-археологический заповедник
- ХГУ — Харьковский государственный университет
- УІЖ — Український історичний журнал
- ААН — Acta archeologica Hungarica
- AJA — American journal of Archeology
- AR — Archeologicke rozhledy
- AS — Anatolian Studies
- IGB — Inscriptiones Graecal in Bulgaria repertae
- IPE — Inscriptiones antique orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
- SCIVA — Studii și cercetări de istorie veche și archeologie
- PA — Pamatký archeologicke
- P—W — Pauly-Wissowa.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

СМИРНОВ С. В. Неотложные задачи в изучении раннепалеолитической эпохи	4
НИКОЛОВА А. В. К соотношению хронологии и периодизации	14
КРЫЖИЦКИЙ С. Д., БУЙСКИХ А. В. Реконструкция сооружений Центрального теменоса в Ольвии	25
БЕЛЯЕВА С. А., ПАШКЕВИЧ Г. А. Зерновое хозяйство Среднего Поднепровья X—XIV вв.	37

Публикации археологических материалов

КОТОВА Н. С. Погребальный обряд Мариупольского могильника	48
ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Многокамерные захоронения и некоторые вопросы социальной структуры катакомбной общности	56
ЗОЛОТАРЕВ М. И. О начальном этапе строительства в античном Херсонесе	68
КОРЕНЮК Ю. А. Малоизвестные материалы археологических исследований монументальных сооружений киевского детинца	76

Память археология

ВИНОГРАДОВ Ю. Г., ЯЦЕНКО И. В. Археологическая деятельность Б. М. Гракова на Украине	86
ЧЕРНЕНКО Е. В. О чём напомнили фотографии	92
БРАЙЧЕВСКИЙ М. Ю. В. П. Петров — ученый-универсал	95

Дискуссии

ОТРОЩЕНКО В. В., РАССАМАКИН Ю. Я. Культурная принадлежность отдельных погребений «нижнемихайловского» типа	101
ВИДЕЙКО М. Ю. Хронология археологических памятников эпохи меди	107

Новые открытия и находки

ЛЯШКО С. Н. Кремневые орудия из с. Гончаровка	112
МАЛЕЕВ Ю. Н., ТОМЕНЧУК Б. П. Гальштатские мечи из Ивано-Франковского музея	114
ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. Новая надпись из Ольвии	117
СВЕШНИКОВ И. К., БРАЙЧЕВСКАЯ Е. А. Кожаная обувь из Звенигорода Галицкого	122

Охрана памятников археологии

ТЕЛЕГИН Д. Я., ТОВКАЧЕВСКИЙ В. А. К археологической карте Киева и его окрестностей в эпоху неолита	130
ИВАНЧЕНКО Л. И. Древнерусское городище возле с. Сахновка на Роси	134

Рецензии

РАНОВ В. А., КОЛОСОВ Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска (Ответственный редактор П. Д. Праслов). — Киев: Наукова думка. 1983.— 207 с.— Илл.	142
БУНЯТЯН Е. П. Коранашвили Г. В. Докапиталистические способы производства. — Тбилиси: Мецниереба. 1988.— 240 с.	146
СУХОБОКОВ О. В., ПРИИМАК В. В. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Изд-во ХГУ при издательском объединении «Вища школа», 1985.— 108 с.— 38 илл.	151

Хроника

ГАВРИЛЮК Н. А., ТОЩЕВ Г. М. I Граковские чтения — всесоюзная конференция, посвященная памяти Б. Н. Гракова	154
--	-----

Шановні товариши!

Восени 1991 року виповнюється 100 років від дня заснування Полтавського краєзнавчого музею — одного з найстаріших на Україні. Цьому ювілею й буде присвячено наукову конференцію, що у вересні 1991 року зорганізують Управління культури Полтавського облвиконкому та Полтавський краєзнавчий музей.

На конференції планується розглянути питання пов'язані з історією Полтавського краєзнавчого музею і музейним будівництвом на Полтавщині, роллю музею у вивченні й пропаганді історико-культурної спадщини краю, його природи, соціально-економічного і культурного розвитку, колекціями музеїв Полтавщини, польовими археологічними дослідженнями музею, археологічними дослідженнями на території Полтавщини, історією створення відділів та філіалів музею, його співробітниками (археологами, природознавцями, мистецтвознавцями та ін.), перспективами розвитку музеїв Полтавщини.

Перевагу при доборі матеріалів буде надано доповідям і повідомленням, пов'язаним безпосередньо з історією Полтавського краєзнавчого музею.

Для підготовки друкованих матеріалів конференції просимо надсилати Оргкомітету тези українською чи російською мовами у 2-х примірниках — вивірені, датовані і підписані автором на звороті останньої сторінки другого примірника. Тези повинні супроводжуватися короткими відомостями про автора (прізвище, ім'я та по-батькові, місце роботи, посада, вчений ступінь, адреса, телефони), надрукованими на окремому аркуші.

При написанні тез просимо враховувати такі вимоги:

- зміст має відповідати тематиці конференції;
- загальний обсяг не повинен перевищувати 4-5 сторінок машинопису через 2 інтервали (28—29 рядків на сторінці);
- прізвище та ініціали автора (чи авторів) вказувати в рядок прописними літерами у правому верхньому кутку сторінки над заголовком;
- заголовок друкувати прописними літерами;
- можливі «глухі» посилання на літературу (наприклад: Рудинський, 1928, с. 32);
- тези можуть супроводжуватися ілюстраціями: до друку приймаються рисунки, виконані тушшю в 2-х примірниках, які входять до загального обсягу тез (розміри — від 13×18 до 18×24 см), підписи до них — на окремому аркуші.

Матеріали, одержані пізніше 1 грудня 1990 року не публікуватимуться.

Наша адреса: 314020, м. Полтава, 20, пл. Леніна, 2

Полтавський краєзнавчий музей.

Оргкомітет конференції «100».

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ АРХЕОЛОГІЇ І ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«Археологія» — єдиний науковий журнал на Україні, в якому висвітлюються актуальні питання з археології та давньої історії населення. В журналі, започаткованому в березні 1989 р., є рубрики, присвячені питанням теорії і методики археологічних досліджень, публікації результатів археологічних розкопок, найцікавіших знахідок давніх цивілізацій, гостродискусійним, біографічним матеріалам, сенсаційним відкриттям в СРСР і за рубежем, рецензії, хроніка.

На сторінках журналу в 1991 році центральне місце належатиме аналітичним, проблемно-постановочним, дискусійним, полемічним питанням з осмисленням значення досягнень в окремих галузях археології і в цілому. Зокрема, будуть розглянуті проблеми історії лізів скіфів Криму та їх політичний статус у II—III ст. н. е.; про перебування скіфів у Північно-Західному Причорномор'ї; про ідентифікацію археологічних пам'яток і писемних джерел при розв'язанні питання появи роксоланів; про становлення античного способу виробництва Нижнього Побужжя; про озброєння і військо ранньосередньовічних аланів Подоння; про етнічний склад населення південноруських земель IX—XIII ст.; про давньоруський Звеничів; про культурні контакти Західної Русі з Херсонесом; про особливості обігу східних монет у Середньому Подніпров'ї та Південно-Східній Прибалтиці у 2-й половині XIII—X ст.; про життя та побут запорізьких козаків; про концепцію категорії «культура» в археологічному знанні.

У рубриці «Пам'ять археології» буде висвітлена наукова діяльність визначних вчених-археологів — Д. Я. Самоквасова, Ф. І. Камінського, В. П. Бузескула, К. К. Косцюшко-Валюжинича та ін.

Читачі ознайомляться з матеріалами про новий надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави, про поганське капище V—XII ст., виявлене В. В. Хвойкою неподалік Десятинної церкви у Києві і т. д.

Планується розпочати публікацію писемних пам'яток, в яких розглядається давня історія населення, що проживало на території України. Зокрема, з першого і в наступних номерах журналу буде видрукувано український переклад історії Геродота.

Ми сподіваємося, що у висвітленні питань, піднятих на сторінках нашого журналу, візьмуть активну участь вчені країни та республіки, краєзнавці, всі, хто любить і цікавиться ранньою історією.

Нагадуємо, що журнал виходить щоквартально обсягом 14 друк. аркушів.

Передплатна ціна на рік — 12 крб. 80 коп.

Ціна одного номера — 3 крб. 20 коп.

Індекс 74006.

---

1 крб. 20 к.

ІНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235-3490. Археологія. 1990. № 3. 1—160.